

Агаєв Н. кандидат психологічних наук,
старший науковий співробітник,
НДЦ ГП Збройних Сил України
ORCID ID 0000-0001-7224-7502

Васильєв С. кандидат психологічних наук,
доцент, НДЦ ГП Збройних Сил України
ORCID ID 0000-0001-9752-6006

Левіщенко Є. заступник начальника
науково-організаційного відділу планування
наукової роботи та розробки нормативних
документів Воєнно-наукового управління
Генерального штабу Збройних Сил України

ОСОБЛИВОСТІ ВПРОВАДЖЕННЯ МЕТОДОЛОГІЧНИХ ПІДХОДІВ АРМІЙ КРАЇН НАТО В ПРАКТИКУ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ЗС УКРАЇНИ

У статті обговорюються особливості впровадження методологічних підходів армій країн НАТО, запропоновано комплекс заходів розвитку психологічної стійкості (резилієнсу) у військовослужбовців на основі компетентнісного підходу (психологічного фітнесу).

Ключові слова: психологічна підготовка; резилієнс; психологічний фітнес; компетентність; ресурс; базова загальновійськова підготовка.

Постановка проблеми. В умовах гібридної агресії РФ майже не має часу на зволікання, якщо проблема стосується життя і здоров'я особового складу, тому підготовка, підтримка, реінтеграція та реабілітація військовослужбовців ЗС України є пріоритетним завданням командирів, психологів та медичних працівників.

Для підвищення якості психологічної підготовки важливим є вивчення та впровадження досвіду проведення психологічних заходів підготовки армій країн НАТО. Системний підхід, гнучкість організації підготовки, комплексність практичного навчання – все це відрізняє армії провідних країн світу від армій країн пострадянського простору, включаючи Росію і Україну. У період війни на Сході зроблено достатньо в організації та проведенні бойової та психологічної підготовки, щоби наблизити підготовку військових підрозділів ЗС України до стандартів НАТО. Але зміни проходять надто повільно, особливо у трансформації психологічної складової підготовки військовослужбовців до діяльності у бойових умовах.

Завдання приведення системи підготовки особового складу до вимог стандартів НАТО створює умови до системної трансформації психологічної підготовки військовослужбовців до бойових дій. Аналіз досвіду психологічних заходів підготовки до розгортання (pre-deployment) в арміях країн НАТО свідчить про:

1) провідну роль командира військового підрозділу як головної відповідальної особи організації та проведення психологічних заходів підготовки у військовому підрозділі з військовослужбовцями та членами їх сімей з метою розвитку психологічної стійкості (резилієнсу) та формування готовності (індивідуальної, підрозділу, сім'ї);

2) диференціацію психологічних заходів підготовки на ті, що є складовою бойової підготовки і проводяться у підрозділі наявними силами та засобами (командирами, немедичним персоналом, інструкторами тощо), та спеціальні психологічні заходи, що проводяться фахівцями на запит командира військової частини;

3) необхідність визначення провідних індивідуально-психологічних властивостей, особистісних якостей, знань, умінь та навичок (компетентностей), що впливають на розвиток у військовослужбовця психологічної стійкості (резилієнсу), для створення психологічних умов підвищення психологічної готовності, ефективності військовослужбовця в екстремальних умовах діяльності, превенції посттравматичних стресових розладів у військовослужбовців унаслідок участі у бойових діях;

4) важливість впровадження у практику всебічної підготовки військових підрозділів комплексних програм психологічної стійкості (резилієнсу) на базі принципу психологічного фітнесу, які створюють умови для забезпечення відповідних ресурсів та спрямування розвитку військовослужбовців у фізичному, емоційному, духовному та сімейному вимірах (за прикладом програми CSF2), виживання та життєстійкості в умовах відокремлення від підрозділу, ізоляції та полону (за досвідом програми виживання SERE).

Не зважаючи на суттєві новації в організації та проведенні бойової та психологічної підготовки військовослужбовців, що здійсненні за допомогою країн-партнерів у період відсічі збройної агресії Росії, приведення підготовки військових підрозділів ЗС України до стандартів НАТО вимагає системного підходу до загальної організації та контролю підготовки, корегування методологічних підходів, відмови від включення окремих елементів психологічних заходів за досвідом армій країн НАТО у існуючу систему бойової та психологічної підготовки або проведення окремих заходів програми виживання SERE, на кшталт тренінгу САС, у бік пріоритетного впровадження філософії системного фітнесу, побудованого на реалізації повноцінних автономних модульних програм психологічного забезпечення бойової підготовки, школи виживання SERE, розвитку психологічної

стійкості (резилієнсу) та здатності до реінтеграції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз досвіду проведення психологічних заходів підготовки військовослужбовців до діяльності у бойових умовах в арміях інших країн світу свідчить про провідну роль розвитку психологічної стійкості (резилієнсу) у проведенні заходів психологічної підготовки до бойових дій (Pre-Deployment) [1]. Аналіз наукових джерел дозволяє визначити резилієнс як психічну властивість, яка впливає на формування здатності швидко відновлювати психічні функції внаслідок впливу життєвих негараздів та екстремальних ситуацій [10]. Визначення як властивості дозволяє стверджувати, що процес виникнення та розвитку резилієнсу у людини відбувається та проявляється на різних рівнях психічного розвитку – біологічному, психофізіологічному, індивідуально-психологічному та соціально-психологічному [2].

З метою розвитку психологічної стійкості (резилієнсу) для додаткового впровадження у практику психологічної підготовки із врахуванням заходів, що уже проводяться в процесі бойової та психологічної підготовки у військових підрозділах ЗС України, є перспективними наступні методологічні підходи:

на психофізіологічному рівні – методи теорії індивідуального стилю уваги (за Р. Нідеффером) [9], збереження активності короткострокової пам'яті в бойових умовах, довільного самоконтролю у просторі і часі (time-management), розвитку інтуїції (тілесної, чуттєвої), толерантності і стійкості до всіх видів депривації (сну, відпочинку, ізоляції та полону);

на індивідуально-психологічному рівні – технік “потокової свідомості” (за М. Чикесентміхаї) [6], розвитку оптимізму (за М. Селігманом) [3], методів розвитку життєстійкості (С. Мадді) [8], самоефективності (А. Бандура) [7], емоційного інтелекту (емоційної інтуїції), критичного мислення, творчого підходу (креативності) тощо;

на соціально-психологічному рівні – психологічних заходів командоутворення (проведення тренінгу team building), превенції мобінгу у військових підрозділах, розвиток здатності до реінтеграції.

Характерною особливістю теоретико-методологічних підходів, які поширені у психологічному забезпеченні армії США та країн НАТО, є, по-перше, їх прикладний характер до діяльності, по-друге, поєднання біхеворіальних (поведінкових) проявів з когнітивними функціями людини, у першу чергу, зі здатністю до саморегуляції поведінки.

Проблема фізичного та морального тиску на військовослужбовців не є новою. Раніше ця проблема існувала як “нестатутні взаємовідносини” і розглядалася як радянський спадок у системі роботи з особовим складом. Але досвід армій НАТО свідчить, що насильство проявляється у нових, сучасних формах. І причини його походять від суспільства, сім’ї та соціальних спільнот. Системне насильство, цькування окремих військовослужбовців (Mobbing) є вагомою проблемою зниження боєздатності військових підрозділів, тому потребує превенції у процесі проведення психологічних заходів підготовки до діяльності у бойових умовах. Прояв даного явища спостерігається як по вертикалі, з боку командування (“Bossing”, “Downward-bullying”), так і по горизонталі, з боку особового складу підрозділу (“Horizontal-bullying”). Є прояви і спільного цькування з боку командирів та особового складу [1].

Збройні Сили є дзеркалом суспільства, на сьогоднішній день цькування (булінг) є справжньою проблемою для підліткового віку у школі, а згодом ця молодь може бути призвана до лав Збройних Сил. Прийнятий Закон України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії булінгу (цькуванню)” від 18.12.2018 року № 2657-VIII передбачає адміністративну відповідальність учасників булінгу та їх батьків.

Мета статті. Ознайомити з особливостями впровадження методологічних підходів армій країн НАТО у практику психологічної підготовки військовослужбовців ЗС України (за результатами теоретико-аналітичного та емпіричного дослідження).

Виклад основного матеріалу. Фахівцями Науково-дослідного центру гуманітарних проблем ЗС України було проведено емпіричне дослідження психологічних умов розвитку психологічної стійкості (резилієнсу) у військовослужбовців у процесі Базової загальновійськової підготовки у ході якого було апробовано психологічні конструкти, що є визначальними у реалізації психологічних заходів підготовки до розгортання (pre-deployment) в арміях країн НАТО. За результатами дослідження було визначено наступні особливості впровадження методологічних підходів армій країн НАТО у практику психологічної підготовки ЗС України:

1) Впровадження принципу психологічного фітнесу у психологічну підготовку трансформує її в систему розвитку необхідних психологічних якостей та превенції постравматичних розладів на основі сформульованих вимог (необхідних для ефективної діяльності в бойових умовах компетентностей) та ресурсів (індивідуально-психологічних та особистісних, комплексного застосування бойової та психологічної підготовки, підтримки співслужбовців у підрозділі, підтримки командування, медичних, соціальних, духовних, родинних). Для різних рівнів розвитку психологічної стійкості (резилієнсу) (психофізіологічного, індивідуально-психологічного та соціально-психологічного) визначається власна ієрархія ресурсів (наявних та тих, які необхідно забезпечити).

2) Середній вік військовослужбовців солдатського складу армії США не перевищує 23 роки. У ЗС України завдання розвитку психологічної стійкості (резилієнсу) необхідно реалізовувати у різних вікових групах (18-50 років), що

значно ускладнює запровадження єдиних алгоритмів і програм.

3) В арміях країн НАТО діють більш високі вимоги до проходження військової служби військовослужбовців-жінок. Це прискорює процес нівелювання статевих та гендерних відмінностей під час виконання бойових завдань. Аналіз результатів дослідження свідчить про необхідність окремого вивчення особливостей регресивного та трансформаційного подолання стресу, розвитку психологічної стійкості (резилієнсу) у військовослужбовців-жінок у процесі загальновійськової підготовки в навчальних центрах.

4) Результати проведення тренінгової програми свідчать про високий рівень сензитивності у військовослужбовців до когнітивного опрацювання наявних життєвих ситуацій та ймовірних ситуацій у майбутньому, у тому числі у бойовій обстановці. Тренінгові програми як комплексний метод розвитку психологічної стійкості (резилієнсу) на особистісному рівні є найбільш ефективними у процесі психологічної підготовки військовослужбовців до діяльності у бойовій обстановці. Проведення психологічних тренінгів потребує високого рівня кваліфікації фахівців-психологів.

Система психологічної підготовки у ЗС України у 2012-2013 роках формувалася під визначальним впливом досвіду ЗС РФ. Під час відсічі російської агресії на Сході бойова та психологічна підготовка у військових підрозділах ЗС України набула реальних рис, її рівень дозволяє здійснювати ефективну підготовку військовослужбовців до ефективних дій у бойовій обстановці. Допомога арміям країн НАТО у напрямку підготовки військових підрозділів у цей період була своєчасна та ефективна. Удосконалюється матеріально-технічна база бойової та психологічної підготовки. Впроваджуються нові елементи психологічної підготовки, як наприклад "Смуга реакції лідера"(LRC). Але перехід на стандарти армії країн НАТО вимагає

внесення коректив у систему організації та філософію психологічної підготовки.

Головна відмінність організації психологічного забезпечення армій країн НАТО від ЗС РФ полягає у системному поєднанні всього комплексу відбору, вивчення, підготовки, підтримки, реінтеграції та реабілітації військовослужбовців у циклі розгортання військових підрозділів. Системний підхід об'єднує у бойовій та психологічній підготовці командирів підрозділів, групи фахівців-психологів та військових медиків. Наприклад, більша частина заходів так званої біхевіоральної (поведінкової) психології в армії США сконцентрована саме у військовому підрозділі та проводиться немедичним персоналом (Peers), спеціально підготовленими інструкторами з психологічної стійкості (MRT's) та фахівцями з поведінкового здоров'я (BH-provider). Тільки спеціальні тренінги (наприклад, Battlemind), заходи швидкого психологічного перезавантаження під час розгортання (Reset) та психологічної реінтеграції та реабілітації (Warrior) проводяться міждисциплінарними групами контролю бойового та оперативного стресу (COSC). Якщо необхідно орієнтуватися на стандарти армії країн НАТО, то необхідно розмежування сфери психологічних заходів підготовки у військових підрозділах, де вони контролюються та здійснюються під керівництвом командира, та сфери спеціальних психологічних заходів та тренінгів, що проводяться у військових частинах з військовослужбовцями та членами їх сімей групами фахівців на запит командира. Сукупно всі заходи спрямовані на формування компетентностей розвитку психологічної стійкості (резилієнсу), психологічної готовності військовослужбовців, особового складу підрозділу та сім'ї до виконання завдань у районі бойових дій.

Проведений аналіз свідчить, що в арміях країн НАТО окреслені наступні види здатностей (компетентностей), що сприяють розвитку психологічної

стійкості (резилієнсу): пристосування, уникнення, виживання, спротиву, взаємодії та реінтеграції. Компетентності пристосування, уникнення та виживання відображають рівень розвитку психологічної стійкості (резилієнсу) військовослужбовця на психофізіологічному рівні, компетентності спротиву – на індивідуально-психологічному рівні, компетентності взаємодії та реінтеграції – на соціально-психологічному рівні.

Компетентності пристосування, уникнення, виживання – це здатності, що пов'язані з регресом як адаптивним механізмом збереження психічного здоров'я і регресивним подолання стресу, у тому числі бойового стресу. Головною метою розвитку компетентностей психологічної стійкості (резилієнсу) на психофізіологічному рівні є збереження когнітивних функцій (увага, пам'ять, самоконтроль), працездатності, загальної здатності до виживання в умовах впливу чинників бойового стресу, опірність стресу.

Компетентності спротиву – це здатності особистісного рівня розвитку психологічної стійкості, вони пов'язані з рівнем розвитку особистісної саморегуляції (ціннісний та смисловий рівень), життєстійкістю (екзистенційною стійкістю), креативністю та мотивацію до службово-бойової діяльності.

Компетентності взаємодії та реінтеграції – це здатності міжособистісної взаємодії, участі у груповій роботі, роботі в команді (фасилітації), комунікації в конфліктній ситуації, прийняття відповідальності за завдання підрозділу в складних умовах, відновлення соціальних зв'язків після перебування в районі бойових дій (реінтеграції). Дані компетентності тісно пов'язані із навичками комунікації, соціальної перцепції, соціальними навичками та досвідом командоутворення (team building).

Виходячи із досвіду армій країн НАТО завдання заходів поведінкової психології реалізуються у комплексі предметів бойової підготовки. Тому

розвиток компетентностей пристосування, уникнення, виживання повинен знаходитися у сфері відповідальності командирів та інструкторів з бойової підготовки.

На психофізіологічному рівні психологічна стійкість (резилієнс) проявляється як опірність стресу (резистентність), актуальний рівень якої обумовлений типологічними властивостями та формується у процесі розвитку людини (онтогенезі). Протягом життя рівень опірності (резистентності) у людини може збільшуватися або зменшуватися, виходячи з багатьох чинників, що визначають якість життя: стан фізичного здоров'я, характер переживання вікових криз, стиль життя тощо. Як низький, так і надто високий рівень резистентності не є ефективним щодо опору стресу. Високий рівень резистентності може свідчити про розвиток ригідності – когнітивної, мотиваційної або афективної. Ригідність може проявлятися як індивідуально-психологічна властивість або бути набутою внаслідок вікових змін, специфічних життєвих обставин. Про набуту ригідність свідчить досвід психотерапії, що описує резистентність клієнтів до впливу психотерапевта під час проведення сеансів.

Виходячи із вищезазначеного можна передбачити, що можливості розвитку психологічної стійкості (резилієнсу) військовослужбовців під час Базової загальновійськової підготовки на психофізіологічному рівні певним чином обмежені, у короткочасні терміни підготовки командирам, психологам, інструкторам бойової підготовки необхідно враховувати наявний рівень опірності стресу, який дозволяє також у короткочасній перспективі, у кожній новій ротатії, прогнозувати у військовослужбовців рівень стресостійкості у бойових умовах. У період Базової загальновійськової підготовки військовослужбовців особливу увагу необхідно приділити комплексності занять з бойової підготовки та заходам стрес-щеплення. Саме під час Базової

загальновійськової підготовки більшість кандидатів для проходження військової служби долаючи дезадаптаційні прояви визначають свій оптимальний рівень опірності стресу, умови розвитку психологічної стійкості (резилієнсу).

Аналіз програми Базової загальновійськової підготовки свідчить, що найбільш ефективними елементами навчального процесу є комплексні заняття з тактичної та вогневої підготовки, заняття з курсу виживання. Саме ці заняття пов'язані з формуванням у військовослужбовців компетентностей пристосування, уникнення, виживання, що впливають на розвиток психологічної стійкості (резилієнсу) у процесі загальновійськової підготовки. Розгляд у даному випадку психологічної підготовки як окремого виду підготовки не сприяє усвідомленню військовослужбовцями всього процесу підготовки як єдиного цілого. Справа в тому, що багато елементів тактичної та вогневої підготовки формують у військовослужбовців психологічні навички та уміння, які потрібні військовослужбовцям для ефективної діяльності у бойових умовах.

Інтеграція психологічних елементів у підготовку військовослужбовців як сучасний тренд висуває підвищені вимоги до психологічної компетентності інструкторів бойової підготовки та командирів військових частин та підрозділів. Усвідомлене розуміння інструкторами бойової підготовки того, що будь-яка вправа з бойової підготовки дає поштовх до розвитку певних психічних функцій, формування необхідних для бою психологічних якостей та психологічної готовності до використання навичок бойового застосування значно підвищує ефективність підготовки військовослужбовців до діяльності у бойових умовах. Усвідомлена обізнаність командирів військових підрозділів та частин із проблем психологічного забезпечення службово-бойової діяльності створює сприятливі умови для формування обґрунтованих запитів на

проведення з особовим складом психологічних заходів превенції, підготовки, підтримки, реінтеграції та реабілітації з метою збереження життя, фізичного та психічного здоров'я військовослужбовців, ефективного виконання бойових завдань.

Інструктори з бойової підготовки разом із командирами підрозділів та психологами повинні стати повноцінними учасниками психологічного супроводу навчального процесу бойової підготовки. Для досягнення мети їм необхідно оволодіти та вміти навчати інших загальним знанням з поведінкової психології в умовах бойових дій, мети та завдань психологічного забезпечення військових підрозділів, розвивати навички та уміння з психологічного спостереження, експрес-оцінки функціональних станів, психологічної допомоги та самопомоги, розвитку мотивації до професійної діяльності тощо.

Методологічні підходи щодо формування психологічної стійкості (резилієнсу), що пропонуються, передбачають розподілення відповідальності за проведення психологічних заходів підготовки між інструкторами з бойової підготовки та психологами, що не передбачає абсолютну автономність – всі заходи загальної психологічної підготовки проводяться згідно програми бойової підготовки або на запит командира, якщо потрібна кваліфікаційна підтримка з боку психологів. Наприклад, проведення занять на спеціальних смугах перешкод, стрес-щеплення, проведення тренінгів спеціальної та цільової психологічної підготовки. Для підвищення рівня взаємодії між інструкторами з бойової підготовки та психологами необхідно використовувати досвід армії США щодо підготовки інструкторів з психологічної стійкості (MRT's). У навчальних центрах це можуть бути окремі інструктори з бойової підготовки, які виявили зацікавленість та здібності до розвитку психологічних компетентностей у військовослужбовців у навчальному процесі. У військових частинах – особи

сержантського та старшинського складу з відповідною мотивацією. Як і в армії США, інших країн НАТО, вони будуть передавати власний досвід, навчати інших військовослужбовців навичкам психологічної стійкості, але не отримувати за це матеріальну винагороду (принцип “солдат-солдату”). Підготовка інструкторів з психологічної стійкості (резилієнсу) повинно здійснюватися централізовано фахівцями-психологами, за досвідом армії США може бути реалізовано підвищення кваліфікації до 3-х рівнів.

Заходи розвитку компетентностей психологічної стійкості (резилієнсу) на фаховому рівні виходячи із аналізу досвіду армій країн НАТО та досвіду ООС найбільш ефективно проводити комплексно, шляхом реалізації відповідного комплексу заходів, завдання якого реалізуються у навчальному центрі протягом всього циклу Базової загальновійськової підготовки, а в військових частинах – протягом всього періоду підготовки до виконання завдань у районі бойових дій. Пропонований комплекс заходів розвитку психологічної стійкості (резилієнсу) може складатися з трьох модулів, які відповідають розвитку компетентностей на психофізіологічному (модуль 1), індивідуально-психологічному (модуль 2) та соціально-психологічному (модуль 3) рівнях та проводяться автономно, незалежно один від одного:

Модуль 1: Підтримка розвитку компетентностей пристосування, уникнення, виживання у процесі бойової підготовки.

Модуль 2: Розвиток компетентностей спротиву, здатностей особистісної саморегуляції.

Модуль 3: Розвиток компетентностей взаємодії та реінтеграції, навичок командоутворення та превенції соціальної дезадаптації.

Аналіз свідчить, що найбільш ефективним шляхом розвитку психологічної стійкості (резилієнсу) є особистісне зростання. Особистісний рівень саморегуляції визначає характер та перебіг формування ціннісно-смыслових

орієнтацій, екзистенційної стійкості щодо життєвих проблем та негараздів. Екстремальні умови знаходження військовослужбовця на війні вимагають визначення смислів та цінностей, які відрізняються від мирного життя. Екзистенційна дилема життя та смерті (“мужність бути”) [4] у свідомості військовослужбовця повинна завжди вирішуватися на користь життя. Тому розвиток життєстійкості у процесі Базової загальновійськової підготовки є провідним завданням психологічної підготовки. Особливу увагу необхідно приділити тематиці підготовки до виживання та підтримки життєстійкості в умовах відокремлення від підрозділу, ізоляції та полону (за досвідом програми виживання SERE).

Тренінг життєстійкості побудований на уявленні, що життєстійкість не є вродженою якістю, а формується протягом життя. Це система переконань, яка може бути розвинута. З іншого боку, життєстійкість представляє собою гіпотетичний конструкт, тому не має можливості впливу на неї. Модель життєстійкості базується на непрямому взаємовпливі у системі взаємозв'язків між соціальною підтримкою, трансформаційним подоланням, практиками здоров'я та компонентами життєстійкості – залученість, контроль, прийняття ризику. Ця система взаємозв'язків спостерігається на рівнях розвитку психологічної стійкості (резилієнсу) – психофізіологічному, індивідуально-психологічному та соціально-психологічному.

На всіх етапах проведення психологічних заходів підготовки до діяльності у бойових умовах необхідно враховувати вікові особливості та гендерні відмінності військовослужбовців. У врахуванні вікових особливостей необхідно приділяти увагу військовослужбовцям, які перебувають у кризових вікових періодах (20+2, 30+2, 40+2, 50+2). Підвищена сензитивність (чутливість) людей у такі періоди має як негативний, так і позитивний потенціал: зниження стабільності психіки та

ймовірність психосоматичних розладів та проблем у соціальному житті виникають у процесі регресивного адаптивного реагування, військовослужбовець як у дитинстві знову стає на деякий період життя чутливим до прямого та опосередкованого впливу на психіку, тому це момент об'єктивної психодіагностики та розвитку психологічної стійкості (резилієнсу).

Логіка системної організації психологічних заходів підготовки передбачає проведення заходів командоутворення (team building) на всіх етапах підготовки, включаючи Базову загальновійськову підготовку у навчальному центрі. Тематика проведення тренінгу повинна включати превенцію міжособистісних конфліктів, навчання технікам нерепресивної комунікації, превенції фізичного та морального тиску (цькування) (мобінгу, булінгу). Для підвищення ефективності проведення тренінгу командоутворення необхідно залучати фасилітаторів – підготовлених інструкторів з бойової підготовки, осіб сержантського та старшинського складу, інструкторів з психологічної стійкості тощо, для активізації засвоєння соціального досвіду за принципом “рівний-рівному”.

На наш погляд, психологічні заходи щодо превенції мобінгу (булінгу) повинні реалізовуватися у двох напрямках – формуванні навичок особистісного опору проявам мобінгу та превенції мобінгу у підрозділі в процесі психологічних заходів командоутворення (team building).

Висновки.

1. Проблема підвищення ефективності психологічної підготовки військовослужбовців необхідно вирішувати комплексно і системно, із запровадженням методологічних підходів армій країн НАТО. Впровадження принципу психологічного фітнесу у психологічну підготовку трансформує її в систему розвитку необхідних психологічних якостей та превенції постравматичних розладів на основі сформульованих вимог (необхідних для ефективної діяльності в бойових умовах

компетентностей, у т.ч. психологічних компетентностей – пристосування, уникнення, виживання, спротиву, взаємодії та реінтеграції) та ресурсів (індивідуально-психологічних та особистісних, комплексного застосування бойової та психологічної підготовки, взаємопідтримки військовослужбовців у підрозділі, підтримки командування, медичних, соціальних, духовних, родинних). Для різних рівнів розвитку психологічної стійкості (резилієнсу) (психофізіологічного, індивідуально-психологічного та соціально-психологічного) визначається власна ієрархія ресурсів (наявних та тих, які необхідно забезпечити)

2. Перспективним напрямком підвищення ефективності психологічної підготовки військовослужбовців є впровадження у практику всебічної підготовки військових підрозділів комплексних програм психологічної стійкості (резилієнсу) на базі принципу психологічного фітнесу із використанням сучасних психологічних технологій, які створюють умови для забезпечення відповідних ресурсів та спрямування розвитку військовослужбовців у фізичному, емоційному, духовному та сімейному вимірах (за прикладом програми CSF2), виживання та життєстійкості в умовах відокремлення від підрозділу, ізоляції та полону (за досвідом програми виживання SERE), врахування вікових та гендерних відмінностей військовослужбовців у підтримці та супроводі адаптивного реагування на вплив бойового та оперативного стресу, інших напрямках психологічного супроводу персоналу тощо.

3. Важливим напрямком підвищення рівня підготовки військовослужбовців до діяльності у бойових умовах є підтримка проведення психологічних заходів підготовки у підрозділах. Серед необхідних заходів:

– підвищення психологічної компетентності інструкторів з бойової підготовки, розробка програми підготовки або внесення коректив у існуючу

програму підготовки інструкторів з бойової підготовки з метою якісного підвищення рівня психологічних знань, психологічного супроводу бойової підготовки;

– створення системи психологічної едукції командирів військових частин та підрозділів на постійній основі шляхом проведення обов'язкових методичних зборів 2 рази на рік та перед кожною ротацією;

– розподілення відповідальності за проведення психологічних заходів підготовки між інструкторами з бойової підготовки та психологами, що не передбачає абсолютну автономність – всі заходи загальної психологічної підготовки проводяться згідно програми Базової загальновійськової (бойової) підготовки або на запит командира, якщо потрібна кваліфікаційна підтримка з боку психологів (психологічний супровід занять на спеціальних смугах перешкод, стрес-щеплення, проведення тренінгів спеціальної та цільової психологічної підготовки тощо);

– для підвищення рівня взаємодії між інструкторами з бойової підготовки та психологами при проведенні психологічних заходів підготовки у

підрозділі введення позицій інструкторів з психологічної стійкості (за аналогією з інструкторами системи MRT армії США), які здійснюють діяльність безоплатно, за принципом “солдат солдату”;

– з метою системного формування у військовослужбовців компетентностей міжособистісної взаємодії у підрозділі обов'язкове проведення заходів командоутворення (team building) на всіх етапах підготовки, включаючи Базову загальновійскову підготовку у навчальному центрі, із врахуванням тематики превенції фізичного та морального тиску (цькування) (мобінгу, булінгу), вікових та гендерних особливостей особового складу.

Перспективи подальших досліджень.

Перспективним напрямком психологічних досліджень щодо превенції наслідків впливу бойового стресу у військовослужбовців є вивчення зв'язку особливостей трансформаційного подолання бойового стресу із психологічними умовами розвитку посттравматичного зростання у військовослужбовців учасників бойових дій.

Список використаних джерел

1. Васильєв С. До проблеми превенції дезадаптаційних проявів у військовослужбовців внаслідок перебування в районі бойових дій / Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: психологічні науки / гол.ред. О.Ф.Волобуєва. – Хмельницький: Видавництво НАДПСУ, 2018. - № 1(9). – С.50-67.
2. Кучук Е.А. Від стресу до резилієнсу / Журнал неврології ім. Б.М. Маньковського. – 2016. – Том 4. – № 1.
3. Селигман М. Как научиться оптимизму: Измените взгляд на мир и свою жизнь / Мартин Селигман; пер. с англ. – М.: Альпина Паблишер, 2018. – 544 с.
4. Тиллих П. Мужество быть / Пауль Тиллих; пер. с англ. О.Седаковой. – К.: Дух і літера, 2013. – 200 с.
5. Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл; общ. ред. Л. Я. Гозмана, Д. А. Леонтьева. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.
6. Чикесентмихайи М.. Поток: Психология оптимального переживания / Михай Чикесентмихайи; пер. с англ. – 8-е изд. – М: Альпина нон-фикшн, 2018. – 461 с.
7. Bandura, Albert (1982). "Self-efficacy mechanism in human agency". *American Psychologist*. 37 (2): 122–147
8. Maddi, S. R. (2006). "Hardiness: The courage to grow from stresses". *Journal of Positive Psychology*
9. Nideffer, R. M. (1976). "Test of attentional and interpersonal style." *Journal of Personality and Social Psychology*, 34, 394-404.
10. Rutter M. Psychosocial resilience and protective mechanisms / Rutter M. *Am J Orthopsychiatry*. –1987. – Jul;57(3). – pp.:316-331.

References

1. Vasyliiev S. Do problemy prevntsii dezadaptatsiinykh proiaviv u viiskovosluzhbovtsiv vnaslidok perebuvannia v raioni boiovykh dii [To the Problem of prevention of disadaptation's displays at servicemen as a result of stay in the area of operation's comes into question] / Zbirnyk naukovykh prats Natsionalnoi akademii Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy. Seria: psykholohichni nauky / hol.red. O.F.Volobuieva. – Khmelnytskyi: Vydavnytstvo NADPSU, 2018. - № 1(9). – S.50-67. (in Ukrainian)
2. Kuchuk E.A. Vid stresu do rezyliensu [From stress to resilience] / Zhurnal nevrolonii im. B.M. Mankovskoho. – 2016. – Tom 4. – № 1. (in Ukrainian)
3. Selyhman M. Kak nauchytsia optymizmu: Yzmenyte vzghliad na myr y svoiu zhyzn [How to learn optimism: Change your view of the world and your life] / Martyn Selyhman; per. s anhl. – M.: Alpyna Pablysher, 2018. – 544 s. (in Russian)
4. Tylykh P. Muzhestvo byt [The courage to be] / Paul Tylykh; per. s anhl. O.Sedakovoi. – K.: Dukh i litera, 2013. – 200 s. (in Russian)
5. Frankl V. Chelovek v poyskakh smysla [Man's Search for Meaning] / V. Frankl; obshch. red. L. Ya. Hozmana, D. A. Leonteva. – M.: Prohress, 1990. – 368 s. (in Russian)
6. Chykesentmykhaiy M. Potok: Psykholohiya optymialnoho perezhyvanyia [Flow: The psychology of optimal experience] / Mykhai Chykesentmykhaiy; per. s anhl. – 8-e yzd. – M: Alpyna non-fykshn, 2018. – 461 s. (in Russian)
7. Bandura, Albert (1982). "Self-efficacy mechanism in human agency". American Psychologist. 37 (2): 122–147.
8. Maddi, S. R. (2006). "Hardiness: The courage to grow from stresses". Journal of Positive Psychology.
9. Nideffer, R. M. (1976). "Test of attentional and interpersonal style." Journal of Personality and Social Psychology, 34, 394-404.
10. Rutter M. Psychosocial resilience and protective mechanisms / Rutter M. Am J Orthopsychiatry. –1987. – Jul;57(3). – pp.:316-331.

Резюме

Агаев Н. кандидат психологических наук, старший научный сотрудник, НИЦ ГП Вооружённых Сил Украины

Васильев С. кандидат психологических наук, доцент, НИЦ ГП Вооружённых Сил Украины

Левищенко Е. заместитель начальника научно-организационного отдела планирования научной работы и разработки нормативных документов Военно-научного управления Генерального штаба Вооруженных Сил Украины

ОСОБЕННОСТИ ВНЕДРЕНИЯ МЕТОДОЛОГИЧЕСКИХ ПОДХОДОВ АРМИЙ СТРАН НАТО В ПРАКТИКЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ ВОЕННОСЛУЖАЩИХ ВС УКРАИНЫ

В статье обсуждаются особенности внедрения методологических подходов армий стран НАТО, предложен комплекс мер по развитию психологической устойчивости (резилиенсу) военнослужащих на основе компетентностного подхода (психологического фитнеса).

Ключевые слова: психологическая подготовка; резилиенс; психологический фитнес; компетентность; ресурс; базовая общевойсковая подготовка.

Summary

Agayev N. PhD (Candidate of Psychological Sciences), Senior Researcher, Humanitarian Problems Research Center of the Armed Forces of Ukraine

Vasylyev S. PhD (Candidate of Psychological Sciences), Docent, Humanitarian Problems Research Center of the Armed Forces of Ukraine

Levishchenko Y. Deputy Head of the Scientific and Organizational Department of Planning of Scientific Work and Development of Regulatory Documents General Staff of the Military Primary Administration of the Armed Forces of Ukraine

PECULIARITIES OF IMPLEMENTATION OF NATO ARMY METHODOLOGICAL APPROACHES IN THE PSYCHOLOGICAL TRAINING OF UKRAINIAN ARMED FORCES SERVICEMEN

Introduction. *In order to improve the quality of psychological training, it is important to study and implement the experience of conducting psychological training for NATO armies. Systematic approach, flexibility of organization of training, complexity of practical training - all this distinguishes the armies of the leading countries of the world. The task of bringing the personnel training system to the requirements of NATO standards creates the conditions for the systematic transformation of the military's psychological training for combat. An important objective of approximation to NATO standards is the synchronization of methodological approaches and terminology.*

Purpose. *The article discusses the peculiarities of implementation of methodological approaches of NATO Armed Forces in the practice of psychological training of Ukrainian Armed Forces servicemen: introduction of the principle of psychological fitness; comprehensive development of resilience in servicemen and their families; integration of psychological measures in the process of combat training; conducting specialized psychological activities at the request of the unit leader.*

Methods. *Resilience is the ability to overcome crises and use them as an opportunity for development through the involvement of personal and socially-mediated resources. Psychological fitness is positioned as the integration and optimization of psychic, emotional and behavioral abilities and capabilities to optimize the performance and development of resilience in military personnel. Specialists have proposed a military demand-resource model (MDR) as an integrated model of psychological fitness for the armed forces.*

Originality. *The introduction of the principle of psychological fitness in psychological training transforms it into a system of development of the necessary psychological qualities and prevention of post-traumatic disorders on the basis of formulated requirements (necessary for effective activity in combat conditions of competencies, including psychological competences - adaptation, avoidance, survival, resistance, interaction and reintegration) and resources (psychological and personal, comprehensive use of combat and psychological training, mutual support of serviceman's in the unit, unit leader support, medical support, social support, spiritual support, family support). Different levels of development of resilience (physiological, psychological and social-psychological) determine their own hierarchy of resources (available and those that need to be provided).*

Conclusion. *The article proposes a set of measures of development of resilience in military personnel on the basis of the competence approach (psychological fitness) in the process of Basic military training. A promising area of psychological research for the prevention of the effects of combat stress in military personnel is to study the relationship of transformational coping combat stress with psychological conditions for the development of post-traumatic growth in military personnel of combatants.*

Keywords: *psychological training; resilience; psychological fitness; competence; resource; Basic military training.*

Барчій М. старший викладач
Мукачівський державний університет
ORCID ID 0000-0002-7762-0959

Воронова О. кандидат психологічних наук
Мукачівський державний університет
ORCID ID 0000-0002-6504-240X

ОКРЕМІ ПІДХОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТІСНОЇ І ПРОФЕСІЙНОЇ ЗРІЛОСТІ

У статті розглядається проблема дослідження особистісної і професійної зрілості особистості. Проаналізовано окремі наукові підходи вивчення особистісної та професійної зрілості майбутніх фахівців. Виділено структурні компоненти та показники особистісної зрілості. Підкреслено, що особистісна зрілість повинна розглядатись у якості функціональної компоненти професійної діяльності. Проаналізовано загальні характеристики професійно зрілої особистості: автономність, поінформованість про світ професій, уміння співвіднести інформацію зі своїми особливостями, уміння приймати рішення, уміння планувати своє професійне життя, емоційне залучення в ситуацію рішення. Підкреслено тісний зв'язок особистісної та професійної зрілості в соціономічних професіях, в яких особистісна зрілість є складовою професіоналізму.

Ключові слова: особистісна зрілість; самоактуалізація; саморегуляція; особистісне зростання; професійна підготовка.

Постановка проблеми. Реалії сучасного життя з особливою гостротою висувають вимоги до людини як до соціально зрілої, повноцінної особистості, визнають вирішальною роль суб'єкта, який здатний здійснювати соціальні зміни і змінюватися сам. Адже чим прогресивнішим є суспільство, тим досконалішу, більш зрілу особистість воно вимагає і формує для здійснення своїх завдань. З іншого боку, чим вища соціальна зрілість людей, тим швидше рухається суспільство у своєму прогресивному розвитку, тим швидше розв'язуються поставлені перед ним завдання. Дослідницький інтерес особистісної зрілості зумовлений її суттєвим впливом на самовизначення, саморозгортання, самоздійснення та самореалізацію особистості протягом її життєвого шляху.

Нині головною соціальною метою залишається соціалізація людини як члена професійної групи. Однак дослідження психологів доводять, що орієнтація тільки на розвиток професійної майстерності деформує особистість і перешкоджає істинному самоздійсненню людини. До того ж не кожна людина вміє самостійно актуалізувати свої внутрішні ресурси, стимулювати самоперетворювальну

діяльність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемі розвитку особистості та досягнення нею особистісної зрілості присвячена велика кількість досліджень зарубіжних психологів (Е.Еріксон, В.Штерн, Г.Оллпорт, А.Маслоу, К.Роджерс, А.Адлер, В.Франкл, Ф.Перлз та ін.); радянських і російських учених (О.Леонтьєв, Б.Ананьєв, П.Якобсон, Л.Анциферова, О.Бодальов, Д.Леонтьєв, А.Реан, В.Максимова, А.Деркач, Б.Братусь, Д.Ельконін, Л.Божович, А.Асмолов, В.Столін, К.Абульханова-Славська, А.Петровський, Ф.Василюк); вітчизняних науковців (С.Максименко, М.Боришевський, Ю.Гільбух, Г.Дьоміна, П.Лушин, Т.Титаренко, Л.Долинська, В.Радул, О.Штепа, Л.Овсянецька, Л.Потапчук). Однак, слід зазначити недостатню вивченість та дослідження зазначеної проблеми. Отже, актуальність проблеми, її недостатнє теоретичне та емпіричне вивчення і зумовило представлене дослідження.

Мета статті полягає у висвітленні основних підходів щодо особистісної і професійної зрілості особистості.

Методи дослідження. В процесі роботи був використаний теоретичний

аналіз і систематизація науково-теоретичних та методичних джерел.

Виклад основного матеріалу. У словнику «Психологія» визначається, що «зрілість – найбільш тривалий період онтогенезу, який характеризується тенденцією до досягнення найвищого розвитку духовних, інтелектуальних і фізичних здібностей людської особистості. Характеристиками зрілої особистості називають: 1) розвинуте почуття відповідальності, 2) потребу в турботі про інших людей, 3) здатності до: активної участі в житті суспільства; ефективного використання своїх знань; психологічної близькості з іншою людиною; конструктивного рішення різних життєвих проблем на шляху до повноти самореалізації. Розвиток людини в період зрілості безпосередньо пов'язано з її активним включенням в сферу суспільного виробництва. Нездатність успішно включитися в неї призводить до особистісного застою, стагнації»[3]. К.О. Абульханова-Славська і Т. М. Березіна під зрілістю розуміють своєчасність особистості, яка визначає її здатність до знаходження свого способу життя. Автори вказують на притаманні для особистості оптимальний ритм життя, індивідуальні часові потенціали, які спонукають її до оволодіння природними і власними психічними можливостями. Все це дає можливість особистості вдосконалювати власні ресурси активності щодо самоідентифікації та самовдосконалення у різних формах життєдіяльності та взаємодії з навколишнім світом [1]. К. О. Абульханова-Славська визнає внутрішню детермінацію показником зрілості особистості, що характеризує її здатність керувати власним життям, продуктивно використовувати внутрішні резерви відповідно до життєвих завдань, саморегуляції життєвих процесів, використання ефективного стилю спілкування, здійснювати вплив на людей [2].

Як зазначає Г. А. Дьоміна особистісна зрілість є психологічним новоутворенням в період юності. Важливою особливістю особистісного

розвитку у зазначений період є утворення особистісного конструкту зрілості, який виявляється у почутті дорослості, готовності до функціонування в дорослому світі, самовизначенні через переоцінку системи цінностей. У цей віковий період рівень сформованості психічної і соціальної зрілості є основою для вияву особистісної зрілості [6].

На думку Т. М. Титаренко особистісна зрілість характеризує стан розвитку особистості, що виявляється у високому ступені особистісної конструктивної активності та особистісної функціональної продуктивності людини. Особистісна зрілість молоді характеризує стан розвитку особистості, якого вони досягають до завершення навчання у вузі [9].

Ю. З. Гільбук розглядає особистісну зрілість як складне структурне утворення, що включає в себе мотивацію досягнення, ставлення до свого Я (Я-концепцію), почуття громадянського обов'язку, життєву установку та здатність до психологічної близькості з іншими людьми. А. О. Реан виокремив чотири основних, базових складових особистісної зрілості: відповідальність, терпимість, саморозвиток, позитивне мислення і позитивне ставлення до світу. Л. М. Потапчук до структурних компонентів особистісної зрілості відносить: відповідальність у різних сферах життєдіяльності, емоційну зрілість, самоконтроль поведінки, самостійність, адекватність самоствердження, цілепокладання, високий рівень реалізованості подій життя. О. С. Штепа виділяє десять характеристик особистісної зрілості: синергічність, автономність, контактність, самоприйняття, креативність, толерантність, відповідальність, глибинність переживань, децентрація, життєва філософія [11]. Отже, особистісна зрілість – характеристика стану розвитку особистості, що виявляється у високому ступені особистісної конструктивної активності та особистісної функціональної продуктивності людини [5].

О. О. Бодальов стверджує, що особистісна зрілість – це багатовимірний

стан людини, який ніколи не є статичним і вирізняється варіативністю і мінливістю. На становлення особистісної зрілості впливають як зовнішні умови соціалізації, так і індивідуально-психологічні особливості особистості. Важливими акмеологічними умовами є: особливості виховання у сім'ї, у школі, рівень суспільного розвитку, культурних цінностей, освіти (О. О. Бодальов, А. О. Деркач та ін.). А. О. Реан виділяє наступні акмеологічні фактори: об'єктивні (зовнішня заданість, що пов'язана з особистісним розвитком); суб'єктивні (індивідуальні передумови міри успішності розвитку особистісної зрілості: мотиви, спрямованість особистості, рівень самосвідомості, прагнення до самореалізації та ін.; міра прояву суб'єктивних факторів пояснює суб'єктивні причини, що сприяють росту особистісної зрілості); об'єктивно-суб'єктивні (організація оптимального соціального середовища для розвитку зрілої особистості).

О. С. Штепа визначає особистісну зрілість одним з критеріїв ефективності професійної діяльності. На думку Л. В. Мови, особистісна зрілість підвищує ефективність професійного розвитку майбутніх спеціалістів. О. О. Міненко обґрунтовує тезу про те, що для досягнення особистісної зрілості важливим є особистісне змінювання. Особистісна зрілість є відображенням рівня самоактуалізації особистості (Ю. Г. Долінська), забезпечує особистісну регуляцію мисленнєвих процесів (Н. І. Пов'якель), є особистісною передумовою здатності до фасилітаційних впливів (О. О. Кондрашихіна). Отже, особистісна зрілість – це характеристика стану розвитку особистості, якого досягають майбутні фахівці до завершення періоду їх професійної підготовки [5].

На думку Н.О. Антонової, Л. І. Рибачук психологічно зрілою людиною є особистість, яка спроможна до самовизначення, самоприйняття, саморозвитку і самореалізації [4]. Відповідно, автори до структурних компонентів особистісної зрілості

відносять: особистісну зрілість – сукупність психологічних властивостей, що обумовлюють людську автономію до самовизначення і самоприйняття власного життєвого досвіду; інтелектуальну зрілість – певні психологічні властивості, що характеризують людину як здатну до пізнання, до використання набутих знань у предметній діяльності, до логічного мислення, до рефлексії і творчості; емоційну зрілість – сукупність психологічних властивостей людини, яка здатна адекватно відчувати і саморегулювати власні емоційні прояви; соціальну зрілість – сукупність психологічних властивостей людини, яка вміє ефективно взаємодіяти з іншими суб'єктами, ґрунтуючись на гуманістичних принципах, за умови збереження власної індивідуальності [4].

Л.Г.Буряк розглядає розвиток зрілої особистості крізь призму діяльнісного підходу. Науковець характеризує «зрілість» як особливу якість особистості, яка не має жорсткої прив'язки до віку, а «є ознакою досягнення особистістю стану найвищої міри розвитку і вдосконалення» [2]. Водночас, умовою розвитку зрілої особистості є особливий тип «діяльної життєвої позиції», що виявляється в активному проникненні в життя через детермінацію ведучого типу діяльності. Таким ведучим типом діяльності визнається різнопланова діяльність, яка визначається не формальними показниками, а «тим індивідуальним смыслом, яку особистість вкладає в свою діяльність».

Особистісна зрілість повинна розглядатись у якості функціональної компоненти професійної діяльності. Це зумовлено самою специфікою професійної діяльності, особливо в сфері людинознавчих професій, оскільки вона може бути ефективною за умов, коли вирішення проблем клієнта відбувається не лише на рівні юридичної чи організаційної допомоги, а й психологічної, що обов'язково передбачає наявність особистісної зрілості професіонала.

Дослідники визначають професійну

зрілість як прояв психологічної зрілості у сфері професійної діяльності. Вона являє собою «особистісне новоутворення, що виявляється у прагненні та здатності до самовизначення й самореалізації засобами суспільно-корисної діяльності» [4]. З точки зору дослідників, професійна зрілість складається зі стійкої професійної мотивації на досягнення успіху за рахунок професійного розвитку та самовдосконалення, сформованої професійної ідентичності, з набутих професійних знань, вмінь, навичок, здібностей[4].

В.І. Цина «особистісно-професійну зрілість» майбутнього фахівця розглядає як інтегративну якість особистості, що відбиває складові її громадянської, життєво-професійної, духовної, соціальної, психологічної та мотиваційної зрілості, сформованість самості особистості й обумовлює володіння предметними, базовими та ключовими компетентностями, що визначають готовність майбутнього фахівця до професійної діяльності[10]. Складовими особистісно-професійної зрілості майбутніх педагогів В. І. Цина визначає:

- громадянську зрілість: почуття громадського обов'язку, патріотизм, інтерес до суспільно-політичного життя та участь у житті суспільства, національну і планетарну свідомість;

- життєво-професійну зрілість: компетентність, креативність та ініціативність у вирішенні життєвих ситуацій, високий рівень реалізації подій життя та освітньо-професійної діяльності;

- духовну зрілість: близькість, контактність, потребу у спілкуванні, піклуванні та повагу до інших, колективізм, відкритість і доброзичливість у ставленні до людей, терпимість і толерантність, емпатію та глибинність переживань, гармонію з оточенням, розуміння сенсу життя, потребу в духовній близькості з іншими;

- соціальну зрілість: відповідальність, вимогливість до себе, скромність, гуманістичну мораль;

- психологічну зрілість: позитивне мислення, емоції, цілепокладання,

психічну автономію, переважання раціонального над емоційним, розсудливість та емоційну врівноваженість, синергетичність та автономність, наявність власної життєвої філософії;

- мотиваційну зрілість: стійкі переконання й домагання, задоволеність своїми особистісними якостями, впевненість у своїх можливостях, лідерство;

- сформованість самості особистості: самоприйняття, самостійність, самореалізацію, саморозвиток, самоконтроль, саморегуляцію, самовдосконалення, адекватну самооцінку, самоствердження.

Основними етапами формування особистісно-професійної зрілості майбутніх фахівців у вищому навчальному закладі автор пропонує розглядати такі:

- етап адаптації (рання юність – 15–19 років) з формування особистісно-професійної зрілості, який передбачає активне опанування діючих на конкретних етапах і в формах професійної підготовки нормативних вимог та оволодіння формами та засобами навчально-професійної діяльності, що їм відповідають;

- етап індивідуалізації (пізня юність – 20–22 роки) – характеризується активізацією пошуку засобів і способів вираження майбутнім фахівцем своєї індивідуальності та її фіксації у навчально-професійній діяльності засобами інтенсифікації пошуку в референтному для нього освітньо-професійному просторі осіб, здатних забезпечити йому оптимальну персоналізацію;

- етап інтеграції (рання зрілість – 23–26 років) визначається потребою освітнього простору схвально прийняти та культивувати лише ті продемонстровані особистістю індивідуальні особливості, які є в ньому прийнятними і відповідають цінностям зрілої професійної діяльності, освітнім стандартам, сприяють успішній сумісній освітньо-професійній діяльності всіх учасників професійної підготовки [10].

Особистісна і професійна зрілість, як вважають науковці, є різними за своїм походженням. Особистісна зрілість є результатом розвитку самої особистості, вона виступає тією її якістю, яка організує життєвий шлях – її напрям, стратегії проходження, складну систему відносин особистості із навколишнім світом та самим собою. При цьому цей процес може мати як продуктивний, так і деструктивний характер, що утворює діалектичну єдність із переважанням продуктивних цінностей і мінімумом інфантильної поведінки і сприйняття (С.Кові, А.Маслоу, Е.Фромм). Тобто, це результат особистісного росту. Професійна зрілість виходить із переліку компетентностей спеціальності і є наслідком професіогенезу особистості, фактично є його результатом.

Таким чином, сучасні науковці вважають, що особистісна і професійна зрілість, маючи різне генетичне походження, різну структуру і функції, можуть існувати як автономні утворення. За певних умов, коли життєві плани і перспективи не включаються особистістю у її професійні плани, і відповідно не впливають на вирішення професійних задач, то вони і вибудовуються особистістю окремо від них. Як справедливо зауважують автори С.Є.Піняєва і І.В.Андрєєв, існує два класи професій за ознакою важливості тих якостей особистості, які забезпечують «професійну активність». У даному контексті можна стверджувати, що особистісна зрілість не завжди є необхідною умовою професіоналізму. Йдеться про те, що в одній групі професій домінуюче значення має високий рівень сформованості вузькоспеціалізованих навичок, а вплив окремих якостей особистості (н-д, гуманної спрямованості) на результат праці буде незначним. «Тільки у цьому випадку, людина, що досягла високого рівня інструментальної майстерності в праці, але яка ще не сформувалась як зріла особистість, може вважатися справжнім професіоналом». Інший клас професій (за типом «людина-людина») натомість характеризується тим,

що зріла особистість є умовою і невід'ємним компонентом професіоналізму [8].

Професійна зрілість активізує самопізнання, свідому саморегуляцію, визначає нові змісти професійної діяльності, стимулює професійне самовизначення й самореалізацію. Таким чином, професійна зрілість – особистісний феномен, пов'язаний із професійною активністю; відповідно, фахівець із відчуттям професійної зрілості – суб'єкт професійної діяльності.

Теоретичний аналіз наукової літератури дозволяє виділити основні параметри професійної зрілості людини: автономність, поінформованість про світ професій, уміння співвіднести інформацію зі своїми особливостями, уміння приймати рішення, уміння планувати своє професійне життя, емоційне залучення в ситуацію рішення.

Загальні характеристики «професійно зрілої» особистості такі:

- виділення себе з кола оточуючих людей; уміння відокремити власні цілі від цілей батьків та інших значущих осіб;
- прагнення реалізувати бажання в практичних діях, мати глибокі знання та звички хоча б в одній галузі; загальна орієнтація на успіх; знання кроків, які необхідно зробити для придбання знань та умінь;
- прийняття на себе відповідальності за власні дії;
- наявність власного робочого досвіду, досвіду вирішення життєвих проблем; самостійний досвід щодо планування власних вчинків, сильних справ, власний час тощо.
- уміння прогнозувати професійне зростання; однорідність професійних переваг протягом тривалого часу;
- ініціатива й винахідливість у реалізації можливостей; власна активність в одержанні інформації й виборі професійного шляху;
- рівень реалізму в прийнятті кар'єрних рішень.

Отже, професійна зрілість фахівця формується в процесі підготовки у ЗВО й поєднує готовність до безперервного

професійного вдосконалення, професійну культуру, особистісно-професійну активність, усвідомлення соціальної значущості професійної діяльності й ціннісне ставлення до професії, себе, інших людей й світу в цілому, пошук і знаходження в професії власного особистісного сенсу [7]. Автор зазначає, що особистісний соціально-психологічний простір людини індивідуалізує професійну зрілість особистості. Вказується на взаємний зв'язок дефініцій «професійна зрілість» та «соціально-психологічний простір» у значенні набуття особистістю власних цінностей та сенсу професійної діяльності. Отже, робиться висновок про те, що професійна зрілість являє собою особистісний феномен, який тісно пов'язаний із соціально-психологічним простором та професійною самоідентифікацією особистості [7]. Професійна зрілість, як особливий вид категорії «зрілість», є психологічною категорією, що, з одного боку, передбачає гармонійну соціалізацію особистості через засвоєння інтегративного психологічного знання, а з іншого – соціально-психологічний результат, що виникає у процесі взаємодії соціального середовища і цілісного професійного розвитку особистості. Вона відображає рівень підготовленості студента-випускника до самореалізації у професійній діяльності соціономічного напрямку, до виконання нормативно функціональних обов'язків на високому рівні з урахуванням багатопрофільності, багатомірності та багатфункціональності.

Розділяємо думку Т. В. Комар, що у такому контексті особистісна зрілість є компонентом професійної зрілості, що визначає інтегративні якості студента, які формуються у спеціально організованому психолого-педагогічному освітньому процесі на базі наявних стійких особистісних властивостей суб'єкта

(інтерес до професійної діяльності, орієнтація на соціономічний напрям, мотивація до професійної діяльності), їх актуалізація, розвиток та усвідомлення у процесі засвоєння психологічного знання визначають цілеспрямованість психолого-педагогічного освітнього процесу на розвиток особистісних якостей до рівня зрілості. Процес розвитку особистісних якостей до рівня вищих досягнень передбачає поетапне сходження особистості від рівня засвоєння, усвідомлення до рівня оцінки, самооцінки, корекції, рефлексії особистісних якостей, що проявляються, як індивідуальна позиція спеціаліста соціономічного напрямку, що формується на базі інтегральних характеристик особистості студента-випускника.

Отже, підкреслює Т. В. Комар, результативність розвитку окресленого компонента зводиться до сформованості особистісної стратегії, орієнтованої на самореалізацію, саморозвиток, а також на постійне особистісне самовдосконалення. Процес розвитку особистісної зрілості розглядають як компонент цілісного розвитку особистості студента, його ціннісних орієнтацій, спрямованості особистості на здійснення професійної діяльності та мотивів професійної діяльності. Особистісна зрілість відображає базові інтегративні характеристики людини: професійна самосвідомість, самооцінка, самоактуалізація, самовираження, саморегуляція, самовдосконалення, самовираження, усвідомлення цінностей, що визначають рівень її розвитку.

Подальша перспектива вивчення полягає у більш ґрунтовному теоретичному і практичному дослідженні умов розвитку професійно значущих характеристик особистісної зрілості майбутніх фахівців.

Список використаних джерел

1. Абульханова К.А. Время личности и время жизни / К.А. Абульханова, Т.Н. Березина. – СПб. Алетей, 2001. – 304 с.
2. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни. / К.А. Абульханова-Славская. – М.: Мысль, 1991. – 298 с.
3. Білодіда І. К Словник української мови : в 11 т. / АН УРСР, Ін-т мовознавства; К.: Наук. думка. – Т. 3., 1972. – 708 с.

4. Брантова Ф. С. Представления о психологически зрелой личности в сознании людей разного возраста : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / Фатимет Султановна Брантова – М., 2011. – 247 с.
5. Дідик Н. М. Професійно значущі характеристики особистісної зрілості майбутніх психологів : дис. ... кандидата психол. наук : 19.00.07 / Наталія Михайлівна Дідик. – Київ, 2013. – 187 с.
6. Дьоміна Г. А. Психологічні особливості формування та активізації особистісної зрілості / Г. А. Дьоміна // Практична психологія та соціальна робота, 2006. – №5. – С. 24 – 31.
7. Комар Т. В. Професійна зрілість особистості у її соціально-психологічному просторі // Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Сер.: Педагогічні та психологічні науки. 2014. № 2. С. 287–299.
8. Пиняева С.Е., Андреев И.В. Личностное и профессиональное развитие в период зрелости / С. Е. Пиняева, И. В. Андреев. [Электронный ресурс]. Режим доступа [www.: library.by/portalus](http://www.library.by/portalus).
9. Титаренко Т. М. Ранняя молодість: проблеми смислоутворення, подальше професійне й життєве самовизначення / Основи практичної психології / В. Панок, Т. Титаренко, Н. Чепелева та ін. – Вид. 2-е. – К.: Либідь, 2001. – 150 с.
10. Цина В. І. Моделювання процесу формування особистісно професійної зрілості майбутніх педагогів в умовах ВНЗ. / В. І. Цина. – Молодь і ринок. 2014. No 10. С. 61–66.
11. Штепа О. С. Диспозиційна модель особистісної зрілості : дис.... кандидата психол. наук : 19.00.05 / Олена Станіславівна Штепа. – Львів, 2003. – 146 с.

References

1. Abulhanova K.A. Vremya lichnosti i vremya zhizni / K.A. Abulhanova, T.N. Berezina. – SPb. Aleteya, 2001. – 304 s.
2. Abulhanova-Slavskaya K.A. Strategiya zhizni. / K.A. Abulhanova-Slavskaya. – M.: Mysl, 1991. – 298 s.
3. Bilodida I. K Slovník ukrajinskoyi movi : v 11 t. / AN URSR, In-t movoznavstva; K.: Nauk. dumka. – T. 3., 1972. – 708 s.
4. Brantova F. S. Predstavleniya o psihologicheski zreloy lichnosti v soznanii lyudej raznogo vozrasta : dis. ... kand. psihol. nauk : 19.00.01 / Fatimet Sultanovna Brantova – M., 2011. – 247 s.
5. Didik N. M. Profesijno znachushi harakteristiki osobistisnoyi zrilosti majbutnih psihologiv : dis. ... kandidata psihol. nauk : 19.00.07 / Nataliya Mihajlivna Didik. – Kiyiv, 2013. – 187 s.
6. Domina G. A. Psihologichni osoblivosti formuvannya ta aktivizaciyi osobistisnoyi zrilosti / G. A. Domina // Praktichna psihologiya ta socialna robota, 2006. – №5. – S. 24 – 31.
7. Komar T. V. Profesijna zrilist osobistosti u yiyi socialno-psihologichnomu prostori // Zbirnik naukovih prac Nacionalnoyi akademiyi Derzhavnoyi prikordonnoyi sluzhbi Ukrayini. Ser.: Pedagogichni ta psihologichni nauki. 2014. № 2. S. 287–299.
8. Pinyaeva S.E., Andreev I.V. Lichnostnoe i professionalnoe razvitie v period zrelosti / S. E. Pinyaeva, I. V. Andreev. [Elektronnij reurs]. Rezhim dostupu [www.: library.by/portalus](http://www.library.by/portalus).
9. Titarenko T. M. Rannya molodist: problemi smisloutvorenniya, podalshe profesijne j zhittyve samoviznachennya / Osnovi praktichnoyi psihologiyi / V. Panok, T. Titarenko, N. Chepelyeva ta in. – Vid. 2-e. – K.: Libid, 2001. – 150 s.
10. Cina V. I. Modelyuvannya procesu formuvannya osobistisno profesijnoyi zrilosti majbutnih pedagogiv v umovah VNZ. / V. I. Cina. – Molod i rinok. 2014. No 10. S. 61–66.
11. Shtepa O. S. Dispozicijna model osobistisnoyi zrilosti : dis.... kandidata psihol. nauk : 19.00.05 / Olena Stanislavivna Shtepa. – Lviv, 2003. – 146 s.

Резюме

*Барчий М. старший преподаватель
Мукачевский государственный университет
Воронова О. кандидат психологических наук,
старший преподаватель
Мукачевский государственный университет*

ОТДЕЛЬНЫЕ ПОДХОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ЛИЧНОСТНОЙ И ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ЗРЕЛОСТИ

В статье рассматривается проблема исследования личностной и профессиональной

зрелості особистості. Проаналізовані окремі наукові підходи вивчення особистісної та професійної зрелості майбутніх спеціалістів. Виділені структурні компоненти та показники особистісної зрелості. Підкреслено, що особистісна зрілість повинна розглядатися як функціональний компонент професійної діяльності. Проаналізовані загальні характеристики професійно зрілої особистості: автономність, усвідомленість світу професій, вміння співвіднести інформацію зі своїми особливостями, вміння приймати рішення, вміння планувати свою професійну життя, емоційне залучення в ситуацію рішення. Підкреслено тісну зв'язь особистісної та професійної зрелості в соціально-економічних професіях, в яких особистісна зрілість є складовою професіоналізму.

Ключові слова: особистісна зрілість; самоактуалізація; саморегуляція; особистісний ріст; професійна підготовка.

Summary

Barchii M. Senior Lecturer Mukachevo State University

Voronova O. Candidate of Psychological Sciences

Mukachevo State University

INDIVIDUAL APPROACHES OF PERSONAL AND PROFESSIONAL MATURITY RESEARCH

The aim of the article is to highlight the main approaches to personal and professional maturity of the individual.

Research methods. Theoretical analysis and systematization of scientific, theoretical and methodical sources have been used.

Research results. The problem of research of personal and professional maturity of a person have been considered in the article. Some scientific approaches to the study of personal and professional maturity of future specialists have been analyzed. Structural components and indicators of personal maturity have been highlighted. It is stated that personal maturity reflects the basic integrative characteristics of a person: professional self-awareness, self-esteem, self-actualization, self-expression, self-regulation, self-improvement, self-expression, awareness of values. It is emphasized that personal maturity should be considered as a functional component of professional activity. It has been found out that professional maturity consists of stable professional motivation for success through professional development and self-improvement, formed professional identity, acquired professional knowledge, skills and abilities. The general characteristics of a professionally mature personality have been analyzed: autonomy, awareness of the world of professions, ability to reconcile information with their characteristics, ability to make decisions, ability to plan their professional life, emotional involvement in the situation of decision. The close connection between personal and professional maturity in social and economic professions, in which personal maturity is a component of professionalism, is emphasized.

The practical significance of the study. The results of the study can be used in the teaching of psychological disciplines.

Conclusions and prospects for further scientific research. It is determined that the process of personal maturity development is a component of the holistic development of a student's personality, his/her value orientations, the personality's orientation towards professional activity and motives for professional activity. Further perspectives of the study, which consist in more thorough theoretical and practical study of the conditions of development of professionally significant characteristics of the personal maturity of future specialists have been outlined.

Keywords: personal maturity; self-actualization; self-regulation; personal growth; training.

Березовська Л. кандидат психологічних наук, доцент,
Національний університет «Львівська політехніка»

ПСИХОЛОГІЧНЕ БЛАГОПОЛУЧЧЯ ТА ЗАДОВОЛЕНІСТЬ ЖИТТЯМ: ЕМПІРИЧНИЙ РАКУРС

У статті представлено результати емпіричного дослідження феноменів психологічного благополуччя та задоволеності життям. Студенти старших курсів визначають себе як більш психологічно благополучними та сильніше проявляються послідовність у досягненні цілей та більш позитивним є загальний фон настрою. Визначено значну кількість взаємозв'язків між психологічним благополуччям та задоволеністю життям.

Ключові слова: психологічне благополуччя; задоволеність життям; студенти; інтерес до життя; життєві цілі.

Актуальність дослідження.

Психологічне благополуччя людини багато в чому залежить від соціальних, економічних, культурних змін у суспільстві. Відчуття благополуччя для людини не є однозначним. Для кожної людини воно містить свій зміст, своє наповнення. Всесвітньою організацією охорони здоров'я психологічне благополуччя розглядається як стан благополуччя, який дає кожній людині можливості для реалізації свого власного потенціалу, можливості для того, щоб справитися із звичайними життєвими стресами, для продуктивної та плідної праці, а також для того, щоб вносити свій вклад у життя спільноти.

Зараз відмічається підвищена цікавість до дослідження питань психологічного благополуччя людини. Психологічна наука розглядає даний концепт на основі різноманітних принципів, викреслюються шляхи дослідження та неусталеність концептуального апарата.

Вперше поняття та структуру психологічного благополуччя було описано Norman M. Bradburn півстоліття назад у монографії «The Structure of Psychological well – being», що була опублікована у США [9]. Тут же було представлено результати дослідження щастя, що були здійснені Norman M. Bradburn та David Caplovitz.

В даний час дослідження феномену «психологічне благополуччя» відбувається в рамках різних підходів, що об'єднуються в декілька груп.

До перших груп вивчення психологічного благополуччя відносяться

гедоністичний та евдемоністичний підходи [12]. До гедоністичного підходу відносяться ті теорії, де благополуччя описується в основному у термінах задоволеності – незадоволеності, що будується на балансі позитивного та негативного [10; 11]. Представниками є такі дослідники, як Norman M. Bradburn та E. Diener. Розробляється переважно в контексті когнітивної і поведінкової психології (А. Ватерман, Э. Деси, Д. Каннеман, Р. Райан) [4]. Психологічне благополуччя це добровільне життя, виявлення та реалізація справжнього Я [14], здатність відповідати на екзистенційні життєві виклики [7], самоактуалізація й особистісне зростання [5; 14].

У другій групі психологічне благополуччя розглядається в рамках дослідження позитивного психологічного функціонування особистості. До них належать теорії А. Маслоу, К. Роджерса Г. Олпорта, К.-Г. Юнга, Е. Еріксона, Ш. Бюлер, Б. Ньюгартена, М. Яхиди, Д. Бірр [1; 6].

До третьої групи відносяться дослідження, в яких розуміння феномена «психологічного благополуччя» побудовано на основі психофізіологічного збереження функцій. Основою даної групи є те, що генетичні чинники також можуть пояснити індивідуальні відмінності в психологічному благополуччі (Е. Дісі, Р. Райан, К. Фредерік) [12; 13].

До четвертої групи відноситься розуміння феномена «психологічного благополуччя» розглянутого П.П. Фесенко і Т.Д. Шевеленкової. Даний конструкт розглядається як цілісне переживання, що

виражене в суб'єктивному відчутті щастя, задоволеності собою і власним життям, а також є пов'язаним з базовими людськими цінностями та потребами [8].

Щодо задоволеності життям, то перші дослідження задоволеності життям проведені зарубіжними психологами наприкінці 1970-х рр. (А. Campbell, Р. Canverse, W. Rodgers), вітчизняними психологами на початку 1980-х рр. (В. Зацепін, К. Муздибаєв). Зараз основна увага науковців зосереджена на визначення особливостей впливу соціально-демографічних та особистісних факторів на загальну задоволеність життям (Л. Куліков, О. Копіна, Л. Мітіна, Н. Растрігіна, Е. Diener та ін.), значно менша на вплив задоволеності на процеси життя особистості, форми її поведінкового прояву.

«Задоволення» і «задоволеність» – ці поняття, які мають дуже широке значення, поширені в науці і через це область визначення має розмиті межі. Так, описують задоволеність життям в цілому; пояснюють як задоволеність стосунками з конкретною людиною, однак незалежно від міри значущості цієї людини для особистості; зазначають, що задоволення можна відчувати від подій, що є дуже різними за значимістю для особистості [3].

Задоволеність життям розглядається в дослідженнях психологів під різними кутами: тотожність поняття щастя (В. Зацепін); в якості когнітивної складової щастя (М. Argyle, М. Seligman); як складова суб'єктивного благополуччя (Р. Шаміонов, П. Яничев, Е. Diener); в якості складової психологічного благополуччя (А. Созонтов, П. Фесенко, N. Bradburn) та інші. Для психологічного розгляду задоволення життям основними джерелами інформації науковці вважають цілісні переживання та їх оцінювання самими суб'єктами.

Під категорією «життєва задоволеність» у нашому дослідженні ми розуміємо саме загальне уявлення людини про психологічний комфорт. Задоволеність життям нами розглянуто в якості інтересу до життя як протилежність апатії; рішучості, цілеспрямованості, послідовності у досягненні життєвих цілей; узгодженості між поставленими і реально досягнутими цілями; позитивної оцінки власних якостей і вчинків; загального фону настрою.

Мета дослідження визначення особливостей взаємозв'язку психологічного благополуччя та задоволеності життям у студентів.

З метою визначення психологічного благополуччя було проведено емпіричне дослідження на базі Національного університету «Львівська політехніка». В опитуванні прийняли участь студенти першого та четвертого курсів ступеню «Бакалавр» спеціальності «Психологія». Вибірка становила 59 осіб, з них 30 студентів першого та 29 студентів четвертого курсів, віком від 17 до 21 року.

Відповідно до мети і завдань дослідження було застосовано методики, що дозволили визначити психологічне благополуччя та життєву задоволеність. До них належали опитувальник К.Ріфф «Шкали психологічного благополуччя» (адаптований С.В. Карскановою) [19], методика «Індекс життєвої задоволеності» [2]. Отримані результати аналізувалися на основі наступних методів математичної статистики: порівняння незалежних вибірок U-критерій Манна-Уїтні, кореляційний аналіз r-Пірсона [2].

Результати за опитувальником «Шкали психологічного благополуччя» К. Ріфф (адаптований С.В. Карскановою) представлено в таблиці 1.

Таблиця 1.

Прояв складових психологічного благополуччя

Шкали	Рівень		
	високий, у %	середній, у %	низький, у %
позитивні відносини з оточенням	8,5	66,1	25,4
автономія	16,9	69,5	13,6
управління середовищем	8,5	55,9	35,6
особистісне зростання	25,4	62,7	11,9
цілі у житті	11,9	62,7	30,5
самоприйняття	11,9	59,3	28,8

Питання психології

Серед опитаних студентів більше з низьким рівнем психологічного благополуччя, ніж з високим. Однак, 25,4% виявляють високий рівень психологічного благополуччя за шкалою «особистісне зростання», тобто вони спрямовані на саморозвиток та реалізацію свого потенціалу. 16,9% студентів демонструють високий рівень автономії: проявляють незалежність, здатні протистояти соціальному тиску в своїх думках і вчинках та можуть регулювати власну поведінку і оцінювати себе. Також 11,9% опитаних виявляють високого рівня показники за шкалами «цілі у житті» та «само прийняття» та 8,5% мають позитивні відносини з оточенням та вміють управляти середовищем.

Щодо низького рівня, то найбільше опитаних його виявляють за параметром «управління середовищем» (35,6% опитаних), «цілі у житті» (30,5%), «само прийняття» (28,8%), «позитивні відносини з оточенням» (25,4%), «автономія» (13,6%), та «особистісне зростання» (11,9%).

Студенти визнають себе найменш психологічно благополучними тоді, коли потрібно справлятися з повсякденними справами та управляти навколишнім світом. Мають нечіткі цілі, не відчують ритм життя. Незадоволені собою, розчарувалися у власному минулому, не приймають себе, хочуть бути іншими, не таким, якими є насправді.

Отже, найбільш психологічно благополучними сприймають себе студенти щодо особистісного зростання, найменш в процесі управління середовищем та визначення цілей у житті.

Однак, описана загальна картина не дає нам побачити нюанси ситуації. Ми передбачаємо, що прояв психологічного благополуччя буде відмінним у студентів першого курсу та четвертого. Ми проаналізували цей поділ і виявили, що студенти четвертого курсу виявляють рівень психологічного благополуччя значно вищий, ніж студенти першого курсу (див. табл. 2).

Таблиця 2.

Порівняння показників психологічного благополуччя у студентських групах

Шкали	1 курс, рівень			4 курс, рівень		
	високий, у %	середній, у %	низький, у %	високий, у %	середній, у %	низький, у %
позитивні відносини з оточенням	6,7	60	33,3	10,3	72,5	17,2
автономія	20	66,7	13,3	13,8	72,4	13,8
управління середовищем	6,7	46,6	46,6	10,3	65,5	24,2
особистісне зростання	20	60	20	31,1	65,5	3,4
цілі у житті	13,4	40	46,6	10,3	75,9	13,8
самоприйняття	13,4	33,3	53,3	10,3	86,3	3,4

Так, серед студентів четвертого курсу більше тих, хто має високий рівень психологічного благополуччя за шкалами «позитивні відносини з оточуючими», «управління середовищем», «особистісне зростання». Найбільша кількість відповідей високого рівня у студентів четвертого курсу (31,1%) за шкалою «особистісне зростання». Високі значення свідчать про відчуття безперервного саморозвитку, відстеження власного особистісного зростання, відчуття самовдосконалення та реалізація свого потенціалу.

За іншими шкалами визначено наступне: 13,8% опитаних студентів 4 курсу виявляють високий рівень психологічного благополуччя за шкалою «автономія» -

незалежність. Здатні протистояти соціальному тиску в своїх думках та вчинках. Регулюють власну поведінку та оцінюють себе на основі власних стандартів.

За шкалами «позитивні відносини з оточенням», «управління середовищем», «цілі у житті», «само прийняття» 10,3% студентів-четвертокурсників показують високі значення. У них близькі, приємні, довірчі відносини з тими, що їх оточують; вони проявляють турботу про інших людей, емпатію, любов та близькість; знаходять компроміси у взаєминах. Впевнені і компетентні в управлінні повсякденними справами; ефективно використовують різні життєві обставини; самі обирають і

створюють умови, що задовольняють особистісні потреби і цінності. У них є цілі і відчуття свідомості життя; осмислене сьогодення і минуле; мають переконання, що додають цілей життю. Підтримують позитивне ставлення до себе; визнають свої як хороші, так і погані якості; позитивно оцінюють своє минуле.

У 24,2% опитаних студентів четвертого курсу низькі показники за шкалою «управління середовищем». У них проявляється нездатність справлятися з повсякденними справами; вони не можуть зарадити або поліпшити умови свого життя; виявляють безсилля в управлінні оточуючим світом. А це в свою чергу впливає не тільки на навчальну діяльність, а і на формування їх як майбутніх фахівців, а також впливати на їхнє повсякденне життя.

Психологічно благополучними себе визначають 20% опитаних першокурсників за шкалами «автономія» та «особистісне зростання». Очевидно студенти-першокурсники зі вступом у заклад вищої освіти відчули незалежність від прямої опіки батьків, можуть регулювати власну поведінку і оцінювати себе на основі власних стандартів. А також мають можливість відстежувати власне особистісне зростання та реалізувати свій потенціал.

Найменше тих, хто має високий рівень за шкалами «позитивні відносини з оточенням» та «управління середовищем». Очевидно, першокурсники ще не зовсім адаптувалися до нових умов навчання.

Серед першокурсників значно більше тих, хто має низький рівень психологічного благополуччя за майже всіма шкалами. Це такі шкали, як: «самоприйняття», «управління середовищем», «цілі у житті» та «позитивні відносини з оточенням».

Найбільше першокурсників 53,3% мають низькі показники за шкалою «самоприйняття». Студенти-першокурсники незадоволені собою. Вони розчаровані у

власному минулому, стурбовані деякими рисами власної особистості та неприйняттям себе. У них проявляється бажання бути іншими, не такими, якими вони є насправді. За шкалою «управління середовищем» (46,6% опитаних) низькі показники свідчать про нездатність справлятися з повсякденними справами, про неможливість зарадити або поліпшити умови свого життя та про відчуття безсилля в управлінні навколишнім світом. За шкалою «цілі у житті» (46,6% опитаних) низький рівень свідчить про розмитість цілей життя та не чітке відчуття його ритмів. Відсутність відчуття, що сьогодення і минуле осмислено, а також відсутність переконань, що додають цілей життю. За шкалою «позитивні відносини з оточенням» (33,3% опитаних) низькі значення свідчать про відсутність достатньої кількості близьких, довірчих відносин. Мають труднощі у прояві тепла, відвертості та турботи про інших. Їх непокоїть власна ізолюваність, фрустрованість. Не бажають йти на компроміси для підтримки важливих зв'язків з тими, хто їх оточує.

Хоч за шкалою «особистісне зростання» таких студентів 1 курсу є 20%, а за шкалою «автономія» 13,3%, однак дані результати не є втішними. Необхідно зауважити, що опитування ми проводили на початку навчального року, тому можна пояснити значну кількість студентів-першокурсників з низьким рівнем психологічного благополуччя через адаптаційний процес. Цей період для першокурсників наповнений переживаннями нової соціальної ситуації, встановленням нових контактів у навчальній та поза навчальній діяльності.

Для уточнення отриманих результатів ми порівняли середні значення у групах 1 та 4 курсів. Для цього ми використали методи математичної статистики, а саме: порівняння незалежних вибірок за U-критерієм Манна-Уїтні (див. табл. 3).

Таблиця 3.

Порівняння показників психологічного благополуччя

Шкали	1 курс		4 курс	
	<i>M, бал</i>	<i>SD, бал</i>	<i>M, бал</i>	<i>SD, бал</i>
позитивні відносини з оточенням	56,20	13,33	60,34	11,85
автономія	53,93	10,81	55,31	6,51
управління середовищем	52,67	12,21	58,75	9,46
особистісне зростання	61,80*	9,61	66,97	8,04
цілі у житті	56,27	15,11	63,62	8,53
самоприйняття	51,53**	14,50	62,10	8,97

Примітка: рівні достовірності: * – $p \leq 0,05$, ** – $p \leq 0,01$

Порівняння даних показало, що показники за шкалою «особистісне зростання» у студентів 4 курсу є вищими ($M=66,97$ б.), ніж у студентів 1 курсу ($M=61,80$ б.) при $p \leq 0,05$. Тобто у студентів старшого курсу інтенсивнішим є відчуття безперервного саморозвитку. Вони чіткіше у часі відстежують власне особистісне зростання і самоудосконалення, реалізують свій потенціал.

За шкалою «само прийняття» показники у студентів 4 курсу ($M=62,10$ б.) також є вищими, ніж у студентів 1 курсу ($M=51,53$ б.) при $p \leq 0,01$. Студенти старших курсів більш позитивно відносяться до себе, визнають свої як хороші, так і погані якості, своє минуле оцінюють більш позитивніше,

ніж студенти-першокурсники.

За іншими шкалами («позитивні відносини з оточенням», «автономія», «управління середовищем», «цілі у житті») також показники у студентів 4 курсу є вищими, але не на статистичному рівні.

Таким чином, студенти старших курсів визначають себе як більш психологічно благополучними, ніж студенти молодших курсів.

Задоволеність життям є показником психологічного благополуччя, тому порівняємо та проаналізуємо прояв параметрів задоволеності життям на основі використання методу порівняння незалежних вибірок за U-критерієм Манна-Уїтні (див табл. 4).

Таблиця 4.

Порівняння параметрів життєвої задоволеності

Шкали	1 курс		4 курс	
	<i>M, бал</i>	<i>SD, бал</i>	<i>M, бал</i>	<i>SD, бал</i>
інтерес до життя	3,87	2,06	4,55	1,55
послідовність у досягненні цілей	5,40*	1,77	6,34	1,67
узгодженість між поставленими і досягнутими цілями	4,00	2,17	4,76	2,10
позитивна оцінка себе та своїх вчинків	5,13	2,10	5,76	1,88
загальний фон настрою	4,27*	2,59	5,69	1,98

Примітка: рівні достовірності: * – $p \leq 0,05$, ** – $p \leq 0,01$.

Отже, відмінності між середніми значеннями спостерігаються за всіма показниками життєвої задоволеності: у студентів першого курсу вони є нижчими. На статистичному рівні у студентів 4 курсу середні значення ($M=6,34$ б.) за параметром «послідовність у досягненні цілей» є вищими, в більшій мірі притаманна рішучість, стійкість, спрямованість на досягнення цілей, ніж у 1 курсу ($M=5,40$ б.). За параметром «загальний фон настрою» середні значення у опитаних 4 курсу є $M=5,69$ б., а у 1 курсу $M=4,27$ б. Тобто у четвертокурсників вищий ступінь оптимізму та задоволення від життя, ніж у

першокурсників.

Також варто зауважити, що майже за всіма шкалами середні значення знаходяться в межах середнього рівня, але показники шкали «інтерес до життя» у студентів першого курсу скоріше знаходяться в межах низького рівня.

Отже, життєва задоволеність у студентів в основному середнього рівня. У студентів четвертого курсу в більшій мірі проявляється послідовність у досягненні цілей та більш позитивним є загальний фон настрою.

Оскільки за нашими даними студенти старших курсів визначають себе як більш

психологічно благополучні, то постає питання про те, як саме впливають на психологічне благополуччя такі характеристики як задоволеність життям. Для цього ми застосували кореляційний аналіз r-Пірсона. Критеріями рівнів

кореляційних зв'язків були межі, за якими вони оцінюються, а саме: слабкий, низький рівень кореляції $r < 0,3$, помірний - $r = 0,3-0,5$, помітний - $r = 0,5-0,7$ і високий $r > 0,7$ [18].

Результати кореляційного аналізу надано в табл. 5.

Таблиця 5.

Кореляційні зв'язки психологічного благополуччя та показників задоволеності у студентів 1 курсу.

Шкали	3.1	3.2	3.3	3.4	3.5
позитивні відносини з оточенням	0.199	0.416	0.681	0.648	0.554**
автономія	0.349	0,645**	0,651**	0,481**	0,724**
управління середовищем	0.458*	0,548**	0,673**	0,248	0,673**
особистісне зростання	0.531**	0,894**	0,696**	0,449*	0,835**
цілі у житті	0.365	0,729**	0,611**	0,291	0,787**
самоприйняття	0.408*	0,835**	0,855**	0,621**	0,820**

Примітка:

• 3.1. – інтерес до життя, 3.2. – послідовність у досягненні цілей, 3.3 – узгодженість між поставленими і досягнутими цілями, 3.4 – позитивна оцінка себе та своїх вчинків, 3.5 – загальний фон настрою;

• рівні достовірності: * – $p \leq 0,05$, ** – $p \leq 0,01$.

У студентів 1 курсу визначено позитивні помірного, помітного та високого рівнів кореляційні зв'язки. Так, найбільш високого рівня є взаємозв'язки між шкалами психологічного благополуччя «особистісне зростання», «самоприйняття» та такими шкалами задоволеності життям як: «послідовність у досягненні цілей», «узгодженість між поставленими і досягнутими цілями» та «загальний фон настрою». Дещо слабші, але помітного рівня зі шкалами «інтерес до життя», «позитивна оцінка себе та своїх вчинків». Тобто з підвищенням показників інтересу до життя, послідовності у досягненні цілей, узгодженості між поставленими і досягнутими цілями, позитивної оцінки себе та своїх вчинків, загального фону настрою підвищується показники особистісного зростання та само прийняття, що свідчатиме про підвищення психологічного благополуччя.

Шкали «автономія» та «управління середовищем» мають взаємозв'язки з чотирма шкалами. Так, з підвищенням показників послідовності у досягненні цілей, узгодженості між поставленими і досягнутими цілями, позитивної оцінки себе та своїх вчинків, загального фону настрою підвищується автономія у першокурсників. Зі збільшенням інтересу до життя,

послідовності у досягненні цілей, узгодженості між поставленими і досягнутими цілями, загального фону настрою підвищується вміння управляти своїм середовищем.

Шкала «цілі у житті» взаємозв'язана з трьома шкалами. Від рівня прояву послідовності у досягненні цілей, узгодженості між поставленими і досягнутими цілями, загального фону настрою залежить наявність та послідовність цілей. Шкала «позитивні відносини з оточенням» має зв'язки з однією шкалою. Тобто, з підвищенням загального фону настрою підвищуються позитивні відносини з оточенням.

Таким чином, наявність значної кількості (22) сильних кореляційних зв'язків між шкалами методик свідчить, що психологічне благополуччя у студентів першого курсу значно залежить від задоволеності життя. Найбільше на психологічне благополуччя впливає задоволеність життям за такими складовими, як: послідовність у досягненні цілей, узгодженість між поставленими і досягнутими цілями, загальний фон настрою.

Результати кореляційного аналізу студентів четвертого курсу представлено в таблиці 6.

Кореляційні зв'язки психологічного благополуччя та показників задоволеності у студентів 4 курсу.

Шкали	3.1	3.2	3.3	3.4	3.5
позитивні відносини з оточенням	0,194	0,224	0,235	0,146	0,689**
автономія	0,082	0,193	0,113	0,047	0,190
управління середовищем	0,477**	0,271	0,477**	0,329	0,626**
особистісне зростання	-0,282	0,348	0,086	0,499**	0,295
цілі у житті	0,197	0,144	-0,053	0,252	0,474**
самоприйняття	0,181	0,497**	0,318	0,473**	0,509**

Примітка.

• 3.1. – інтерес до життя, 3.2. – послідовність у досягненні цілей, 3.3 – узгодженість між поставленими і досягнутими цілями, 3.4 – позитивна оцінка себе та своїх вчинків, 3.5 – загальний фон настрою;

• рівні достовірності: * – $p \leq 0,05$, ** – $p \leq 0,01$.

Значно менше взаємозалежностей між психологічним благополуччям та задоволеністю життям виявлено у студентів четвертого курсу. Також ці кореляційні зв'язки є менш значними, спостерігаються в основному прямі помірні та помітні. Так, шкала «управління середовищем» має взаємозв'язки з трьома шкалами задоволеності життям: «інтерес до життя», «узгодженість між поставленими і досягнутими цілями», «загальний фон настрою». Так, з підвищенням інтересу до життя, узгодженості між поставленими і досягнутими цілями, загального фону настрою підвищується можливість управління середовищем. Шкала «самоприйняття» також має взаємозв'язки з трьома шкалами задоволеності життям: «послідовність у досягненні цілей», «позитивна оцінка себе та своїх вчинків», «загальний фон настрою». Зі збільшенням показників послідовності у досягненні цілей, позитивної оцінки себе та своїх вчинків, загального фону настрою підвищується самоприйняття.

Шкали психологічного благополуччя «позитивні відносини з оточуючими», «цілі у житті» корелюють з однією шкалою: загальний фон настрою. Так, з підвищенням показників загального фону настрою покращуються відносини з оточуючими та стають більш чіткими цілі у житті. А шкала «особистісне зростання» має прямий помірний взаємозв'язок з шкалою «позитивна оцінка себе та своїх вчинків». З підвищенням позитивної оцінки себе та своїх вчинків підвищується особистісне зростання.

Отже, у студентів четвертого курсу значно менше виявлено кореляційних зв'язків між психологічним благополуччям та задоволеністю життям, ніж у студентів першого курсу. В більшій мірі переживання

благополуччя залежить від загального фону настрою, менше від позитивної оцінки себе та своїх вчинків. Найменше від узгодженості між поставленими і досягнутими цілями, послідовності у досягненні цілей та інтересу до життя.

Висновки.

Феномен «психологічне благополуччя» досліджується в рамках різних підходів, що об'єднуються в декілька груп. Перша група досліджень включає евіденцістичні та гедоністичні теорії; друга група – дослідження психологічного благополуччя на базі позитивного психологічного функціонування особистості; третя група розглядає психологічне благополуччя з точки зору збереження психофізіологічних функцій; четверта група – як цілісне суб'єктивне переживання особистості.

Визначено, що студенти старших курсів визначають себе як більш психологічно благополучними, ніж студенти молодших курсів. Показники таких параметрів психологічного благополуччя як «особистісне зростання», «самоприйняття», «позитивні відносини з оточенням», «автономія», «управління середовищем», «цілі у житті» є вищими у студентів 4 курсу ніж у студентів 1 курсу.

Життєва задоволеність у студентів в основному середнього рівня. У студентів четвертого курсу в більшій мірі проявляється послідовність у досягненні цілей та більш позитивним є загальний фон настрою.

Визначено значну кількість сильних кореляційних зв'язків між параметрами психологічного благополуччя та показниками задоволеності життя у студентів першого курсу, а у студентів четвертого курсу значно менше кореляційних зв'язків.

Список використаних джерел

1. Бессонова Ю.В. О структуре психологического благополучия // Психологическое благополучие личности в современном образовательном пространстве: сб. статей / Составитель: Ю.В. Братчикова. Екатеринбург: Урал.гос.пед.ун-т., 2013 С. 30-35.
2. Бурлачук Л.Ф. Психодиагностика : учебн. для вузов. СПб. : Питер, 2006. 351 с.
3. Джидарьян И.А., Антонова Е.В. Проблема общей удовлетворенности жизнью: теоретическое и эмпирическое исследование // Сознание личности в кризисном обществе. М.: Педагогика, 1995. С. 76-94.
4. Карсканова С.В. Опитувальник «шкали психологічного благополуччя» К. Ріфф: процес та результати адаптації // Практична психологія та соціальна робота: наук.-практ. та освітньо-метод. журн. №1, 2011. С. 1-10.
5. Кроник А.А., Ахмеров Р.А. Каузометрия: методы самопознания, психодиагностики и психотерапии в психологии жизненного пути М. : Смысл, 2003. 284 с.
6. Позднякова Е. Понятие феномена «психологическое благополучие» в современной психологии личности // Психологический журнал. 2007. №3. С. 24-32.
7. Созонтов А.Е. Гедонистический и эвдомонистический подходы к проблеме психологического благополучия // Вопросы психологии. 2006. № 4. С. 105-114.
8. Шевеленкова Т.Д., Фесенко П.П. Психологическое благополучие личности. // Психологическая диагностика. 2005. №3. С. 95-121.
9. Bradburn N. The Structure of Psychological well – being / N. Bradburn. - Chicago : Aldine Pub. Co., 1969. - P. 320.
10. Diener E., Sapyta J.J., Suh E. Subjective well-being is essential to well-being //Psychol. Inquiry. 1998. Vol. 9(1). P. 33-37.
11. Kahneman D., Diener E., Schwartz N. Preface //Well-being: The foundations of hedonic psychology. N.Y.: Russell Sage Foundation, 1999.
12. Ryan R. M., Deci E.L. On happiness and human potentials: A review of research on hedonic and eudaimonic well-being// Ann. Rev. Psychol. 2001. V. 52. P. 141-166
13. Ryan R. On energy, personality, and health: Subjective vitality as a dynamic reflection of well-being / R. M. Ryan, C. Frederick // Journal of Personality. 1997. Vol. 65. P. 529-565.
14. The Questionnaire for Eudaimonic Well-Being: Psychometric properties, demographic comparisons, and evidence of validity / [A. S. Waterman, S. J. Schwartz, B. L. Zamboangac at al.] // The Journal of Positive Psychology. 2010. № 1. January. P. 41-61.

References

1. Bessonova Yu.V. O strukture psikhologicheskogo blagopoluchiya [On the structure of psychological well-being] // Psikhologicheskoe blagopoluchie lichnosti v sovremennom obrazovatel'nom prostranstve: sb. statej / Sostavitel': Yu.V. Bratchikova. Ekaterinburg: Ural.gos.ped.un-t., 2013 S. 30-35.
2. Burlachuk L.F. Psikhodiagnostika [Psychodiagnostics] : uchebn. dlya vuzov. SPb. : Piter, 2006. 351 s.
3. Dzhidar'yan I.A., Antonova E.V. Problema obshhej udovletvorennosti zhizn'yu: teoreticheskoe i e'mpiricheskoe issledovanie [The Problem of General Life Satisfaction: A Theoretical and Empirical Study] // Soznanie lichnosti v krizisnom obshhestve. M.: Pedagogika, 1995. S. 76-94.
4. Karskanova S.V. Opytuvalnyk «shkaly psikhologicheskogo blagopoluchchya» K. Riff: protses ta rezultaty adaptatsii [Psychological Well-Being Questionnaire by K. Riff: The Process and Results of Adaptation] // Praktychna psikhologhiia ta sotsialna robota: nauk.-prakt. ta osvitno-metod. zhurn. №1, 2011. S. 1-10.
5. Kronik A.A., Akhmerov R.A. Kauzometriya: metody' samopoznaniya, psikhodiagnostiki i psikhoterapii v psikhologii zhiznennogo puti [Causometry: methods of self-discovery, psychodiagnostics and psychotherapy in the psychology of life's journey] M. : Smy'sl, 2003. 284 s.
6. Pozdnyakova E. Ponyatie fenomena «psikhologicheskoe blagopoluchie» v sovremennoj psikhologii lichnosti [The concept of the phenomenon of “psychological well-being” in modern psychology of personality] // Psikhologicheskij zhurnal. 2007. #3. S. 24-32. 284 s.
7. Sozontov A.E. Gedionisticheskij i e'vdomonisticheskij podkhody' k probleme psikhologicheskogo blagopoluchiya [Hedionistic and eudomonistic approaches to the problem of psychological well-being] // Voprosy' psikhologii. 2006. # 4. S. 105-114.
8. Shevelenkova T.D., Fesenko P.P. Psikhologicheskoe blagopoluchie lichnosti. [The psychological well-being of the individual] // Psikhologicheskaya diagnostika. 2005. #3. S. 95-121.
9. Bradburn N. The Structure of Psychological well – being / N. Bradburn. - Chicago : Aldine Pub. Co., 1969. - P. 320.
10. Diener E., Sapyta J.J., Suh E. Subjective well-being is essential to well-being //Psychol. Inquiry. 1998. Vol. 9(1). P. 33-37.

11. Kahneman D., Diener E., Schwartz N. Preface //Well-being: The foundations of hedonic psychology. N.Y.: Russell Sage Foundation, 1999.
12. Ryan R. M., Deci E.L. On happiness and human potentials: A review of research on hedonic and eudaimonic well-being// Ann. Rev. Psychol. 2001. V. 52. P. 141-166
13. Ryan R. On energy, personality, and health: Subjective vitality as a dynamic reflection of well-being / R. M. Ryan, C. Frederick // Journal of Personality. 1997. Vol. 65. P. 529–565.
14. The Questionnaire for Eudaimonic Well-Being: Psychometric properties, demographic comparisons, and evidence of validity / [A. S. Waterman, S. J. Schwartz, B. L. Zamboangac at al.] // The Journal of Positive Psychology. 2010. № 1. January. P. 41–61.

Резюме

Березовская Л. кандидат психологических наук, доцент,
Национальный университет «Львовская политехника»

**ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ БЛАГОПОЛУЧИЕ И УДОВЛЕТВОРЕННОСТЬ ЖИЗНЬЮ:
ЭМПИРИЧЕСКИЙ РАКУРС**

В статье представлены результаты эмпирического исследования феноменов психологического благополучия и удовлетворенности жизнью. Студенты старших курсов определяют себя как более психологически благополучными и сильнее проявляют последовательность в достижении целей и более позитивным у них общий фон настроения. Определено значительное количество взаимосвязей между психологическим благополучием и удовлетворенностью жизни.

Ключевые слова. психологическое благополучие, удовлетворенность жизнью, студенты, интерес к жизни,

Summary

Berezovska L. Candidate of Psychological Sciences,
Associate Professor Lviv Polytechnic National University

PSYCHOLOGICAL WELFARE AND LIFE SATISFACTION: AN EMPIRICAL VIEW

The results of an empirical study of the phenomena "psychological well-being" and "life satisfaction" are resented in the article.

The phenomenon of "psychological well-being" is investigated in the framework of different approaches, which combine into several groups. The first group of studies includes eudemonistic and hedonistic theories. The second group includes the study of psychological well-being based on the positive psychological functioning of the individual. The third group examines psychological well-being in terms of preserving psychophysiological functions and group four - as a complete subjective experience of the individual.

Life satisfaction is viewed from different angles: as the identity of the concept of happiness; as a cognitive component of happiness; as a component of subjective well-being; as a component of psychological well-being and others. For psychological consideration of life satisfaction, the main sources of information, scientists consider holistic experiences and their evaluation by the subjects themselves.

It is determined that senior students identify themselves as more psychologically prosperous than junior students. Indicators of such parameters of psychological well-being as "personal growth", and "acceptance itself", "positive relationships with the environment", "autonomy", "environment management", "goals in life" are higher in 4th year students than in 1st year students.

Students' life satisfaction is generally average. Fourth-year students are more consistent in achieving goals and more positive are the overall mood.

A significant number of strong correlations had been found between the parameters of psychological well-being and life satisfaction in first-year students. Most of all, psychological well-being is affected by life satisfaction in such components as: consistency in achieving goals, coherence between goals set and goals achieved, overall mood. Fourth-year students have significantly less correlation between psychological well-being and life satisfaction. Largely, the experience of well-being depends on the general mood of the mood, less on the positive evaluation of oneself and one's actions. The least of the consistency between the goals set and achieved the consistency in the achievement of goals and interest in life.

We see further research prospects in the study of psychological well-being with the factors of social environment and cognitive structure of the individual.

Keywords: psychological well-being; life satisfaction; students; interest in life; life goals.

Вінтоняк В. кандидат психологічних наук,
Національний університет оборони України
імені Івана Черняхівського
ORCID ID 0000-0002-3878-1848

ПСИХОЛОГІЯ ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМИ ВІЙСЬКОВИМ ЛІДЕРОМ

Здійснено спробу психологічного осмислення проблеми лідерства у військово-соціальному управлінні. Окресленні основні теорії лідерства. З'ясовано поняття “проблема”, розкрито типологію проблем у військово-професійній діяльності, наведені стратегії вирішення проблем які стоять перед військовим управлінцем. Розкрито сутність застосування типології проблем до завдань у галузі військової практики.

Ключові слова: лідер; проблема; управління; ефективність; збройні сили.

Постановка проблеми. На сьогодні членство в НАТО є однією з головних стратегічних цілей України, а європейські принципи – основним орієнтиром розвитку держави. Розвиток сучасної української армії не може ґрунтуватися на радянських принципах управління, оскільки сучасність вимагає нових підходів до управління у військовій сфері, побудови такої взаємодії між військовослужбовцями яка буде ґрунтуватися на повазі, авторитеті, відповідальності та інших цінностях українського війська.

Водночас, однією із найважливіших умов розвитку сучасних Збройних Сил України є розвиток лідерства на всіх рівнях управління. І одним із критеріїв ефективності управлінської діяльності військового лідера є уміння правильно та своєчасно розв'язувати завдання та проблеми які постають перед ним в руслі професійної діяльності.

Аналіз останніх публікацій. Значний теоретико-методологічний і практичний внесок у дослідження проблеми лідерства зробили такі зарубіжні дослідники як, Д. Гоулман, Д. Карузо, Дж. Мейер, К. Левін, Д. Макгрегор, Е. Маккі, Є. Дирінг, Г. Мінс, Дж. Френч, Е. Флейшман. Теорії лідерства досліджували: “теорія рис” М. Вебер, Е. Кац, Е. Богардус, Л. Бернард, В. Бинхам, К. Берд, “ситуаційна теорія лідерства” (Т. Хейлін, Ц. Джиб, Ф. Фідлер та ін.), “інтераціоналістська теорія” (К. Гіб, К. Кліфорд та ін.), двомірна модель

лідерства Р.Блейка і Дж. Моутона., мотиваційна теорія М. Еванса, гуманістичний підхід (Р. Лайкерт та ін.), атрибутивні теорії лідерства (Р. Лорд, Дж. Фотіс та ін.), теорія нормативних рішень (В. Врум та Ф. Йеттон), трансформаційне лідерство Б. Аволіо, Б. Бас) та ін. Серед вітчизняних науковців лідерство досліджували: В. Є. Михайличенко, О.Г. Романовський, А. Пашко, Л.Карамушка, А. Кравченко, Р. Кричевський, Б.Паригін, А.Петровський, І.Столяр, Л.Уманський та ін. Питаннями лідерства займалися і військові дослідники, такі як В. Осьодло, О. Хміляр, О. Бойко.

Не зважаючи на те, що теоретичні засади лідерства неодноразово були предметом дослідження у наукових працях вітчизняних і зарубіжних дослідників, системних наукових досліджень психології вирішення проблеми військовим лідером як феномену управління не здійснювалося.

Мета статті: аналіз психологічних особливостей вирішення проблеми військовим лідером в управлінській діяльності.

Виклад основного матеріалу. Однією з найактуальніших проблем сьогодення в сучасній українській армії стала тема лідерства, як необхідного атрибуту управлінської діяльності офіцера.

Звичайно, справжнім лідером не кожен може стати. Сучасне розуміння “справжнього лідера” дещо відрізняється від тих уявлень, які були сформовані в Збройних Силах України за часів

Радянського Союзу та перебудови. На всім відомі тези “лідером потрібно народитися”, “обов’язкова наявність лідерських якостей”, “харизма” прийшли нові твердження, такі, наприклад, як ефективність лідера, вміння вирішувати проблеми, стратегічне бачення власної діяльності та розвитку організації.

Історія не знає більш харизматичних лідерів ніж “велика трійка” ХХ століття: Сталін, Гітлер, Мао – деспоти, які принесли людям більше страждань ніж людство пережило за всю свою історію. Ефективне лідерство не залежить від харизми. Джордж Маршалл, Гаррі Трумен, Авраам Лінкольн, Вінстон Черчилль не були харизматичними людьми, але були надзвичайно ефективними керівниками. Більш того, харизма може знищити лідера, оскільки вона заважає бути гнучким, заставляє їх вірити у власну неперевершеність, робить їх не здатними до змін.

Сутність сучасного лідерства полягає не стільки в своєчасній реакції на наявні проблеми, а на передбачення проблем завтрашнього дня. Хто працює сьогодні над проблемами завтрашнього дня, таким чином готує себе і свою організацію до нових завдань. Той же, хто відкладає вирішення цих питань на потім, залишиться позаду і, можливо, ніколи не зможе надолужити згаяне [3].

Вміння бути лідером – це, перш за все, праця. Фундамент ефективного лідерства закладається на етапі, коли керівник продумує, визначає та чітко формує головну місію своєї організації. Лідер визначає цілі та пріоритети своєї організації; він також встановлює та підтримує певні стандарти. Ефективні лідери чітко розуміють межі своїх можливостей, бачать різницю між можливим і бажаним. Лідер повинен сприймати своє лідерство як відповідальну місію, а не сприймати його як звання, яке забезпечить йому певні привілеї та владу.

З приводу лідерства у військовій сфері, то на сьогоднішній день це стало невід’ємною частиною основних вимог до керівника будь-якого рівня управління.

Військовий лідер повинен приймати ефективні рішення та розв’язувати проблеми, які стоять перед ним. Військові керівники, які вміють приймати ефективні рішення, не приймають багато рішень, але вони приймають рішення, від яких багато що залежить, а насамперед, життя людини. Крім того, вони знають коли рішення необхідно і, в таких випадках, не зволікають. Такі лідери знають, що найважливіша і найскладніша частина цього процесу – не саме прийняття рішення, а впевненість у тому, що рішення приймається щодо тієї проблеми, яка дійсно важлива [6, 7].

Військові лідери, які вміють приймати ефективні рішення, вміють визначати проблему. Вони запитують себе: “Яким має бути рішення щоб воно підходило для даної проблеми?”. В цьому випадку, рішення можна вважати прийнятим тільки тоді, коли воно включає в себе план реалізації і критерії та показники ефективності. Без цього це зовсім не рішення, а лише хороша ідея. Крім того, відомо, що рішення означає заклик до дії. І практично завжди доводиться діяти разом з іншими людьми, у яких повинні бути відповідні здібності, розуміння, знання, спільні цінності.

В чому ж полягає сутність поняття “проблема”? Під “проблемою” розуміється:

- певна невідповідність фактичного стану об’єкта чи процесу яким керують, бажаному або заданому (запланованому); зв’язок між двома явищами, що містить протиріччя і носить деструктивний характер по відношенню до цілей організації;

- ситуація, коли не досягнута ціль;
- ситуація, створена внутрішніми чи зовнішніми подіями в яких і містяться можливі шляхи вирішення;

- потенційна можливість (в цьому випадку, проблему усвідомлюють тоді коли із потенційної можливості можна отримати певну вигоду).

Завжди потрібно пам’ятати, що одна з найскладніших проблем – це визначення проблеми. Знати, в чому різниця між поточним і бажаним станом,

де дійсно, приховано проблеми; як знайти їх у складнощах причинно-наслідкових зв'язків, наскільки є складною проблема визначення заходів, які б ефективно нівелювали розрив між існуючим і бажаним станом.

Перед керівниками можуть виникнути проблеми чотирьох видів.

1. Загальні проблеми, характерні для всієї організації або галузі.

2. Загальні проблеми, характерні для окремої організації, але не відомі для галузі в цілому.

3. Дійсно унікальні проблеми.

4. Проблеми, які здаються унікальними, але насправді являються першою ознакою нової загальної проблеми [2].

Для всіх проблем, за винятком дійсно унікальних, потрібні спільні рішення. Загальні проблеми можна вирішувати стандартними правилами та методами. Як тільки буде сформульований правильний принцип, з однієї і тієї ж загальної проблемою в будь-яких її проявах можна буде впоратися за допомогою цього стандартного методу. Все, що залишиться зробити керівнику, – це пристосувати принцип до конкретної ситуації.

Однак для унікальних проблем потрібні унікальні рішення, до прийняття яких слід підходити індивідуально. Керівник не може створити єдиний алгоритм дій чи певні правила розв'язання непередбачуваних, виняткових проблем. І дійсно, унікальні проблеми трапляються вкрай рідко.

Практично будь-яку проблему, з якою стикається організація, хтось колись вже вирішував. Отже, людина, що приймає рішення, повинна уважно вивчити проблему і визначити, до якого типу вона відноситься – дійсно унікальних або загальних. Вирішити більшість проблем можна за допомогою стандартного правила або принципу.

Наступний ключовий елемент процесу – визначення проблеми. Більшість із нас ніколи над цим не замислювалися. Хіба проблеми не очевидні? Цілком ймовірно, це найважливіший елемент всього процесу прийняття ефективного

вирішення, – і незважаючи на це, керівники практично ніколи не звертають на нього уваги. Вони намагаються лікувати симптоми, а не саму хворобу, якщо говорити мовою медицини.

Майже не замислюючись, можна погодитися, що проблема насправді виявляється не такою, як здається на перший погляд. Однак, ніщо не може бути небезпечніше, ніж правильне рішення неправильної проблеми [1, 2]. Як правило, помилкове рішення правильної проблеми можна виправити і скорегувати. Якщо результати не співпадають з вашими очікуваннями, ви дуже скоро про це дізнаєтеся і зрозумієте, що рішення було неправильним. Але, правильне рішення неправильної проблеми виправити дуже складно, а то й взагалі неможливо, оскільки його вкрай складно виявити. Досвідчені лідери навчилися відштовхуватися від припущення про те, що проблема насправді буде зовсім не такою, якою здається на перший погляд. Після цього вони роблять все, щоб усвідомити справжню проблему.

Як лідери, які вміють приймати ефективні рішення, визначають правильну проблему? Вони задають собі наступні запитання:

- про що взагалі йде мова?
- що характерно для даної ситуації?
- що головне в цій ситуації?

Подібні запитання далеко не нові, але відіграють дуже важливу роль при визначенні проблеми. Щоб переконатися, що ви вирішуєте правильну проблему, ситуацію потрібно розглянути з усіх можливих точок зору. Єдиний спосіб переконатися в тому, що проблема була визначена не правильно, – оцінити її в порівнянні з фактами. Якщо визначення проблеми не пояснює і не охоплює всі наявні факти, воно не може вважатися досконалим, тому, швидше за все, є помилковим.

Також, будь-яку проблему можна розглядати у трьох площинах: *об'єктивній, проблему відносин і економічній* [4].

Проблема *об'єктивна* щоразу, коли перед суб'єктом, постає завдання яке

важко вирішити, і він не може ухилитися від його розв'язати. Проблема об'єктивна ще в тому сенсі, що пересилиє над суб'єктивністю індивіда, над його можливостями, стандартами його типу особистості, розуму, організації. Так, наприклад, хвороба є об'єктивною проблемою, оскільки в цей момент об'єкт може завдати шкоди особистості. Сутність проблеми знищує суб'єкта і як прояв життя, і як діяльне начало. Наприклад, людина заразилася СПІДом, і тепер вірус вражає весь організм, чужа форма заселяє тіло, проблема об'єктивувалась на рівні керуючої зони, свідомості, тіла.

Для проблеми *відносин* характерне виникнення ускладнень, непорозумінь, інформаційних феноменів, імпульсивних дій і контактів. Це особливості способів прийому і передачі інформації суб'єктом. Існує щось, що порушує або відхиляє прямий контакт, відчужують індивіда від його робочого контексту, від значущих для нього в даному місці стандартів відносин (з друзями, партнерами, рідними, працівниками всередині якогось соціального образу).

Проблема стає *економічною*, коли ззовні приходить щось, що несе індивіду (чи організації яку він очолює) заробіток, або втрати. Це технічний аспект обробки даних існуючої кризи або пропозицій ринку. Проблема даного типу знаходиться поза об'єктивністю, яка може переважати над суб'єктом, поза оперативним пізнанням. Це всього на всього можливість, яка може бути для суб'єкта як ростом і розвитком, так і регресом, однак вона не спотворює його життя, особистість, відносини, не позбавляє його організацію якою він керує центрального положення, а його – поваги [4].

По суті, для вирішення проблем всіх типів існує одна і та ж технічна логіка. Логіка єдина, а методи які застосовуються і потреби залежать від типології проблеми (об'єктивна, відносин, економічна).

При вирішенні об'єктивної проблеми початковим критерієм аналізу є об'єкт, а не індивід. При аналізі слід відштовхуватися від сутності, модусу, складності об'єкта. При вирішенні об'єктивної проблеми людина

повинна виходити з факту проблеми як такої, тобто аналізувати реальність і модуси проблеми, не думати про себе, а переміститися в об'єкт і зсередини об'єкта аналізувати ситуацію.

У випадку вирішення проблеми, типу відносин, необхідно проаналізувати подвійність відносин “я і інший”, сутність власної організації, узгодженість чи розбіжність у статусі в професійному середовищі, уточнити джерело, характер і силу помилки – це моя помилка чи помилка іншого боку?

При аналізі економічної проблеми слід розглядати лише можливості ззовні, іншими словами, не аналізувати себе, свою організацію, комунікацію, а те, чи зможе ця справа, річ, зустріч, новина увійти в моє поле діяльності. При позитивній відповіді слід уточнити алгоритм подальших дій. При негативному – не витрачати час і шукати нові можливості.

При вирішенні проблем будь-якого типу найважливіше – це точний підхід до аналізу, до вибору точки спостереження, точки опори в складній динаміці, що обертається можливістю або небезпекою, оскільки від цього залежить знаходження пропорції. Крім того, аналіз проблеми повинен бути технічним, без роздумів про справедливість або несправедливість того, що відбувається, оскільки, якщо ми починаємо оцінювати ситуацію з позицій “справедливо – несправедливо”, то вже робимо помилку, йдемо від техніки, від пріоритету – знайти рішення, врівноважити всі функції і відносини.

При аналізі проблеми, по-перше, слід зайняти позицію нейтралітету. Суб'єкт повинен вийти за рамки взаємозв'язку “я як особистість – проблема”. Йому потрібно змінити позицію, переміститися в третю точку, звідки він ззовні зможе спостерігати за своєю поведінкою, за проблемою, тобто віддалитися і поглянути на неї без власного інтересу, ідеології, пристрасті, агресивності. Вирішення проблеми практично неможливо знайти в стані агресії, інфантилізму, лінії, надзацікавленості, самовпевненості. Для цього потрібна безпристрасна техніка.

Суб'єкт з неупередженістю повинен оцінювати, скільки солдатів знаходиться в його розпорядженні, а скільки виступає проти. Він повинен подивитися на ситуацію як на сукупність силових точок, які або взаємодіють один з одним, або вносять безлад, грають за або проти, поглянути на ситуацію як на уривки реальності, котрі у відповідності з векторною заданістю утворюють певну подію, яка залучає самого суб'єкта [1, 4].

По суті, для вирішення проблем всіх типів існує одна і та ж технічна логіка. Логіка єдина, а застосовувані методи і

потреби залежать від типології проблеми.

Підсумовуючи вищевикладений матеріал, можемо зробити висновок, що сучасному етапі функціонування збройних сил лідерство являється не просто ефективним регулятором управлінської діяльності, а складовою частиною самого процесу управління.

Перспективами подальших досліджень у цьому напрямі можуть бути проблеми впровадження та розвитку лідерства в діяльність Збройних Сил України.

Список використаних джерел

1. Дафт Р. Л. Менеджмент / Р.Л. Дафт ; пер. з англ. – СПб. : Пітер, 2012. – 863 с.
2. Друкер П., Ф. Макьярелло, А. Джозеф Менеджмент.: Пер. с англ. – М.: ООО “И.Д. Вильямс”, 2010. – 704 с.
3. Друкер П.Ф. Менеджмент. Вызовы XXI века. – М.: “Манн, Иванов и Фербер”, 2012. – 256 с.
4. Менегетти А. Психология лидера / А. Менегетти / / Перевод с итальянского ННБФ “Онтопсихология”. – М.: ННБФ “Онтопсихология”, 2015. – 333 с.
5. Эффективный руководитель. – М.: Манн, Иванов и Фербер, 2012. – 240 с.
6. Army Leader Development Strategy [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://data.cape.army.mil/web/character-development-project/repository/alds-2013.pdf>.
7. NATO Code of Conduct [електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.nato.int/structur/recruit/info-doc/code-of-conduct.pdf>.

References

1. Daft R.L. Menedzhment / R.L. Daft ; per. z anhl. – SPb. : Piter, 2012. – 863 s.
2. Druker P., F. Makiarello, A. Dzhozef Menedzhment.: Per. s anhl. – M.: ООО “Y.D. Vyliams”, 2010. – 704 s.
3. Druker P.F. Menedzhment. Vizovi XXI veka. – M.: «Mann, Yvanov y Ferber», 2012. – 256 s.
4. Menehetty A. Psykholohyia lydera / A. Menehetty / / Perevod s ytalianskoho NNBF “Ontopsykholohyia”. – M.: NNBF “Ontopsykholohyia”, 2015. – 333 s.
5. Effektyvnyi rukovodytel. – M.: Mann, Yvanov y Ferber, 2012. – 240 s.
6. Army Leader Development Strategy [elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://data.cape.army.mil/web/character-development-project/repository/alds-2013.pdf>.
7. NATO Code of Conduct [elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://www.nato.int/structur/recruit/info-doc/code-of-conduct.pdf>.

Резюме

Винтоняк В. кандидат психологических наук,
НУОУ имени Ивана Черняховского
ORCID ID 0000-0002-3878-1848

ПСИХОЛОГИЯ РЕШЕНИЯ ПРОБЛЕМЫ ВОЕННЫМ ЛИДЕРОМ

Осуществлено попытку психологического осмысления проблемы лидерства в военно-социальном управлении. Определено основные теории лидерства. Проанализировано понятие “проблема”, раскрыто типологию проблем в военно-профессиональной деятельности, приведены стратегии решения проблем, которые стоят перед военным управленцем. Раскрыта сущность применения типологии проблем с задачами в области военной практики.

Ключевые слова: лидер; проблема; управление; эффективность; вооруженные силы.

Summary

*Vintoniak V. candidate of psychological sciences,
National Defence University of Ukraine
named after Ivan Chernyakhovskiy*

PSYCHOLOGY OF PROBLEM SOLVING BY MILITARY LEADER

To date, NATO membership is one of Ukraine's main strategic goals, and European principles are the main guidelines for the country's development. The development of modern Ukrainian army cannot be based on Soviet principles of command, as contemporaneousness requires new approaches to military management, building such interaction between military personnel that will be based on the respect, authority, responsibility, and other values of the Ukrainian army.

At the same time, one of the most important conditions for the development of the modern Armed Forces of Ukraine is the development of leadership at all levels of management. One of the criteria for the efficiency of the military leader's management activity is the ability correctly and timely solve the tasks and problems that confront him\her in the course of professional activity.

Purpose is to analyse psychological peculiarities of problem solving by military leader in the management activity.

The methodological basis of research are situational theory of leadership, motivation theory, humanistic approach, attribution theory of leadership, transformational leadership, systematic approach in psychology.

The article deals with the attempt of psychological comprehension of leadership problem in the military and social management. The concept «problem» is defined, the typology of problems in the military and professional activity is revealed, the strategies of problems' solving, which are typical for military manager, are presented. The essence of typology of problems' application in the sphere of military practice is revealed.

At the current stage of functioning of the Armed Forces of Ukraine, leadership is not just an effective regulator of managerial activity, but an integral part of the management process itself. Prospects for further research may be problems of implementation and development of leadership in the activities of the Armed Forces of Ukraine.

Key words: *leader; problem; management; efficiency; armed forces.*

Войтех О. НУОУ імені Івана Черняхівського
ORCID ID 0000-0003-1387-3188

Войтех К. НУОУ імені Івана Черняхівського
ORCID ID 0000-0003-4290-1766

ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД ДІЯЛЬНОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ПІД ЧАС ВИКОНАННЯ ЗАВДАНЬ У МІЖНАРОДНИХ ОПЕРАЦІЯХ З ПІДТРИМАННЯ МИРУ І БЕЗПЕКИ

Стаття присвячена дослідженню актуальної проблеми психологічного супроводу діяльності військовослужбовців ЗС України у міжнародних операціях з підтримання миру та безпеки. Визначенню специфічних завдань миротворчої діяльності притаманних операціям з підтримання миру та безпеки у XXI столітті. Встановленню специфічних чинників негативного психологічного впливу на психіку військовослужбовців національного персоналу. Обґрунтуванню пропозицій з організації психологічного супроводу діяльності військовослужбовців під час виконання завдань в міжнародних операціях, як складової їх психологічного забезпечення.

В статті зосереджено увагу на важливості та актуальності аутогенних способів психологічної підтримки та самодопомоги. Запропонована система дієвих методів та технік психологічної самодопомоги.

Ключові слова: психологічний супровід; психіка; стійкість; готовність; профілактика; підготовка; операція з підтримання миру та безпеки.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Серед пріоритетних завдань Збройних Сил України є участь військовослужбовців в операціях з підтримання миру і безпеки, яка реалізується через співробітництво з ООН, ОБСЄ, НАТО та з провідними державами світу. Понад 300 військовослужбовців ЗС України беруть участь у 8 міжнародних операціях з підтримання миру та безпеки як під приводом ООН та НАТО, так і у складі спільних миротворчих сил [1]. Залучення до міжнародних операцій з підтримання миру і безпеки військовослужбовців ЗС України у якості національного персоналу, складність завдань, небезпечні умови їх виконання ставить завдання щодо організації їх належного психологічного забезпечення.

Досвід проведення активної бойової діяльності військовослужбовців ЗС України яскраво продемонстрував, що ефективність застосування військ (сил) визначається не тільки методами підготовки особового складу, а, передусім, врахуванням психологічних факторів бойової діяльності, визначенням та прогнозуванням психологічних можливостей кожного військовослужбовця виконувати завдання в екстремальних умовах, підтриманням його

психологічного стану безпосередньо в стресовій ситуації та забезпеченням своєчасного відновлення психіки після дії надінтенсивних стресових впливів [2, с.87].

Військовослужбовці, які виконують обов'язки в операціях з підтримання миру і безпеки переживають значні психічні навантаження, що можуть призводити до руйнування звичного сприйняття і поведінки, можуть спричиняти бойовий стрес. Останній характеризується складними змінами в емоційній сфері, самопочутті, діяльності, прагненнях, когнітивних стратегіях, людських стосунках.

Досвід миротворчих операцій останніх десятиріч переконливо свідчить, що умови виконання завдань в зонах збройних конфліктів впливає на психологічні якості, психофізіологічний стан, настрій, бойову активність особового складу. Наслідком психотравмуючих чинників операцій з підтримання миру і безпеки можуть бути психогенні втрати. Таким чином, актуальною проблемою постає психологічне забезпечення діяльності військовослужбовців залучених до складу національного персоналу. Одним із напрямків психологічного забезпечення є психологічний супровід,

найважливішим елементом якого є первинна психологічна допомога особовому складу під час виконання завдань у міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки.

До наукового розв'язання проблеми психологічного супроводу та надання психологічної допомоги військовослужбовцям зокрема, в умовах повсякденної діяльності, бойової обстановки та після бою, вдавалися як зарубіжні, так і українські вчені, а саме: Н. Агаєв, В. Алещенко, А. Кардинер, Дж. Келлі, Б. Колодзін, М. Корольчук, Д. Лінді, В. Осьодло, Дж. Ротор, В. Стасюк, О. Сафін, О. Хміляр та інші. Проте, питання психологічного супроводу діяльності військовослужбовців під час виконання завдань у міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки не стало предметом окремого дослідження, що й визначає його актуальність.

Мета статті полягає у визначенні особливостей психологічного супроводу діяльності військовослужбовців під час виконання завдань у міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки.

Аналіз досліджень та публікацій. Теоретико-методологічним підґрунтям окресленої наукової проблеми є фундаментальні психологічні дослідження структури особистості та її взаємозв'язку з діяльністю (Б. Ананьєв, О. Леонтьєв, С. Максименко, С. Рубінштейн,), теорії функціональних систем (П. Анохін, В. Клименко), системного підходу в психології (О. Конопкін, В. Маришук, М. Корольчук), ефективності діяльності в умовах професійного стресу (Г. Сельє, О. Саннікова, Г. Ложкін), визначення шляхів і засобів психологічного забезпечення військової діяльності в екстремальних умовах (О. Макаревич, В. Осьодло, В. Стасюк, З. Кісарчук).

На основі узагальнення наукових підходів до розуміння психологічного супроводу, у межах нашого дослідження визначаємо його як комплекс заходів з підтримання оптимального стану психічного здоров'я військовослужбовців під час участі в операції з підтримання миру та безпеки, їх стійкості до впливу

специфічних стресових чинників, психологічної готовності до виконання обов'язків миротворчої діяльності та запобігання виникненню негативних психологічних станів.

До процесу психологічного супроводу бойових дій військ у локальному воєнному конфлікті залучається широке коло фахівців. Однак при його реалізації у військових частинах найважливіша роль належить практичному психологу. У рамках його посадових обов'язків поєднуються елементи теоретичної, прикладної та практичної роботи, що реалізуються в дослідницькій, нормотворчій, консультативній і корекційній функціях [3].

Однак, особливість участі в операції з підтримання миру та безпеки у складі міжнародного персоналу полягає у відсутності фахових психологів в складі команд. Таким чином завдання психологічного супроводу вирішуються самими ж військовослужбовцями.

Враховуючи особливості миротворчої діяльності та підходи до організації психологічного супроводу бойової діяльності, що існують в ЗС України виокремлюємо наступні форми психологічного супроводу професійної діяльності особового складу під час виконання завдань за призначенням (участі в операції з підтримання миру та безпеки): психологічна профілактика; психологічна діагностика; психологічна регуляція та саморегуляція; опосередкований вплив на особистість військовослужбовців через відповідно спрямовану роботу з їх сім'ями; психологічне консультування; психологічна просвіта особового складу [3].

Використання цих форм дозволить системно та всебічно вирішувати питання психологічного супроводу, збереження психічного здоров'я миротворчого персоналу.

Поділяємо погляди вітчизняних науковців, що виокремлюють та систематизують низку методів психологічного супроводу професійної діяльності особового складу, зокрема: організаційні – планування, контроль за виконанням вимог, надання рекомендацій, підтримання сприятливих умов; емпіричні

– включене та невключене спостереження, діагностування, спеціальні (соціометричні) дослідження, експертна оцінка, психологічна вправа (психотренінг), емоційно-вольова регуляція та саморегуляція, інформування, опитування, індивідуальна бесіда, переконання, навіювання, позитивний приклад, засудження, заохочення, подяка; опрацювання даних – аналіз отриманої інформації; інтерпретаційні – інтерпретація отриманих результатів [4].

Аналіз наукових розвідок та керівних документів з питань психологічного супроводу бойової діяльності військовослужбовців засвідчив, що запропонований комплекс форм, методів та заходів являє собою технологічну систему, яка дозволяє управляти психологічним потенціалом військовослужбовців. Системність психологічного супроводу обумовлена наявністю структурних ознак багатоелементності, ієрархічності, системного взаємозв'язку і взаємної, обумовленості властивостей елементів, збереження на всіх етапах єдиного предмету – психічного здоров'я військовослужбовців, що є системотворчим чинником. Реалізація заходів психологічного супроводу діяльності військовослужбовців має на меті розширення психологічних можливостей під час виконання службових завдань, збереження психічного здоров'я та створення передумов нормальної соціалізації та повернення військовослужбовців до функціонування в звичайних умовах.

Виклад основного змісту. Психологічний супровід діяльності військовослужбовців у ході миротворчої діяльності має виражені особливості в змісті наукового і практичного компонентів. Науковий компонент включає методологічний і прикладний аспекти. Методологічний аспект виявляється в науковому дослідженні психологічних закономірностей, умов і передумов успішних дій у операціях з підтримання миру та безпеки взагалі й у конкретній конфліктній події, зокрема, а

також припускає вивчення характеру впливу на психіку військовослужбовців і психологію воєнних колективів соціально-політичних, ергономічних і бойових обставин конфлікту. Важливим моментом тут є виявлення соціально-психологічних особливостей виконання завдань, сильних і слабких сторін у психологічній стійкості військовослужбовців.

Для визначення системи заходів психологічного супроводу діяльності військовослужбовців в операціях з підтримання миру та безпеки необхідно визначити фактори негативного психологічного впливу, що супроводжують миротворчу діяльність. Фахівці зосереджують увагу на розширенні спектру завдань в таких операціях у XXI ст. Зокрема зазначають, що «традиційні операції з підтримання миру та безпеки концентрувались на таких засадах та функціях як спостереження, нагляд, звітування (на основі патрулювань, контролювання технічних аспектів, використання статистичних даних); нагляд за припиненням вогню і підтримка механізму верифікації; створення буферних зон між конфліктуючими сторонами, то операції з підтримання миру та безпеки нового покоління (місії спостерігачів та сили з підтримання миру/миротворчі сили) виконують такі завдання: створення стабільного і безпечного середовища для того, аби держава змогла забезпечити безпеку і повагу до прав людини; сприяння політичному процесу і діалогу для створення легітимних інституцій управління; запровадження рамкових механізмів і координація зусиль усіх сторін, що беруть участь у процесі врегулювання ситуації; забезпечення безпеки при реалізації ключових управлінських рішень; координація зусиль установ системи ООН та неурядових організацій; скерування зусиль щодо політичного врегулювання» [6, с. 119].

Відповідно до завдань, які вирішують військовослужбовці в операціях з підтримання миру та безпеки їх небезпеки, загрози життю, раптовості та новизні, вчені виокремлюють систему чинників

негативного впливу на психіку військовослужбовців та поділяють їх на дві групи, а саме:

до групи “Х” належать: *загроза життю* (вигляд крові, важких поранень або смерті бойових товаришів, руйнування будівель чи бойової техніки, як правило, паралізує непередбачену для холоднокривого сприймання цього психіку людини. Неадекватне сприймання загрози життю веде до помилок, до перенапруженості, до зриву діяльності); *раптовість* (її вплив на психіку миротворців досягається за трьома основними параметрами: за часом, за місцем і за рішенням. При цьому, ініціатива у виборі часу, місця удару, здійснення маневру в умовах миротворчої місії належить противнику, діючому в зоні відповідальності підрозділу); *новизна* (між гарантією прогнозу і реальним розвитком бойової ситуації, як правило, виявляється розрив, який в ході виконання завдань є джерелом дистресу. Причина цього полягає в невідповідності між розумінням ситуації особою, що приймає рішення, і реальним її розвитком); *монотонія від надлишку часу* (монотонія в період тривалого очікування здатна дестабілізувати діяльність окремих миротворців для яких притаманні такі особливості характеру, як: демонстративність, збудливість, гіпертимність, афективна екзальтованість); *групова ізоляція* (вимушена самотність при виконанні бойових завдань. Особливо важко переноситься екстравертами.);

До групи чинників “У” належать: *дефіцит часу на оцінку обстановки* (час для прийняття рішення в умовах високої динаміки бою дуже обмежений. Ця обставина призводить до зростання психічної напруженості, набуваючи пригноблюючого для людини значення); *підвищення темпу дій* (вимагає від миротворців швидкості як моторних дій, так і прийняття рішень. При цьому ефективність майбутнього рішення може бути забезпечена на підставі випереджального відображення, передбачення назріваючих подій);

поєднання декількох видів діяльності одночасно (до них, перш за все, відносяться: а) аферентні операції – сприймання інформації, отримання наказів і команд, контроль за результатами бойових дій; б) еферентні операції – пов’язані із здійсненням прийнятих рішень: ціле-вказання, ціле-розподілення) [7, с. 42-43].

Екстраполюючи існуючі в ЗС України підходи та заходи до психологічного супроводу виконання завдань за призначенням [5] на діяльність військовослужбовців в специфічних умовах миротворчої операції пропонуємо наступну систему заходів:

проведення інформативних заходів спрямованих на адаптацію до конкретних умов та особливостей (географічних, кліматичних, соціокультурних) миротворчої діяльності особового складу;

діагностика наявності, видів та рівнів психічних розладів у військовослужбовців на етапі відбору та підготовки до участі в операції;

корекція самосвідомості, самооцінки, самопочуття та бойової мотивації військовослужбовців, які отримали психічні розлади під час виконання завдань в операції з підтримання миру та безпеки;

профілактика розвитку бойових психічних травм (заходи скринінгу і моніторингу психологічного та соматичного стану військовослужбовців, забезпечення доступу як до безпосередньої психологічної допомоги (індивідуальне або групове консультування), так і дистанційної (телефонне консультування); особи, у яких виявляються гострі реакції на стрес, мають терміново отримувати невідкладну психологічну допомогу, з метою профілактики хронізації стресового розладу);

евакуація військовослужбовців із місць виконання завдань (у разі: неспроможності військовослужбовця виконувати функціональні обов’язки; неадекватної оцінки оточення, відсутності контакту; деморалізуючого впливу військовослужбовця на оточуючих;

загрози з його боку для інших військовослужбовців);

встановлення фактів (ознак) страху та паніки, (виявлення фактів поширення занепадницьких настроїв та боротьби з ними);

встановлення інформації щодо психотравмуючих факторів службової діяльності (опис службово-бойової діяльності підрозділів; опис екстремальних умов виконання завдань служби (ситуації загрози життю); опис травматичних подій (коли військовослужбовець був учасником, свідком подій, які включають смерть, загрозу смерті з серйозними ушкодженнями, загрозу особистої фізичної цілісності або інших людей: загибель, поранення, травмування, полон);

ефективне поновлення фізичних сил військовослужбовців завдяки достатньому рівню відпочинку і харчування; особливу увагу слід приділяти гігієні сну;

попередження вживання особовим складом алкоголю та наркотичних речовин;

психологічна взаємодопомога військовослужбовців (психологічне просвітництво на етапі підготовки до участі в операції).

Виходячи з обставин, які передбачають виконання завдань військовослужбовців зі складу національного персоналу у малих міжнародних групах найбільшої актуальності набувають аутогенні способи психологічної підтримки (самопомог). За умови якісного їх засвоєння, вони є найбільш ефективним засобом регулювання психічної діяльності. Складна обстановка виконання завдань пред'являє до методів психічного саморегулювання жорсткі вимоги. По-перше, вони мають бути ефективними, тобто в короткий термін (3-5 хвилин) давати відчутний результат. По-друге, вони не мають мати побічних ефектів (млявість, розслабленість, зниження уваги,

або навпаки, підвищення психічної напруги). Вважаємо, що цим вимогам відповідають способи саморегулювання, побудовані на основі дії механізмів взаємозв'язку типів дихання, тону скелетних м'язів і станів нервової і психічної систем людини. До них відносимо: метод статичного аутотренінгу; метод динамічного аутотренінгу; техніку дихання; складання власного «кодексу честі»; техніку подолання болю.

Висновки. Специфіка виконання військовослужбовцями завдань в міжнародних операціях з підтримання миру та безпеки полягає в діяльності під впливом низки негативних психологічних чинників, зокрема: загрози життю, раптовості, новизни, монотонії від надлишку часу, групової ізоляції, підвищення темпу дій, дефіциту часу, поєднання декількох видів діяльності одночасно та інших. Для запобігання психічних розладів у військовослужбовців під час тривалого перебування в умовах негативного психологічного впливу нами запропоновано комплекс заходів психологічного супроводу миротворчої діяльності, що включає як профілактичні так і заходи психологічної допомоги та самопомог. Для військовослужбовців, що входять до складу національного персоналу в міжнародних операціях найбільшої актуальності набувають аутогенні способи психологічної підтримки (самопомог), а саме: методи статичного та динамічного аутотренінгу; техніки дихання, складання власного «кодексу честі», подолання болю та інші.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо в напрацюванні рекомендації з психологічної підготовки військовослужбовців до участі в міжнародних операціях з підтримання миру та безпеки та їх експериментальної перевірки.

Список використаних джерел

1. Назва з екрану: «Де діють українські миротворці: у МОУ розповіли про контингент і операції» URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2496198-de-diut-ukrainski-mirotvorci-u-mou-rozpovili-pro-kontingent-i-operacii.html> (Дата звернення: 10.11.2019).

2. Романишин А., Бойко О., Богородицький Д. Психологія бою: діяльність командира підрозділу щодо підтримання морально-психологічного стану особового складу в ході бойових дій: навчально-методичний посібник. Львів : НАСВ, 2015. 322 с.
3. Стасюк В.В. Психологія локальних війн та збройних конфліктів: [Підручник для слухачів та студентів вищих навчальних закладів]. Київ : НАОУ, 2006. 570 с.
4. Агаєв Н.А., Скрипкін О.Г., Дейко А.Б., Поливаниук В.В., Еверт О.В. Алгоритм роботи військового психолога щодо психологічного забезпечення професійної діяльності особового складу Збройних Сил України (методичні рекомендації) / Міністерство оборони України, Наук.-дослід. центр гуманітарних проблем Збройних Сил України: Київ : НДЦ ГП ЗС України, 2016. 147 с.
5. Тимчасова інструкція щодо організації психологічного супроводження та психологічного відновлення військовослужбовців. / ГП ЗС України, ГУ РОС, 2015.
6. Ковтун О.Ю. Миротворча діяльність ООН у ХХІ столітті. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. Київ : КНУ ім. Т.Г.Шевченка, Випуск 96 (Частина І), 2011. 118-122 с. URL: <http://journals.iir.kiev.ua/index.php/apmv/article/viewFile/749/706> (Дата звернення: 12.11.2019).
7. Алещенко В.І. Психологічне забезпечення миротворчої діяльності військовослужбовців Збройних Сил України. Монографія. Харків, ХУПС. 2008. 238 с.

References

1. Nazva z ekranu: «De diut ukrainski myrotvortsi: u MOU rozpovily pro kontynhent i operatsii»[Screen caption: "Where Ukrainian peacekeepers operate: told about contingent and operations at MDU"] URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2496198-de-diut-ukrainski-mirotvorci-u-mou-rozpovily-pro-kontingent-i-operacii.html> (Data zvernennia: 10.11.2019). (in Ukrainian).
2. Romanyshyn A., Boiko O., Bohorodyskyi D. Psykholohiia boiu: diialnist komandyr pidrozdilu shchodo pidtrymannia moralno-psykholohichnoho stanu osobovoho skladu v khodi boiovykh dii: navchalno-metodychnyi posibnyk. [Psychology of combat: the activity of the commander to maintain the moral and psychological status of personnel during the combat activity: training manual.] Lviv : NASV, 2015. 322 c. (in Ukrainian).
3. Stasiuk V.V. Psykholohiia lokalnykh viin ta zbroinykh konfliktiv: [Pidruchnyk dlia slukhachiv ta studentiv vyshchyykh navchalnykh zakladiv]. [Psychology of Local Wars and Armed Conflicts: [Textbook for students of university]]. Kyiv : NAOU, 2006. 570 c. (in Ukrainian).
4. Ahaiev N.A., Skrypkin O.H., Deiko A.B., Polyvaniuk V.V., Evert O.V. Alhorytm roboty viiskovoho psykholoha shchodo psykholohichnoho zabezpechennia profesiinoi diialnosti osobovoho skladu Zbroinykh Syl Ukrainy (metodychni rekomendatsii) [Algorithm of work a military psychologist on psychological support of professional activity of military personnel of the Armed Forces of Ukraine (methodical recommendations)] Ministerstvo oborony Ukrainy, Nauk.-doslid. tsentr humanitarnykh problem Zbroinykh Syl Ukrainy: Kyiv : NDTs HP ZS Ukrainy, 2016. 147 c. (in Ukrainian).
5. Tymchasova instrukttsiia shchodo orhanizatsii psykholohichnoho suprovodzhennia ta psykholohichnoho vidnovlennia viiskovosluzhbovtziv. [Interim Instruction on the organization of psychological support and psychological recovery of military personnel.] HSh ZS Ukrainy, HU ROS, 2015. (in Ukrainian).
6. Kovtun O.Iu. Myrotvorcha diialnist OON u KhKhI stolitti. [UN peacekeeping in the 21st century.] *Aktualni problemy mizhnarodnykh vidnosyn*. Kyiv : KNU im. T.H.Shevchenka, Vypusk 96 (Chastyna I), 2011. 118-122 c. URL: <http://journals.iir.kiev.ua/index.php/apmv/article/viewFile/749/706> (Data zvernennia: 12.11.2019). (in Ukrainian).
7. Aleshchenko V.I. Psykholohichne zabezpechennia myrotvorchoi diialnosti viiskovosluzhbovtziv Zbroinykh Syl Ukrainy. Monohrafiia. [Psychological support for peacekeeping activities of military personnel of the Armed Forces of Ukraine. Monograph.] Kharkiv, KhUPS, 2008. 238 c. (in Ukrainian).

Резюме

Войтех А. НУОУ имени Ивана Черняховского

Войтех К. НУОУ имени Ивана Черняховского

ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ СОПРОВОЖДЕНИЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ВОЕННОСЛУЖАЩИХ ПРИ ВЫПОЛНЕНИИ ЗАДАЧ В МЕЖДУНАРОДНЫХ ОПЕРАЦИЯХ ПО ПОДДЕРЖАНИЮ МИРА И БЕЗОПАСНОСТИ

Статья посвящена исследованию актуальной проблемы психологического сопровождения деятельности военнослужащих ВС Украины в международных операциях по поддержанию мира и безопасности. Определению специфических задач миротворческой деятельности присущих

операціям по підтриманню миру і безпеки в ХХІ столітті. Установленню специфічних факторів негативного психологічного впливу на психіку військовослужбовців національного персоналу. Обґрунтуванню пропозицій по організації психологічного супроводження діяльності військовослужбовців при виконанні завдань в міжнародних операціях, як складової їх психологічного забезпечення.

В статті зосереджено увагу на важливості і актуальності аутогенних способів психологічної підтримки і самопомічі. Предложена система дійсних методів і технік психологічної самопомічі.

Ключевые слова: психологічне супроводження; психіка; стійкість; готовність; профілактика; підготовка; операція по підтриманню миру і безпеки.

Summary

Voitek O. National Defense University of Ukraine
named after Ivan Cherniakhovskyi

Voitek K. National Defense University of Ukraine
named after Ivan Cherniakhovskyi

PSYCHOLOGICAL SUPPORT OF ACTIVITIES OF MILITARY PERSONNEL DURING THE TASKS OF PEACEKEEPING OPERATIONS

Introduction. The article is devoted to the research of the actual problem of psychological support of the activity of military personnel of the Armed Forces of Ukraine in peacekeeping operations. Defining the specific tasks of peacekeeping that are inherent in peacekeeping operations in the 21st century.

Purpose. Determining the peculiarities of psychological support for the activities of military personnel during the tasks in peacekeeping operations.

Methods. Analysis of the peculiarities of peacekeeping activities of military personnel in peacekeeping operations, comparison and generalization of factors of negative psychological impact, systematization of measures of psychological support.

Results. The specific tasks of peacekeeping activities that are inherent in peacekeeping operations in the 21st century are identified. Specific factors of negative psychological influence on the psyche of military personnel of national personnel have been established. The proposals for the organization of psychological support for the activities of military personnel during the execution of tasks in peacekeeping operations as a component of their psychological support are substantiated.

Originality. The article focuses on the importance and relevance of autogenous methods of psychological support and self-help. The system of effective methods and techniques of psychological self-help is offered.

Conclusion. Specificity of military personnel performing tasks in operations is activity under the influence of a number of negative psychological factors, in particular: threats to life, suddenness, novelty, monotony from excess time, group isolation, increase of pace of action, shortage of activities and combinations of activities at the same time and others. To prevent mental disorders in military personnel during prolonged stay in the conditions of negative psychological impact, we have proposed a set of measures of psychological support for peacekeeping activities, which includes both preventive and psychological assistance and self-help. For military personnel who are members of national personnel in peacekeeping operations, the most relevant are the autogenous methods of psychological support (self-help), namely: methods of static and dynamic self-training, breathing techniques, drafting their own "code of honor", overcoming pain and others.

Key words: psychological support; psychics; stability; readiness; prevention; preparation; peacekeeping operation.

*Гребенюк Г. доктор психологічних наук, професор,
Черкаський інститут пожежної безпеки
імені Героїв Чорнобиля НУЦЗ України
ORCID ID 0000-0002-5053-8744*

ПСИХОЛОГІЧНА КЛАСИФІКАЦІЯ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ У ДСНС УКРАЇНИ

Стаття розкриває особливості психологічної класифікації спеціальностей ДСНС України. Представлені результати роботи дозволяють класифікувати спеціальності за критерієм здатності до саморегуляції як детермінанти ефективної діяльності в екстремальних умовах. Розкрито специфіку індивідуальної самосуб'єктної дії як чинника функціонування саморегуляції в екстремальних обставинах діяльності. Подальші дослідження необхідні для вивчення психологічних умов ефективної підготовки суб'єктів екстремальної діяльності у навчальних закладах і центрах.

Ключові слова: діяльність; спеціальність; психологічна класифікація; саморегуляція; самосуб'єктна дія; екстремальні умови.

Постановка проблеми. Сфера наукових інтересів психологів ДСНС України пов'язана з розробкою проблем психології прийняття рішень. Зокрема, активізацією внутрішніх резервів людини. Діяльність в екстремальних умовах ставить вимоги до людини як суб'єкта “самоперетворень” і самоефективності. У зв'язку з цим доцільним є: виокремлення специфіки пізнавальної діяльності, дослідження її потенційних особистісних можливостей та складання класифікацій спеціальностей ДСНС України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Предметом розгляду стають ергатичні функції працівників. Цими питаннями займалась низка науковців [4, 2, 5]. Щодо вивчення специфіки оперативно-рятувальної діяльності, тут є теж значні досягнення [6].

Мета статті. Стаття покликана розкрити особливості психологічної класифікації спеціальностей у ДСНС України, а також, представити результати роботи щодо класифікування спеціальностей за критерієм здатності фахівця до саморегуляції як детермінанти ефективної діяльності в екстремальних умовах. Є необхідність розкрити специфіку індивідуальних самосуб'єктних дій фахівців як чинника функціонування саморегуляції в екстремальних умовах діяльності.

Методи дослідження. Аналіз відбувається поняттєвими засобами теоретичного та емпіричного пізнання, через використання їх методів. Починається із складання описів необхідних і достатніх ознак ефективності дій за посадою та аналізу результатів діяльності. Проходить через узагальнення, досягає пояснення або причинно-наслідкових зв'язків у пояснювальних моделях, сягає наукового передбачення та управління процесами.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до прийнятих рішень в центральному апараті ДСНС України, територіальних органах і підпорядкованих підрозділах здійснюється оптимізація штатних структур, напрацьовуються переліки типових посад, які здатні охопити всі напрямки діяльності ДСНС України [8]. З огляду на функції, що виконує служба та її структурні підрозділи. виникають завдання оновлення та відкриття нових спеціальностей. Ці процеси, введені у контекст наукового аналізу, свідчать про те, що вибудовується цільова перспектива, обґрунтованого прогнозування і через нього управління службою та її кадровим забезпеченням.

Темпи якісної перебудови у професійній діяльності фахівців ДСНС України стають настільки стрімкими, що без розробки системних уявлень про види такої діяльності та їх психологічну

класифікацію розв'язання низки теоретичних та прикладних питань стає проблематичним. Тому, є необхідність в осмисленому використанні методів емпіричного та теоретичного аналізу щодо вивчення вимог діяльності та відповідних характеристик людини. Це дозволяє запропонувати власний досвід вивчення спеціальностей ДСНС України та складання їх класифікацій за стандартами наукового підходу.

Під таким кутом зору, поява Національної рамки класифікацій [7] є орієнтиром та інструментом у професіографуванні робочих місць, що ставить нові завдання перед психологами служби, які проводять психологічний аналіз і вивчають особливості екстремальних професій в їх широкому діапазоні сфери безпеки та оборони [9, 10].

Крім того, орієнтири Національної рамки класифікацій є надзвичайно важливими для викладачів, що беруть участь у навчально-виховному процесі підготовки до певних спеціальностей. Вони самостійно використовують дескриптори Національної рамки для розробки програм підготовки та робочих навчальних програм в центрах підготовки та закладах освіти. Такі завдання є не лише методичними, а радше, науково-методичними, з багатьма невизначеностями, де не припустимі дії на власний розсуд, без чіткого орієнтира на вимоги професії.

Тому, створення класифікації професій за психологічним критерієм, – одна з необхідних передумов успішного розв'язання прикладних завдань, серед яких, також, професійна орієнтація молоді, вдосконалення систем професійного відбору; оптимальне використання індивідуальних можливостей працівників та регулювання ресурсного потенціалу людини службою. З-поміж тим, є необхідність у поновленні за психологічними критеріями щойно випущеного Довідника кваліфікаційних характеристик професій працівників ДСНС України [3].

В якості психологічного критерію класифікації спеціальностей ДСНС України нами використано особистісні регулятори дій працівника, їх наявність, якість та діапазон можливостей на робочому місці, зокрема, спроможність до самосуб'єктних дій в межах посади.

Психологу цікаві особистісні, соціально-психологічні та організаційно-психологічні умови становлення і розвитку здатності до саморегуляції як детермінанти ефективної діяльності в екстремальних умовах. Екстремальна діяльність ставить людину перед необхідністю оптимальної, а часто й максимальної мобілізації власних потенційних можливостей до самосуб'єктної регуляції, вияву високого рівня самоактивності з метою подолання перешкод та забезпечення успіху. У проблемі готовності працівника до прийняття рішення, особливо актуальним є аспект самосвідомості у зв'язку з аналізом психологічних механізмів саморегуляції особистості в ситуаціях вибору, а також зі специфікою впливів особистого смислу людини на розгортання дій.

Психологічні критерії є стрижнем класифікації професій, і, якщо вони обґрунтовані, створюються необхідні умови для повноти, теоретичної та практичної спроможності наукового аналізу, зокрема, проблеми забезпечення належного рівня готовності фахівців служби до діяльності в екстремальних умовах.

За такою логікою наукового аналізу, створення класифікації, у процесі пізнання, на його виході, передбачає наявність упорядкованих моделей належних дій фахівців, відповідно до цілей та обставин їх праці. Такі знання, щодо проявів активності фахівців та їх ергатичних функцій, виводять пізнання на рівень системного узагальнення матеріалу.

Методологічна основа зазначених досліджень розроблена на ґрунті діяльнісного підходу, який передбачає аналіз у «просторі» категорій “суб'єкт – діяльність – об'єкт”. Найбільш розроблене поняття “діяльність”, яке є одночасно і

предметом аналізу і пояснювальним принципом. Для розв'язання наших завдань важливим є розуміння, того, що використання цих понять не дозволяє відокремити будь-який компонент трійки, - всі вони однаково важливі та присутні на кожному етапі логічного аналізу, зокрема, у моделюванні психологічного змісту діяльності.

В межах діяльнісного підходу протягом останніх десятиліть розроблено чимало класифікації професій. Для цього використовувались різні підстави, зокрема, одномірні, які брали за основу окремі характеристики діяльності: предмет праці, ступінь його автоматизації, зміст функціональних обов'язків фахівців, умови праці, види дій виконавців, міру самостійності людини у роботі, а також, класифікації багатомірні, які мали декілька критеріальних ознак [4, 2].

Аналіз наявних у літературі класифікацій підтверджує інтерес дослідників до проблеми, проте, виявляє відсутність розробок, які б задовольняли завданням нашої наукової розвідки. Обмеженням проаналізованих класифікацій є те, що вони, по-перше, не відображають повною мірою ті залежності, які є у вимогах до людини як суб'єкта саморегуляції власної праці з боку різних видів діяльності. По-друге, не дають можливості порівняти отримані суб'єктні характеристики з психологічними описами професій.

В нашому випадку ставилась мета розкрити той аспект діяльності рятувальників, який характеризує можливості суб'єкта до саморегуляції власних ергатичних функцій за допомогою відповідної системи психічних регуляторів.

Серед значної кількості теоретичних моделей саморегуляції фахівців ми вибрали найбільш близьку до нашої розробки, інформаційно-процесуальну модель професійних дій, – схему саморегуляції особистості М. Й. Боришевського [1]. Схема має елементи, які представлені суб'єкту актуально або вже були у його свідомості та упорядковані за інформаційно-логічним принципом, що

відображає порядок їх обробки у свідомості суб'єкта.

Водночас, виникло питання про достатність у моделі самосуб'єктної регуляції показників, які б розкривали критерій, бути однозначними, наочними та зручними для практичного використання. Був проаналізований сучасний досвід професіографічної роботи у близьких видах професійної діяльності [4], який дозволив виділити низку умов необхідних для нашого пошуку.

По-перше, критерії класифікації, які повною мірою відповідали б зазначеним цільовим установкам, мають відображати те подібне, що є у вимогах різних видів діяльності до індивідуально-психологічних характеристик фахівця. Цим загальним є професійно важливі якості фахівця та спроможність до їх оптимальної регуляції. Тільки вони достовірно виокремлюють суб'єкта у ззовні схожих діяльностях та виявляються в його окремих діях та операціях.

По-друге, кожен клас професій має свій «портрет» якостей або царину їх придатності, яка поширюється на всі спеціальності, які входять до групи. Сукупність вимог до людини, як суб'єкта регуляції власної праці єдина для низки професій у групі та дозволяє порівнювати характеристики суб'єкта із характеристиками професій у різних групах.

Логіка цього етапу дослідження складалась із психологічного вивчення спеціальностей та виокремлення ознак у професійно важливих якостях, які характеризують кожний вид діяльності; інтерпретації отриманих описів та їх розподіл по групам; порівняння отриманих даних із чинними класифікаціями спеціальностей щодо можливості використання їх критеріїв до отриманих даних.

В силу того, що професіографічна робота вимагає значної трудомісткості, провести вивчення всієї сукупності «рятувальних» спеціальностей повним комплексом об'єктивних методів на сьогоднішній день практично не можливо, для розробки класифікації таке вивчення

не потрібне. Всю необхідну у цьому випадку інформацію цілком забезпечує експрес-вивчення методом експертної оцінки. Отримані за його допомогою описи, психограми професій, дозволяють провести достатньо об'єктивне їх порівняння та групування за психологічними критеріями.

На етапі інтерпретації психограм спеціальностей були використані декілька видів аналізу. Ми виходили з того, що психологічна подібність професій в межах кожного класу є об'єктивною реальністю, яка себе виявляє незалежно від методу систематизації вихідних даних. Збіг результатів систематизації у цьому випадку можна розглядати як свідчення достовірності отриманих даних. Основними видами аналізу були: змістово-психологічний та структурний.

Змістово-психологічний аналіз для кожної окремої спеціальності був побудований на виділенні в загальній структурі професійно-важливих якостей таких самостійних компонентів:

- сенсорно-когнітивного (якість сприйняття, уваги) – переважає у тій діяльності, яка пов'язана, передусім, з отриманням та первинною оцінкою інформації, ставить високі вимоги до сфери сприйняття;

- когнітивного або інтелектуального (якостей пам'яті та мислення) – характеризує діяльність, основний зміст якої складає процес обробки інформації, прийняття рішення, виконання обчислень тощо;

- моторного (якості психомоторики) – є необхідними у діяльності, де більшу питому вагу мають виконавські дії та високі вимоги до якостей психомоторики та мови;

- особистісного – діяльність висуває підвищені вимоги до особистісних характеристик фахівця; у стані найбільшої активації знаходяться якості емоційної,

вольової та мотиваційної сфер, організаторські здібності тощо.

- саморегулятивного – як спроможності суб'єкта поставити в оптимальний рівень готовності всі засоби, зокрема, емоції та волю для того, щоб контролювати потенції та досягнути необхідного результату.

Виокремлення самостійних структурних компонентів у кожній психограмі дозволило оцінити подібність і відмінності між спеціальностями та згрупувати їх за критеріями, на підставі певної системи психологічних ознак. Аналіз проводився послідовно: спочатку окремо за кожною групою якостей (штатних посад), потім – з огляду на вираженість та зв'язки якостей у психограмах всіх груп.

Структурний аналіз дозволив виділити спеціальності, в межах яких, виконуються функції розв'язання психологічно однотипних професійних завдань у підрозділах цивільного захисту в ході аварійно-рятувальних робіт та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій, а також, порівняти їх між собою за психологічними критеріями.

За результатами змістово-психологічного та структурного аналізу професійно-важливих якостей, а також вивчення особливостей саморегуляції праці фахівців ДСНС України, була встановлена міра подібності між різними видами професійних функцій суб'єктів цієї діяльності та вимогами останньої до них. Виокремленні відмінності спрямування психічної регуляції у праці фахівця та розміщені за спеціальностями в певній ієрархічній системі класів, зручний для визначення відповідності індивідуально-психологічних якостей людини після обстеження за комплексом психодіагностичних методик (табл. 1).

Спрямовання психічної регуляції суб'єкта

Назва спеціальності за класифікацією / посада	Спрямовання психічної регуляції суб'єкта
1. Управлінські	Психічна регуляція суб'єкта спрямована на: 1. психологічні механізми самовизначення виконавців; 2. розробку мети виконання професійних функцій виконавцями у передбачуваних ситуаціях діяльності; 3. перебіг предметно-практичної діяльності виконавців; 4. узгодження змістових, динамічних та результативних компонентів окремих взаємопов'язаних видів професійної діяльності; 5. узгодження змістових, динамічних та результативних компонентів системи професійної діяльності;
оперативний черговий	
начальник частини	
начальник варту, начальник зміни	
командир відділення	
2. Виконавські:	Психічна регуляція суб'єкта спрямована на: 1. власну самоактивність: 1.1. цілепокладання, вибір значущої мети та визначення способів її досягнення; 1.2. визначення міри значущості мети, співвіднесення шляхів, засобів, способів її досягнення та змісту власних потреб і зовнішніх умов реалізації мети; 1.3. самовизначення на основі уявлень про “Я” та “не-Я”; 2. управління об'єктами (процесами) предметно-практичної діяльності: 2.1. уявлення про функціональні зміни параметрів об'єкта; 2.2. започаткування процесу функціонування об'єкта; 2.3. контроль за параметрами зміни об'єкта у просторі та часі; 2.4. виявлення різниці реальних та заданих параметрів об'єкта; 2.5. визначення міри впливу на параметри об'єкта для їх нормалізації; 2.6. відповідні власні дії; 2.7. подальший контроль зміни параметрів; 2.8. визначення відповідності внесених та заданих змін параметрів.
2.1. сенсорно-когнітивні	
оператор	
дозиметрист	
оператор ЕОМ	
2.2. Сенсорно-моторні	
водій мототранспортних засобів	
водій вантажних автомобілів спеціального призначення	
водій автомобілів (автобусів)	
2.3. Сенсорні	
телефоніст	
радіотелефоніст	
контролер КПП	
гідрометеоспостерігач	
2.4. Моторні	
вантажник	
вартівник	
дезінфектор	
2.4.1. Моторно-вольові	
пожежний-рятувальник	
водолаз	
2.5. Технологічні	
машиніст	
моторист	

Найбільш складні види діяльності фахівців об'єднав клас “управлінських” спеціальностей (оперативний черговий, начальник частини, начальник варту, начальник зміни, командир відділення і т. ін.). Їх вимоги особливо значні до якостей, які визначають успішність переробки інформації: швидкості та гнучкості мислення, вміння зорієнтуватись у змінах обстановки, виділити в інформації головне, швидко прийняти єдино вірне рішення, а також до особистісних, в першу чергу, організаторських якостей: відповідальності,

самостійності, вимогливості самовладанню тощо. Характер дій за спеціальностями цього профілю зводиться практично повністю до використання механізмів мислення в різних проявах ергатичних функцій професійної діяльності. Крім цього від фахівців вимагається вміння чітко формулювати розпорядження та повідомлення.

Термін “сенсорні” у назві трьох класів виділяє те, що робота з прийому інформації та забезпечення якості сприйняття займає у процесі діяльності одне з провідних місць.

Це спеціальності: сенсорно-когнітивні (оператор, дозиметрист, оператор ЕОМ і т. ін.), сенсорно-моторні (водій мототранспортних засобів, водій вантажних автомобілів спеціального призначення, водій автомобілів (автобусів) і т. ін.), сенсорні (телефоніст, радіотелефоніст, контролер КПП, гідрометеоспостерігач і т. ін.). Відмінності між класами зумовлені: характером переробки інформації (в цьому відношенні більш високі вимоги до фахівців сенсорно-когнітивних спеціальностей); складом виконавчих реакцій, наприклад, діяльність водія вимагає від нього координованості одночасних рухів руками та ногами, оператора комп'ютерного набору – рухомості пальців рук; водночас успішність діяльності значною мірою залежить від рівня розвитку особистісних характеристик фахівців.

Самостійний клас утворено, так званими “моторними” спеціальностями. В ньому представлені види професійної діяльності, які не висувають підвищених вимог до будь-яких особливостей людини та пов'язані з виконанням різною мірою стереотипних дій у відповідності з розпорядженнями, які ставляться.

Особливе місце відведено нами для групи “моторно-вольових” спеціальностей (пожежного, рятувальника, водолаза і т. ін.). Їх особливості зумовлені специфікою діяльності, де особливо важливими є вимоги до витривалості, скоординованості, соматичного та нервово-психічного здоров'я фахівця, його вольових якостей: сміливості, рішучості, самовладання.

Окремий клас склали спеціальності, які отримали загальну назву “технологічних”, зокрема, це - машиніст, моторист тощо. Вони не вимагають від фахівця особливого розвитку психічних процесів та функцій, якісне виконання обов'язків за ними є можливим за наявності у фахівця певного рівня загальноосвітньої та технічної підготовки. Успішність забезпечується наявністю досвіду роботи.

Треба зазначити, що виокремленні групи за основними психологічними характеристиками є однорідним, мають приблизно однакові сукупності професійно

важливих якостей, можлива їх подальша диференціація. Відмінності між підкласами відображають різну спрямованість психічної регуляції суб'єкта та професійно-важливих якостей, які визначаються специфікою конкретних умов діяльності різних фахівців одного класу, передусім змістом їх діяльності.

В окремих випадках виділення підкласів може бути зумовлено наявністю у окремих фахівців додаткових обов'язків, наприклад, операторських функцій або функцій електромеханіка у водія, які вимагають проявів окремих не специфічних для класу, загалом, психічних функцій.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, з'ясовані особливості саморегуляції особистості в умовах екстремального вибору дозволяють розробити та обґрунтувати психологічну класифікацію спеціальностей Державної служби України з надзвичайних ситуацій, які забезпечують належну готовність людини діяти.

Запропонована класифікація розроблена на основі результатів професіографічного аналізу різних видів професійної діяльності фахівців. Психологічний образ кожного класу є специфічним поєднанням професійно-важливих якостей як структури, яка відображає сенсорно-перцептивний, моторний, інтелектуальний та особистісний компоненти діяльності особистості та спрямованості психічної регуляції її суб'єкта. Класифікація розрахована на подальшу раціоналізацію системи підготовки та використання фахівців за штатними посадами. В межах цих проблем класифікація дозволяє проводити комплексний психологічний аналіз на основі виділення єдиної сукупності професійно-важливих якостей у взаємопов'язаних видах професійної діяльності.

Перспектива подальших досліджень пов'язана із необхідністю вивчення психологічних умов ефективної підготовки суб'єктів екстремальної діяльності у навчальних закладах і центрах.

Список використаних джерел

1. Боришевский М. Й. Развитие саморегуляции поведения школьников : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. псих. наук : спец. 19.00.07 "педагогічна та вікова психологія" / Боришевский Мирослав Йосипович – Інститут психології НАПН ім. Г.С. Костюка, 1992. – 77 с.
2. Корольчук М.С. Теорія і практика професійного психологічного відбору : навч. посіб. / М.С. Корольчук, В.М. Крайнюк. – К. : Ніка-Центр, 2006. – 532 с.
3. Наказ ДСНС України від 05.12.2018 р. № 707 «Про затвердження Довідника кваліфікаційних характеристик професій працівників ДСНС України». – К. : МНС України, 2018. – 127 с.
4. Макаренко М.В. Основи професійного відбору військових спеціалістів та методики вивчення індивідуальних психофізіологічних відмінностей між людьми / М.В. Макаренко. – К. : Ін-т фізіології ім. О.О. Богомольця НАН України, Науково-дослідний центр гуманітарних проблем ЗС України, 2006. – 395 с.
5. Малхазов О.Р. Впровадження спеціальних психофізіологічних технологій у систему профвідбору фахівців для авіаційної галузі України / О.Р. Малхазов, В.П. Бабак, В.П. Харченко // Наука та інновації. – 2007. – Т. 3, № 5. – С. 36–52.
6. Миронець С. М. Негативні психічні стани та реакції у працівників аварійно-рятувальних підрозділів МНС України в умовах надзвичайної ситуації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.09 «Психологія діяльності в особливих умовах» / С. М. Миронець. – Харків, 2007. – 21 с.
7. Постанова Кабінету Міністрів України від 23.11.2011 р. № 1341 «Про затвердження Національної рамки кваліфікацій» [Електронний ресурс] // Урядовий кур'єр від 18.01.2012 № 9. – 2012. – Режим доступу до ресурсу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1341-2011-%D0%BF>
8. Постанова Кабінету Міністрів України від 16.12.2015 року № 1052 «Про затвердження Положення про Державну службу України з надзвичайних ситуацій» [Електронний ресурс] // ПКМУ України. – Режим доступу до ресурсу: <https://www.kmu.gov.ua/npas/248721664> .
9. Приходько Ю. О. Психологічні чинники успішності професійної діяльності пожежних-рятувальників МНС України : дис. ... кандидата психологічних наук: 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» / Приходько Юрій Олександрович. – К., 2008. – 230 с.
10. Снісаренко А. Г. Професіографічний аналіз діяльності начальників караулів Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту МНС України : дис. ... кандидата психологічних наук: 19.00.09 – «Психологія діяльності в особливих умовах» / Снісаренко Андрій Григорович. – Х., 2011. – 243 с.

References

1. Borishevskij M.J. Razvitie samoreguljitsii povedenij tsholnikov / Borishevskij M.J. : avtoref. dis....dokt. psikholog. nauk. 19.00.07. – Institut psikhologii NAPN– K., 1992. – 77 s.
2. Korolchuk M.S. Teoriya i praktika profesijnogo psikhologichnogo vidboru : navch. posib. / M.S. Korolchuk, V.M. Kraynyuk. – K. : Nika-Tsentr, 2006. – 532 s. [in Ukrainian].
3. Nakaz DSNS Ukraïni vid 05.12.2018, № 707 «Pro zatverdzhennya Dovidnika kvalifikatsiinih harakteristik profesii DSNS Ukraïni» [Yelektronniy resurs] // DSNS Ukraïni. – Rezhim dostupu: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0707388-18>. [in Ukrainian].
4. Makarenko M.V. Osnovi profesijnogo vidboru viyskovikh spetsialistiv ta metodiki vivchennya individualnikh psikhofiziologichnikh vidminnostey mizh lyudmi / M.V. Makarenko. – K. : – Institut fiziologii im. O.O. Bogomoltsij NAN Ukraïni, Naukovo-doslidnii tsentr gumanitarnix problem ZS Ukrainiani, 2006 – 395 s.
5. Malkhazov O.R. Vprovadzhennya spetsialnikh psikhofiziologichnikh tekhnologiy u sistemu profvidboru fakhivtsiv dlya aviatsiynoi galuzi Ukraïni / O.R. Malkhazov, V.P. Babak, V.P. Kharchenko // Nauka ta innovatsii. – 2007. – T. 3, № 5. – S. 36–52. [in Ukrainian].
6. Mironets S.M. Negativni psikhichni stani ta reakcii pracivnikov pidrozdiliv MNS Ukraïni v umovax nadzvichaynih situatsii : avtoref. dis....kand. psikholog. nauk. : 19.00.09. – X., 207. – 21 s.
7. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainian vid 23.11.2011 p. № 1341 «Pro zatverdzhennya Natsionalnoi ramki kvalifikatsii» [Yelektronniy resurs] // PKMU Ukraïni. – Rezhim dostupu: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1341-2011-%D0%BF> [in Ukrainian].
8. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainian vid 16.12.2015, № 1052 «Pro zatverdzhennya Polotcennij pro Derzhavniy sluzhbi Ukraïni z nadzvichaynikh situatsiy» [Yelektronniy resurs] // PKMU Ukraïni. – Rezhim dostupu: <https://www.kmu.gov.ua/npas/248721664> [in Ukrainian].
9. Priходко U.O. Psikhologichni tcinniki uspishnosti profesijnoi dijlnosti pozhezhnih-rijtuvalnikov MVS Ukraïni / U.O. Priходко – dis....kand. psikholog. nauk. 19.00.09. – K., 2008. – 230 s.

10. Snisarenko A.G. Profesiografichnii analiz dijlnosti nachalnikov karailiv Operativno-rjtuvalnoi sluzhbi teuvulnogo zahistu MNS Ukraïni / A.G.Snisarenko – dis...kand. psikholog.nauk. 19.00.09. – X., 2011. – 243 c.

Резюме

Грибенюк Г. доктор психологических наук, профессор,
Черкасский институт пожарной безопасности
имени Героев Чернобыля НУГЗ Украины
ORCID ID 0000-0002-5053-8744

**ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ КЛАССИФИКАЦИЯ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ В ГСЧС
УКРАИНЫ**

В статье раскрываются особенности психологической классификации специальностей Государственной службы по чрезвычайным ситуациям Украины. Представленные результаты работы позволяют классифицировать специальности по критерию способности к саморегуляции как детерминанты эффективной деятельности в экстремальных условиях. Раскрыта специфика индивидуального самосубъектного действия как фактора функционирования саморегуляции в экстремальных условиях деятельности. Необходимы дальнейшие исследования для изучения психологических условий эффективного обучения субъектов экстремальной деятельности в учебных заведениях и центрах.

Ключевые слова: деятельность; специальность; психологическая классификация; саморегуляция; самосубъектное действие; экстремальные условия.

Summary

Hrybeniuk H. doctor of psychological sciences, Professor,
Cherkasy Institute of Fire Safety named after Chornobyl Heroes
of National University of Civil Defence of Ukraine

**PSYCHOLOGICAL CLASSIFICATION OF SPECIALTIES OF THE STATE
EMERGENCY SERVICE OF UKRAINE**

The article reveals the features of the psychological classification of specialties of the State emergency service of Ukraine. The presented results of the work allow classifying specialties by the criterion of self-regulation capacity as determinants of effective activity under extremal circumstances. The specificity of individual autosubject action as factor for the functioning of autoregulation under the extremal circumstances of an activity has been unfolded. Further research is necessary to study the psychological conditions for the effective training of extreme activity subjects in educational institutions and centers.

Introduction. The article reveals the features of the psychological classification of specialties of the State emergency service of Ukraine. The presented results of the work allow classifying specialties by the criterion of self-regulation capacity as determinants of effective activity under extremal circumstances. The specificity of individual autosubject action as factor for the functioning of autoregulation under the extremal circumstances of an activity has been unfolded

Sphere of scientific interests psychologist of the State Emergency Service of Ukraine associated with the development of decision-making psychology problems. In particular, the intensification of human internal reserves. The activities under extremal circumstances demands on the individual as the subject of «self-transformation» and self-efficacy. In this regard, it is expedient: the specific cognitive activities extraction, exploration its potential individual opportunities and the folding of the classifications of special features of the State Emergency Service of Ukraine.

Purpose. The purpose of this article is to reveal the content and features of the psychological classification of specialties of the State emergency service of Ukraine based on the capacity for behavior and activities self-regulation on the basis of self-subjective action.

Methods. To achieve the aim of the research is used : methods theoretical and empirical analysis, synthesis, systematization and generalization of data of literary sources.

Originality. Scientific novelty of the article is development of systemic ideas about the activity and psychological classification of specialties of the State emergency service of Ukraine, psychological features detection of the operatively-rescue service specialists readiness to decision-making in extreme conditions, aimed at the self-subjective actions (constructive self-influence).

Conclusion. Thus, the revealed features of personality self-regulation in the conditions of the extreme choice, allow to develop and prove the psychological classification of specialties of the State emergency service of Ukraine, which ensure proper human willingness to act.

Key words: activities; specialty; psychological classification; autoregulation; autosubject action; extreme mind.

Dmytrenko M. Doctor of Philosophy, Professor,
Cherkasy Institute of Fire Safety named after Chornobyl
Heroes of National University of Civil Defence of Ukraine
ORCID ID 0000-0002-8338-4032

COMMUNICATIVE COMPETENCE AS A KEY TO SUCCESSFUL ADAPTATION OF RESCUE SERVICE WATCH COMMANDERS

У статті розглянуто проблему професійної комунікативної компетентності як умови адаптивної поведінки начальників караулів оперативно-рятувальної служби ДСНС України. Автор доходить висновку, що комунікативна компетентність – це інтегральна характеристика особистості начальників караулу, у якій відтворюється їх спрямованість на виконання професійних задач, ставлення до професії, самого себе і тип взаємодії з іншими людьми.

Ключові слова: комунікативна компетентність; адаптивна поведінка; начальник караулу; професійна діяльність; оперативно-рятувальна служба.

Research problem formulation.

Communicative competence plays one of the most important roles in the structure of professional competence of the rescue watch commanders of the State Emergency Service of Ukraine. It is explained by the fact that they get the information on functioning of life support facilities, activities of the staff, emergency and its consequences in the process of communication. Furthermore, psycho prophylactic, psycho correctional, psychotherapeutic and other influences of the psychologist on the subordinate members of the rescue team, the management of the operational situation during the elimination of the consequences of emergencies are mainly carried out in the process of interaction. The analysis of a number of research papers (A.S. Borysiuk, N.B. Zavinychenko, T. M. Rozova) has shown that little attention is devoted to the issues of developing watch commanders' communicative competence in the process of their professional training. It has a negative affect on the quality of their further professional activity. Furthermore, psychological conditions for the development of watch commanders' communicative competence at the institutions of higher education of the State Emergency Service of Ukraine have been insufficiently investigated. Thus, a special socio-psychological study of the conditions and peculiarities of the communicative competence development of the future watch commanders becomes relevant.

Analysis of the latest research and publications.

Studies of communicative competence in psychology are closely linked to the study of such a complex socio-psychological phenomenon as communication. Methodological and theoretical problems of communication are revealed in the research by O. O. Bodaley, Yu. M. Zhukov, V.P. Kazmirenko, O.V. Kyrychuk, O. M. Leontyev, O. O. Leontyev, B. F. Lomov, L. A. Lepikhov, E. V. Rudensky, V. A. Semichenko. The functional structure of communicative competence, methods of its diagnostics, conditions and means of communicative potential development are presented in the papers by D. M. Godlevska, H. V. Danchenko, Y. M. Yemeljanov, I. G. Yermakov, Y. M. Zhukov. Some issues of professional training of future rescue team watch commanders and the formation of their communicative competence are analyzed in the studies by H. S. Grybeniuk, M. A. Kryshchal, A. G. Snisarenko, M. V. Fomych, E. V. Shkolyar and others. Studies of the adaptation of the watch commanders to the conditions of their professional activity are quite widely represented in modern psychology (I. I. Bondarenko, O. V. Bryukhovetska, N. M. Didyk, L. I. Makarova).

At present psychology differentiates a number of factors and conditions for the development of the person's communicative competence, in particular, the communicative competence of watch commanders

(emotional stability and self-regulation, reflection of communicative attitudes to themselves and other people, attitudes to cooperation and open affiliate communication, adequate self-esteem, proper level of self-awareness, ability to differentiate and adequately express their own feelings and psycho-emotional states, etc.). However, the influence of such essential psychological personality traits as adaptability (the ability to adapt to the team) and communicative inclination (the ability to interact with subordinates and convey the tasks set) on the communicative competence of future watch commanders lacks researchers' attention.

Views on the role of communicative competence are more ambiguous. The communicative abilities as a component of the professional activity of the watch commanders are considered in the papers by N. M. Makarenko, N. I. Poviakel, T. M. Rozova. According to O. O. Veldbrecht, this property can be both a necessary prerequisite for effective activity, communication and interaction, as well as an obstacle. Communicative abilities contribute to the transformation of communication into joint productive activities, dialogue, and interpersonal communication (R. V. Belousova, O. M. Havaleshko, O. P. Sannikova). D. O. Leontiev notes that a more communicative person, due to his own openness to the world, new experience and complexity of the internal structure, is more sensitive, which can lead to negative consequences for his own psychological well-being, which can also not affect the success of watch commanders' professional activity.

Taking into consideration the fact that the ability to adapt and the ability to communicate play a significant role in human communication and activity, the problem of correlation between adaptability and communicative inclination as well as their connection with communicative competence as an important factor of watch commanders' professional skills is becoming relevant for the social and psychological science and practice.

The purpose of the research. The purpose of the research is to identify psychological features of the development of

communicative competence as a condition of adaptive behavior of watch commanders at the State Emergency Service of Ukraine.

Research methods. To achieve the purpose of the study the following tasks have been set:

- To analyze current psychological research on the problem of communicative competence theoretically.
- To conduct empirical investigation of the psychological peculiarities of communicative competence development as a condition of the adaptive behavior of watch commanders at the State Emergency Service of Ukraine.

The following research methods have been used to solve these tasks:

- theoretical (analysis of research literature, which regulates communicative competence in the conditions of adaptive behavior of watch commanders at the State Emergency Service of Ukraine; generalization of the obtained information;
- empirical (observation, questioning, testing).

Main body. The leader's competence in communication and his/her professional qualities are a prerequisite for the productive activity of the division, the results of which give rise to a sense of satisfaction for both the leader and his subordinates.

Before investigating leader's communicative competence, we consider it necessary to analyze the notion of the leader. It is clear that the leader is a system, therefore, has all the properties characteristic of the system, such as uniqueness, autonomy, adaptability, openness, structural, communication with the environment, dynamism, conservatism, incomplete predictability of actions, especially in a new situation [2, 5]. In addition to the mentioned above, the leader has many features, which are determined by genetic features and ontogeny, including socialization.

The "leader" in the narrow sense means the level of "integral individuality", at which the most important life choices and decisions are made [5]. Only this level makes it possible to reveal the true system of vital values, the person's idea about his or her life goals. A leader in a narrow sense is a spiritual

individual, living in a broad context of culture and human values, possessing conscience and honor, beliefs and ideals, dignity, sense of duty and responsibility [1, 204-205].

It is expedient to distinguish between three basic stages that a person goes through when entering a new socio-cultural environment: adaptation, individualization and integration.

If the person fails to overcome adaptation difficulties, there appear conformism, dependence, timidity, and uncertainty [3]. If the person is not understood, negativism, aggression and suspicion are developed. If there continues to be a contradiction between the desire to be special and the demand of a community at the stage of integration, disintegration occurs, which results either in isolation or displacement from the community. Professional promotion often leads to the deformation of personality. The person undergoes a lot of transformations when he or she gets promoted to a higher managerial position. The nature of transformations is different for different subordinates depending on upbringing, values, attitudes, motives, etc.

According to the purpose of our study, we consider interpretation of the subject and object of communication to be worth focusing on. The subject and object of professional communication is a person or a group of people who transmit and perceive information. There is no doubt that when communicating, we are aware that we and the addressee of our message are unique biosocial systems [4]. In our opinion, it is incorrect to speak of a person or a group receiving the information that they are the object of communication. They are both an object and a subject at the same time, as feedback is an integral part of the communication process. Moreover, the process of information perception is active and leads to various forms of mental activity. We would rather determine it as object-subject of the communication process or simply subject.

When creating the image of a division's representative that is engaged in communication, subordinates naturally seek

to determine who they are going to deal with, trying to create some portrait or profile [7, 117-122]. We will focus on some characteristics of a watch commander.

The study of the numerous personality traits of the watch commander is carried out in terms of psychology, within a special field called "personality psychology", as well as social psychology, which studies the peculiarities of human behaviour in a social group [6, 294-316]. The uniqueness and originality of each watch commander is manifested in the unique content of such mental processes and states as feeling, perception, memory, thinking, imagination, features of activity, communication, consciousness, direction, temperament, character, abilities, inclinations, etc. At the same time, each of the listed properties is also a complex systemic phenomenon, which is not so simple and sometimes it is next to impossible to evaluate and explore them sufficiently. In addition, these properties affect each other, can act synergistically, relate to the person's internal state and are exposed to the environment [9, 65-69]. In professional communication, these features create a unique picture of interaction; determine the tendency to some pattern of behavior and style of communication (using favorite means of communication, methods, tools, and the predominance of one social role over the other).

We should note that professional duties and tasks are performed by the rescue team watch commander under severe conditions of emergency [11]. Almost every day, a watch commander and the subdivision face situations of risking their lives and well-being as well as the lives of their colleagues and the population. There is another peculiarity of a watch commander's professional activity, which lies in the extraordinary responsibility for the results of personal actions in the process of solving tasks of operational duty, which create a certain emotional state, tension, require high responsibility and quick response. The position of the watch commander in Ukraine is characteristic of operational activity, as this person is at the head of the rescue team [12]. This activity is specific in its structure, goals, motives, means

and techniques, external and internal conditions. The specialist of the above mentioned profile is obliged to perform the following main tasks:

- manage the activities of the division;
- ensure that the team is constantly operational ready to act when it is required and adheres to the daily schedule;
- assess the operational situation before the arrival of the senior commander, determine the main actions of the rescue team;
- manage the team at all stages to eliminate the consequences of emergency;
- organize and conduct team training in terms of security apparatus, technical means of communication, registration of information, etc. within the framework of official training;
- control the observance of labor safety rules in emergency situations, at classes, trainings, etc.;
- perform the functions of the senior commander when dealing with emergency in case of his or her absence;
- carry out activities on the interaction with emergency services and life support services;
- provide first aid to victims at fires;
- provide the analysis of the emergency situation, the state of things to prevent the emergency;
- develop and implement measures to strengthen the service, depending on the circumstances;
- control the quality of service performed by the guard;
- monitor the order of office premises maintenance, wearing the proper uniform;
- ensure the maintenance and proper operation of special machinery, equipment, communications and signaling equipment, their accounting, repair and testing;
- supervise the compliance of employees with the requirements of the guidelines on professional activities;
- promote professional development of the personnel;
- draw up individual plans, syllabuses, other educational and methodological documents;

- ensure proper functioning of the office and residential premises of the division, comply with the guidelines for paper work and keeping documents.

Modern psychology has a wide range of different methods to evaluate personal qualities, but they are not absolutely reliable and accurate. Many groups of methods of psychological research have long and successfully been used to determine the adaptive behavior of the watch commander. They are observation and self-observation (introspection), personal questionnaires, expert methods, projective methods, questioning, interviewing, numerous methods of investigating the causes of pathologies and their correction (psychoanalysis, transactional analysis, Gestalt psychology, sensitive training, group therapy, etc.).

The reasoning and analysis of the causes of a particular behavior, the prediction of its response to a particular message transmitted in the form of channels, can be carried out at the level of the so-called “integrated characteristics”. In our study we take into consideration such dynamic, relatively stable and integrated qualities of the leader as self-esteem, “I-concept, identification, which significantly affect the leader in his or her attitude to us and the subject of communication, determine his/her expectations about the form of information transmission, the channel used, the situation in which communication occurs [8, 3-8].

We cannot but mention self-esteem as the value, the importance, which a person prescribes to himself/herself and to the individual sides of his personality, activity and behavior. Self-esteem also acts as a relatively sustainable education, a component of the self-concept, self-knowledge, and as a process of self-evaluation. The basis of self-esteem is the system of personal meanings of the individual and the system of values adopted by them. Self-esteem performs regulatory and protective functions, influencing the behavior, activity and development of the person, relationships with his subordinates [10, 154].

Reflecting the degree of satisfaction or dissatisfaction with oneself, the level of self-esteem, self-esteem creates the basis for

perceiving one's own success and failure, achieving goals of a certain level. Protective function, while providing relative stability and autonomy, can distort experience and thus have a negative effect on the development. This complex system is characterized by such characteristics as the level, which can be high, medium, low; correlation with real success evaluated as adequate and inadequate (overestimated and underestimated); structure peculiarities (conflict and conflict-free).

Conclusions. Having identified all the above mentioned features we have all grounds to conclude that communication is the transfer of information from one person to the other in the process of activity. If communication is poorly organized, decisions may be flawed and employees may misunderstand what the leader wants them to do, and people's relationships may get worse. It means that effective performance and successful problem solution depends on successful communication.

The process of development of

communicative competence must be viewed in terms of a personal approach, in the context of the continuous watch commander development. The content of the development of the watch commander's communicative competence is expressed in the combination of internal needs and external goals, tasks, social impact, interaction and perception, which provides with a real adaptation dynamic.

Thus, communicative competence is a complex integral characteristic of the watch commander's personality. Communicative competence is not only knowledge and skills, but also the willingness to apply them adequately and effectively in direct professional activity. Communicative competence is normative in nature, includes the rules and patterns of communicative behavior in the society. It is a personal characteristic, which reflects the way a watch commander performs professional tasks and his attitude to the profession, to himself/herself and the type of interaction with other people.

Список використаних джерел

1. Грицан А. А. Комунікативна компетентність як засіб соціальної адаптації курсантів до умов вищих навчальних закладів ДСНС України/А. А. Грицан // Наука про цивільний захист як шлях становлення молодих вчених: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції курсантів і студентів. – Черкаси: ЧПБ ім. Героїв Чорнобиля НУЦЗ України, 2019. – 312 с. – С. 204-205
2. Духневич В. М. Психологічне благополуччя професіонала як умова його ефективної діяльності (на прикладі професії начальника караулу) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук. : спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / В. М. Духневич. – К., 2002. – 22 с.
3. Євсюков О. П., Куфлієвський А. С., Лебедєв Д. В., Миронець С. М., Назаров О. О., Перелигіна Л. А., Христенко В. Є., Шевченко І.О. Екстремальна психологія: Підручник / За заг. ред. проф. О. В. Тімченка. – К.: ТОВ «Август Трейд», 2007. – 502 с.
4. Життєва компетентність особистості / Наук.-метод. центр серед. освіти ; [за ред. : Л. В. Сохань, Г. М. Несен, І. Г. Єрмакова]. – К. : Богдана, 2003. – 517,
5. Ильин Е. П. Мотивация и мотивы : учебное пособие / Е. П. Ильин. – СПб. : Питер, 2003. – 508 с.
6. Корніяка О. М. Сучасні підходи до вивчення комунікативної компетентності особистості // Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009 – Вип.3. – С. 294 – 316
7. Кусій М. І. Професійна підготовка фахівців пожежно-рятувальної служби у ВНЗ МНС України / М.І.Кусій // Вісник ЛДУ БЖД. – 2010. - № 4. – С.117 – 122.
8. Луговий В. І. Дослідницько-інноваційна діяльність науково-педагогічних працівників як умова їх професійного становлення (теоретичний і практичний аспекти) / Нові технології навчання: Наук. зб. /Кол. авт. – К.: Інститут інноваційних технологій і змісту освіти; МОН України, 2009 – Спец. вип. 59 – С. 3 – 8.
9. Лепіхова Л. А. Соціально-психологічна компетентність у цілеспрямованій поведінці особистості / Л. А. Лепіхова // Практ. психологія та соц. робота. – 2006. – № 2. – С. 65–69. –

(Соціальна психологія).

10. Майборода А. О. Компетентнісний підхід до професійної підготовки майбутніх фахівців оперативно-рятувальної служби цивільного захисту А.О./ Майборода // Збірник Академії пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля, 2012. - №1. – С. 154

11. Приходько Ю. О. Психологічні чинники успішності професійної діяльності пожежних-рятувальників МНС України : автореф. дис... канд. психол. наук : спец. 19.00.09 «Психологія діяльності в особливих умовах» / Ю. О. Приходько. – Х., 2008. – 22 с.

12. Смирнов Б. А. Долгополова Е.В. Психология деятельности в экстремальных ситуациях. Х.: Изд-во Гуманитарный Центр, 2007, - 276 с.

References

1. Hrytsan A. A. (2019) Komunikatyvna kompetentnist iak zasib sotsialnoi adaptatsii kursantiv do umov vyshchych navchalnykh zakladiv DSNS Ukrainy [Communicative competence as a means of social adaptation of cadets to the conditions of the higher educational institutions of the State Emergency Service of Ukraine], nauka pro tsyvilnyi zakhyst yak shliakh stanovlennia molodykh vchenykh, Cherkasy, 312 s. (in Ukrainian)

2. Dukhnevych V. M. (2002) Psykhologichne blahopoluchia profesionala yak umova yoho efektyvnoi dialnosti [Psychological well-being of a professional as a prerequisite of the effective activities] (Abstract of PhD thesis), Kyiv, 22 s. (in Ukrainian)

3. Yevsiukov O. P. Kufliievski A. S. (2007) Ekstremalna psykhologia [Extreme psychology], Kyiv, 502 s. (in Ukrainian)

4. Sokhan I. V. (2003) Zhytteva kompetentnist osobystosi [Life competence of a personality], Kyiv, 517 (in Ukrainian)

5. Iliin Ye. P. (2003) Motivatsia i motivy [Motivation and motives], Saint Petersburg, 508 s. (in Russian)

6. Korniiaka A.M. (2009) Suchasni pidkhody do vyvchennia komunikatyvnoi kompetentnosti osobystosti [Modern approaches to studying communicative competence of the personality] Problemy suchasnoi psykhologii, Kamianets-Podilski, Vyp. 3, S. 294 – 316 (in Ukrainian)

7. Kusii M. I. (2010) Profesiina pidhotovka fakhivtsiv pozhezhno-riatuvalnoi sluzhby u VNZ MNS22 [Professional training of the rescue-fire specialists at higher educational institutions of the Ministry of Emergency], № 4, S.117 – 122 (in Ukrainian)

8. Luhovyi V. I. (2009) Doslidnytsko-innovatsiina diialnist naukovo-pedahohichnykh pratsivnykiv yak umova yikh profesiinoho stanovlennia (teoretychnyi i praktychnyi aspekty) [Research and innovative activities of the faculty as a prerequisite of their professional development], Novi tekhnologii navchannia, Spets. vypusk 59, Kyiv, S. 3 – 8 (in Ukrainian)

9. Lepikhova L. A. (2006) Sotsialno-psykhologichna kompetentnist u tsilespryamovaniy povedintsi osobystosti [Social and psychological competence in the behaviour of the personality], Praktychna psykhologia ta sotsialna robota, № 2, S. 65–69 (in Ukrainian)

10. Maiboroda A. O. (2012) Kompetentnisnyi pidkhid do profesiinoi pidhotovky maibutnykh fakhivtsiv operativno-riatuvalnoi sluzhby tsyvilnoho zakhystu [Competence approach to the professional training of rescue specialists], Zbirnyk akademii pozhezhnoi bezpeky, №1, S. 154 (in Ukrainian)

11. Prykhodko Yu. O. (2008) Psykhologichni chynnyky uspishnosti profesiinoi dialnosti pozhezhnykh riatuvalnykiv MNS Ukrainy [Psychological aspects of the effective professional activities of the fire rescuers of the Ministry of Emergency of Ukraine (Abstract of PhD thesis), Kharkiv, 22 s. (in Ukrainian)

12. Smirnov B. A. Dolgopalova Ye. V. (2007) Psikhologia deyatelnosti v ekstremalnykh situatsiiakh [Psychology of activity in extreme situations], Kharkiv, 276 s. (in Russian)

Резюме

Дмитренко М. доктор философских наук, профессор, Черкасский институт пожарной безопасности имени героев Чернобыля Национального университета гражданской обороны

КОМУНИКАТИВНА КОМПЕТЕНТНОСТЬ КАК ФАКТОР УСПЕХА АДАПТАЦИИ НАЧАЛЬНИКОВ КАРАУЛОВ ОПЕРАТИВНО-СПАСАТЕЛЬНОЙ СЛУЖБЫ

В статье рассмотрена проблема профессиональной коммуникативной компетентности как условия адаптивного поведения начальников караулов оперативно-спасательной службы Государственной службы чрезвычайных ситуаций Украины. Автор делает вывод о том, что коммуникативная компетентность – это интегральная характеристика личности начальников

караулов, в которой отображается их ориентированность на выполнение профессиональных задач, отношение к профессии, самому себе и тип взаимодействия с другими людьми.

Ключевые слова: коммуникативная компетентность; адаптивное поведение; начальник караула; профессиональная деятельность; оперативно спасательная служба

Summary

Dmytrenko M. Doctor of Philosophy, Professor
Cherkasy Institute of Fire Safety named after
Chornobyl Heroes of National University
of Civil Defence of Ukraine

**COMMUNICATIVE COMPETENCE AS A KEY TO SUCCESSFUL ADAPTATION OF
RESCUE SERVICE WATCH COMMANDERS**

Introduction. The article considers the problem of professional communicative competence as a key to successful adaptation of rescue service watch commanders of the State Emergency Service of Ukraine. The author proves the significance of the study explaining it by the fact that they get the information on functioning of life support facilities, activities of the staff, emergency and its consequences in the process of communication.

Purpose. The purpose of the research is to identify the psychological features of the development of communicative competence as a condition of adaptive behavior of watch commanders at the State Emergency Service of Ukraine.

Methods. The following research methods have been used in the study:

- theoretical (analysis of research literature, which regulates communicative competence in the conditions of adaptive behavior of watch commanders at the State Emergency Service of Ukraine; generalization of the obtained information;
- empirical (observation, questioning, testing).

Originality. The analysis of numerous research papers proves that psychological conditions for the development of watch commanders' communicative competence at the institutions of higher education of the State Emergency Service of Ukraine have been insufficiently investigated. Thus, a special socio-psychological study of the conditions and peculiarities of the communicative competence development of the future watch commanders becomes relevant.

Conclusion. The author concludes that communication is the transfer of information from one person to the other in the process of activity. If communication is poorly organized, decisions may be flawed and employees may misunderstand what the leader wants them to do, and people's relationships may get worse. It means that effective performance and successful problem solving depends on successful communication.

Thus, communicative competence is a complex integral characteristic of the watch commander's personality. Communicative competence is not only knowledge and skills, but also the willingness to apply them adequately and effectively in direct professional activity. Communicative competence is normative in nature, includes the rules and patterns of communicative behavior in the society. It is understood as a personal characteristic, which reflects the way a watch commander performs professional tasks and the attitude to the profession, to himself/herself and the type of interaction with other people.

Keywords: communicative competence; adaptive behavior; watch commander; professional activities, operational rescue service.

Доценко В. кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри педагогіки та психології факультету № 3, Харківський національний університет внутрішніх справ ORCID ID 0000-0001-7757-2793

Макаренко П. кандидат психологічних наук, доцент, заступник декана факультету № 4 з навчально-методичної роботи, Харківський національний університет внутрішніх справ ORCID ID 0000-0001-9373-3403

КОПІНГ-ПОВЕДІНКА ПЕРШОКУРСНИКІВ ЗВО ЗІ СПЕЦИФІЧНИМИ УМОВАМИ НАВЧАННЯ: ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ

Подано результати емпіричного дослідження гендерних особливостей використання стратегій і моделей копінг-поведінки у першокурсників закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання під час табірних зборів. Діагностовано, що дівчата частіше, порівняно з юнаками, переживають високий рівень психологічного стресу. Виявлено гендерні відмінності у сприйнятті стрес-факторів табірних зборів. Визначено, що у юнаків переважають просоціальні, пасивні та активні стратегії копінг-поведінки, а у дівчат домінують просоціальні, пасивні і прямі стратегії копіngu.

Ключові слова: гендер; копінг; майбутні працівники поліції; опановуюча поведінка; психологічний стрес.

Постановка проблеми. Професійна підготовка майбутніх працівників поліції, першокурсників закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання розпочинається з табірних зборів. Табірний збір – це двотижневий вишкіл для нового покоління курсантів під час якого вони: розміщуються у гуртожитках, знайомляться один з одним, звикають до нових умов навчання, несення служби і розпорядку дня; оволодівають першими навичками фізичної і стрийової підготовки; знайомляться з матеріально-технічною базою університету, історією і традиціями навчального закладу; приймають активну участь у заходах патріотичного та культурно-виховного характеру тощо. Головне завдання табірних зборів – сформувати у першокурсника психологічну стійкість і готовність до служби в поліції, підготувати до прийняття Присяги працівника поліції.

Для більшості першокурсників початок навчання у закладах вищої освіти зі специфічними умовами навчання є початком самостійного життя. Разом з адаптацією до нових умов життя формується новий стереотип поведінки

згідно із встановленими вимогами і субординацією, правилами та нормами поведінки у курсантському колективі і гуртожитку. Процес адаптації відбувається далеко не безболісно. Окремим курсантам досить важко справлятися з певними труднощами (проживанням у гуртожитках казарменого типу, посиленою фізичною і стрийовою підготовкою, поєднанням навчання і несення служби та ін.).

Ураховуючи всі труднощі адаптації курсантів до нових умов життя, навчання і несення служби важливо розуміти якими психологічними засобами володіє молоде покоління майбутніх працівників поліції, щоб подолати складні, стресові ситуації без втрати психологічного здоров'я. Крім цього, реалізація гендерної політики в секторі безпеки та оборони України призводить до збільшення кількості жінок у лавах правоохоронців. Постає питання про вивчення особливостей і відмінностей реагування і поведінки в стресовій ситуації чоловіків і жінок. Тому, дослідження домінуючих стратегій копінг-поведінки у молодого покоління правоохоронців різної статі на початку їх професійного розвитку є актуальним і

становить значний інтерес в сенсі прогнозу вирішення ними складних завдань і опанування стресовою ситуацією у майбутній професійній діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідники стресу вважають, що одним із основних механізмів взаємодії людини і середовища є копінг. Поняття копінгу об'єднує когнітивні, емоційні та поведінкові стратегії поведінки, які використовуються, щоб впоратися зі стресовими ситуаціями. Психологічне призначення копінг-поведінки полягає в тому, щоб якнайкраще адаптувати людину до вимог ситуації шляхом цілеспрямованої поведінки, що дозволяє суб'єктові впоратися зі стресом або важкою життєвою ситуацією, використовуючи усвідомлені стратегії дій. Копінг – свідома поведінка, спрямована на активну взаємодію суб'єкта із ситуацією у сторону зміни ситуації або пристосування до неї [1; 3; 4].

Вивченню стратегій копінг-поведінки присвячений ряд наукових досліджень Л. Вассермана, Н. Водопьянкової, Д. Галахера, П. Горностая, Р. Грановської, Г. Келлермана, Р. Лазаруса, А. Лібіної, Л. Мерфі, С. Нартова-Бочавер, І. Нікольської, Р. Плутчика, Т. Титаренко, С. Фолкмана, С. Хоббфолла. Проте, на даний момент не існує переконливих досліджень щодо гендерних відмінностей в подоланні стресу і опануванні складними життєвими ситуаціями. Так, автор самого відомого у світі опитувача стратегій опановуючої поведінки (Ways of Coping Questionnaire, WCQ) Р. Лазарус вважав, що між чоловіками і жінками відсутні усталені розбіжності у виборі копінг-стратегій. Автори (Т. Крюкова, С. Нартова-Бочавер, С. Хазова) зазначають, що вибір стратегії копінг-поведінки може бути пов'язаний з віком і статтю, проте розбіжності невеликі. Так, жінки більш схильні до емоційного реагування і пошуку соціальної підтримки. Тоді як чоловіки в складних ситуаціях стараються надати сенсу тому, що з ними відбувається, займаються самоспостереженням і плануванням подальших дій. Крім цього, репертуар стратегій жінок значно більший, ніж у чоловіків. У проведеному Н. Родіною дослідженні абітурієнтів одеських ЗВО під час вступних іспитів визначено, що

жінкам більш властиві спроби сформувати позитивний погляд на стрес, знайти інформаційну, матеріальну й емоційну підтримку [4]. У праці [2] ми з'ясували, що у стресових ситуаціях для подолання труднощів чоловіки та жінки працівники органів внутрішніх справ використовують однакові стратегії копінг-поведінки: планування, позитивну переоцінку і самоконтроль.

Мета статті визначити гендерні особливості використання моделей і стратегій копінг-поведінки у першокурсників ЗВО зі специфічними умовами навчання в умовах проходження табірних зборів.

Методи дослідження: теоретичний – аналіз наукової літератури; формально-логічний – порівняння, узагальнення, систематизація і класифікація отриманої в ході емпіричного дослідження інформації; емпіричний – опитування «Психологічний стрес», методи психологічного тестування; методи математичного і статистичного аналізу: ϕ -критерій кутового перетворення Фішера, t -критерій Стьюдента для незалежних вибірок.

Були використані наступні методи психологічної діагностики: методика «Шкала психологічного стресу PSM-25» для визначення рівня переживання психологічного стресу [5]; особистісний опитувач «SACS» С. Хоббфолла (адаптований В. Чікер) для вивчення стратегій і моделей копінг-поведінки, як типів реакцій особистості на подолання стресових ситуацій [1]; метафоричні карти COPE для діагностики шести стратегій копінг-поведінки.

Виклад основного матеріалу.

Вибірку дослідження склали 72 курсанти першого курсу навчання Харківського національного університету внутрішніх справ (далі ХНУВС). З них до першої групи увійшли 58 юнаків (80,6 %), до другої групи – 14 дівчат (19,4 %).

За допомогою методики «Шкала психологічного стресу PSM-25» було визначено рівень переживання психологічного стресу курсантами першого курсу ХНУВС на восьмий день проходження табірних зборів (див. табл. 1).

Констатовано, що у більшості курсантів-юнаків (88,0 %) і курсантів-дівчат (64,3 %) низький рівень

переживання психологічного стресу. Психологічний стрес автори методики [5] інтерпретують і як реакцію, і як процес, в якому вимоги середовища розглядаються особистістю, виходячи з оцінки наявних ресурсів і ймовірності вирішення проблемної ситуації. Іншими словами, більшість першокурсників не

переживають значних труднощів під час проходження табірних зборів і вважають, що мають здібності і можливості для вирішення поставлених перед ними завдань. Слід зазначити, юнаків з низьким рівнем розвитку стресу (88,0 %) статистично значимо ($p \geq 0,05$) більше, ніж дівчат (64,3 %).

Таблиця 1

Рівень психологічного стресу першокурсників під час проходження табірних зборів, (%)

Рівень стресу	Юнаки	Дівчата	$\Phi_{\text{емп}}$	p_{1-2}
Низький	88,0	64,3	1,91	0,05
Середній	10,3	21,4	1,03	-
Високий	1,7	14,3	1,71	0,05

Середній рівень стресу визначено у 10,3 % юнаків і 21,4 % дівчат. Можемо стверджувати, що ці курсанти відчувають певне психоемоційне напруження, що може бути компенсовано за допомогою раціонального використання часу і періодичного відпочинку.

Діагностовано, що дівчата (14,3 %) статистично значимо ($p \geq 0,05$) частіше, порівняно з юнаками (1,7 %), переживають високий рівень стресу. Тобто, під час табірних зборів у дівчат першокурсниць виражене напруження емоційних і фізіологічних систем організму зустрічається частіше ніж в юнаків. Також можна сказати, що певні стрес-фактори табірних зборів перевищили запас психологічних ресурсів у 14,3 % дівчат і поки їм не вдалося їх компенсувати.

Відомо, що ступінь прояву ознак психологічного стресу буде залежати від ряду факторів: очікувань суб'єкта, його мотивації, установок, минулого досвіду, емоційної оцінки ситуації тощо [5]. Для кращого розуміння з якими саме труднощами зустрічаються першокурсники під час табірних зборів було проведено опитування «Психологічний стрес». Курсантам першого курсу потрібно було відповісти на наступні питання: 1) наведіть приклади психологічного стресу; 2) які стрес-фактори професійної діяльності працівників поліції Ви знаєте; 3) які ситуації, події останніх восьми днів викликали у Вас психоемоційне напруження?

Відповідаючи на перше питання

курсанти привели наступні приклади психологічного стресу: переїзд на нове місце проживання, зміна оточення, умов проживання, новий режим дня (66,7 %); розлука з рідними, з коханою людиною (51,4 %); сварка з рідними (34,7 %); екзамен, вступні іспити (31,9 %); невіра в себе (23,6 %); сімейний конфлікт (22,2 %); відсутність підтримки зі сторони оточуючих (22,2 %); насильство в сім'ї (16,7 %); смерть близьких (15,3 %); неочікувані події (11,1 %); відсутність вільного часу (11,1 %); розмова з неприємною людиною (9,7 %); нерозділене кохання (8,3 %); відповідальна подія (6,9 %). При цьому, дані відповіді зустрічаються з однаковою частотою як у дівчат так і у хлопців. Зміст відповідей, що зустрічається найчастіше, указує на актуальний для курсантів психологічний стрес, а саме: переїзд на нове місце, зміна оточення, умов проживання, новий режим дня (66,7 %); розлука з рідними, з коханою людиною (51,4 %).

До стрес-факторів професійної діяльності поліцейського першокурсники відносять: специфіку професійної діяльності (участь в розслідуванні пограбування, вбивства; смерть, труп; дорожньо-транспортні пригоди; перестрілка; заплутані справи; переслідування злочинця) (58,3 %); ризик поранення, ризик життя (38,9 %); спілкування з агресивними людьми (37,5 %); ненормований робочий день (26,4 %); втрату зброї (22,2 %); перевтому (20,8 %); відповідальність за прийнятті рішення (20,8 %); затримання злочинця

Питання психології

(18,1 %); ставлення суспільства до поліції (13,9 %); смерть товариша (12,5 %); переживання побаченого на місці злочину (9,7 %); розшук дитини (9,7 %); застосування зброї (8,3 %); загроза зараження хворобою (8,3 %); відчуття провини за те, що не зміг протистояти правопорушенню (6,9 %); критика керівництва (4,2 %). Особливих відмінностей у відповідях на друге питання у дівчат і юнаків встановлено не було. Найбільша кількість відповідей вказують на дещо романтичне уявлення курсантів першого курсу про специфіку професійної діяльності поліцейського.

Відповіді на третє питання «Які ситуації, події останніх восьми днів викликали у Вас психоемоційне напруження?» ми оформили у вигляді таблиці (див. табл. 2). Як видно з таблиці 2, більшість ситуацій, що викликають психоемоційне напруження у першокурсників пов'язані зі зміною середовища (зміна харчування, суворі дисципліна, дотримання субординації, фізичні навантаження), новим розпорядком дня (ранній підйом, мало часу на відпочинок) і розлукою з рідними.

Визначено низку статистично значимих відмінностей, а саме: юнаки (41,4 %) статистично значимо ($p \geq 0,05$) частіше, ніж дівчата (14,3 %) сприймають ранкову зарядку як стрес-фактор табірних зборів; юнаки (63,8 %) статистично значимо ($p \geq 0,01$) частіше переживають дискомфорт із-за неможливості виходу до міста, ніж дівчата (28,6 %); юнаки (15,5 %) статистично значимо ($p \geq 0,01$) частіше відчують негативні емоції із-за розлуки з коханою людиною порівняно з дівчатами, які взагалі не згадали даний стрес-фактор. Більшість дівчат (85,7 %) статистично значимо ($p \geq 0,05$) важче адаптуються до умов проживання в гуртожитку казарменого типу порівняно з юнаками (58,6 %); дівчата (50,0 %) статистично значимо ($p \geq 0,05$) частіше, ніж юнаки (22,4 %) переживають внутрішнє напруження із-за великої кількості людей в гуртожитку і на заняттях, із-за великої кількості нових людей з якими необхідно знайомитися і встановлювати контакти; потребу у вільному часі статистично значимо ($p \geq 0,05$) частіше відчують дівчата (78,6 %) порівняно з юнаками (53,4 %).

Таблиця 2

Стрес-фактори першокурсників в умовах табірних зборів, (%)

Стрес-фактори	Юнаки	Дівчата	$\Phi_{\text{емп}}$	p_{1-2}
Дотримання розпорядку дня	44,8	50,0	0,34	-
Ранній підйом	56,9	35,7	1,43	-
Ранкова зарядка	41,4	14,3	2,09	0,05
Зміна харчування (мало їжі, «нова» їжа)	32,8	21,4	0,86	-
Дотримання суворі дисципліни	60,3	42,9	1,18	-
Неможливість поїхати додому	58,6	42,9	1,06	-
Закритий простір (заборона виходу до міста)	63,8	28,6	2,42	0,01
Розлука з рідними	72,4	64,3	0,58	-
Розлука з коханою людиною	15,5	-	2,71	0,01
Проживання у гуртожитку казарменого типу	58,6	85,7	2,09	0,05
Великий колектив, нові люди	22,4	50,0	1,96	0,05
Дотримання субординації, особливості звернення до керівництва	67,2	57,1	0,70	-
Фізичні навантаження (шикування, стройова підготовка)	69,0	78,6	0,73	-
Відсутність вільного часу	53,4	78,6	1,81	0,05
Мало часу на відпочинок	82,8	71,4	0,91	-

Отже, в умовах табірних зборів актуальним психологічним стресом для юнаків і дівчат першого курсу є зміна оточення, новий режим дня, розлука з рідними і коханими. З'ясовано, що для

юнаків найбільшими стрес-факторами табірних зборів є: мала кількість часу на відпочинок, розлука з рідними, фізичні навантаження, дотримання субординації і суворі дисципліни. Для дівчат найбільшими

стрес-факторами є: проживання у гуртожитку казарменого типу, фізичні навантаження, відсутність вільного часу та часу на відпочинок, розлука з рідними. Виявлено гендерні відмінності у сприйнятті стрес-факторів табірних зборів. Так, для юнаків такими стресорами є: закритий простір (заборона виходу до міста), ранкова зарядка, розлука з коханою людиною. Для дівчат: проживання у гуртожитку казарменого типу, великий колектив, нові люди, відсутність вільного часу.

З метою нейтралізації або зменшення дії стрес-факторів курсант може активно впливати на проблемну ситуацію шляхом використання певних моделей копінг-поведінки. За допомогою особистісного опитувача «SACS» С. Хобфолла [1] було визначено домінуючі копінги першокурсників під час табірних зборів (див. табл. 3).

Діагностовано, що юнаки найчастіше використовують наступні моделі копінгів: вступ у соціальний контакт ($23,05 \pm 4,15$), пошук соціальної підтримки ($22,31 \pm 5,23$), обережні дії ($21,95 \pm 3,31$) та асертивні дії

($21,53 \pm 3,29$). Можемо стверджувати, що юнаки під час табірних зборів відчують потребу в міжособистісних відносинах, мають певні навички щодо вирішення проблем спільно з іншими людьми, шукають підтримки з боку оточуючих, здатні до співпраці або компромісу. Почуття спільності, практична взаємодія, обмін корисною інформацією допомагають юнакам опанувати складною ситуацією. Юнаки здатні коректно відстоювати власні інтереси в ситуаціях зовнішнього тиску, самостійно регулювати власну поведінку і нести відповідальність за неї. Разом з цим, юнаки прагнуть уникнути ризику невдачі, схильні до перестраховки, тривалого аналізу варіантів рішення і можливих наслідків.

З'ясовано, що під час табірних зборів дівчата вирішують складні завдання за допомогою наступних копінгів (див. табл. 3): пошук соціальної підтримки ($26,64 \pm 2,50$), вступ у соціальний контакт ($23,57 \pm 3,90$), обережні дії ($20,86 \pm 3,18$) та імпульсивні дії ($20,21 \pm 2,97$).

Таблиця 3

Гендерні особливості моделей копінг-поведінки у курсантів під час проходження табірних зборів, ($x_{cp} \pm \sigma$)

Модель поведінки	Юнаки	Ранг	Дівчата	Ранг	t	p
Асертивні дії	$21,53 \pm 3,29$	3	$19,79 \pm 3,75$	4	1,74	-
Вступ у соціальний контакт	$23,05 \pm 4,15$	1	$23,57 \pm 3,90$	2	0,43	-
Пошук соціальної підтримки	$22,31 \pm 5,23$	2	$26,64 \pm 2,50$	1	2,71	0,05
Обережні дії	$21,95 \pm 3,31$	3	$20,86 \pm 3,18$	3	1,12	-
Імпульсивні дії	$17,36 \pm 2,92$	6	$20,21 \pm 2,97$	3	3,27	0,001
Уникання	$16,88 \pm 3,99$	7	$17,71 \pm 5,22$	5	0,66	-
Маніпулятивні дії	$19,88 \pm 3,32$	4	$17,93 \pm 4,68$	5	1,81	-
Асоціальні дії	$17,14 \pm 4,16$	6	$16,86 \pm 4,57$	6	0,22	-
Агресивні дії	$18,24 \pm 5,38$	5	$20,71 \pm 4,23$	3	1,60	-

Іншими словами, дівчата прагнуть знайти підтримку з боку оточуючих (сім'ї, друзів, керівництва, викладачів, одногрупників), відчують потребу в контактах з іншими людьми, здатні співпрацювати і прагнуть до спільної діяльності для досягнення близьких або співпадаючих цілей. Цікавим є той факт, що копінги обережні та імпульсивні дії посіли у дівчат третє рангове місце. Тобто, в складній, стресовій ситуації дівчата з одного боку прагнуть уникнути невдачі, схильні до тривалого аналізу проблеми і обережні у прийнятті рішень, а з іншого – можуть швидко, необдуманно прийняти

рішення піддавшись впливу емоцій.

На рівні статистичної значимості ($p \geq 0,05$) встановлено, що у складних ситуаціях дівчата ($26,64 \pm 2,50$) більш схильні до пошуку соціальної підтримки, порівняно з юнаками ($22,31 \pm 5,23$). Також, схильність до емоційного реагування та імпульсивних дій статистично значимо ($p \geq 0,001$) більш характерна для дівчат, ніж для юнаків ($17,36 \pm 2,92$).

Більш детальний аналіз, за рівнями прояву моделей копінг-поведінки дав можливість з'ясувати наступні гендерні відмінності (див. табл. 4):

**Рівень прояву моделей копінг-поведінки у курсантів під час проходження
табірних зборів, (%)**

Модель поведінки	Рівень прояву	Юнаки	Дівчата	$\Phi_{\text{емп}}$	p_{1-2}
Асертивні дії	Низький	6,9	35,7	2,51	0,01
	Середній	58,6	35,7	1,55	-
	Високий	34,5	28,6	0,42	-
Вступ у соціальний контакт	Низький	29,3	21,4	0,60	-
	Середній	36,2	50,0	0,93	-
	Високий	34,5	28,6	0,42	-
Пошук соціальної підтримки	Низький	34,5	7,1	2,39	0,01
	Середній	22,4	14,3	0,70	-
	Високий	43,1	78,6	2,50	0,01
Обережні дії	Низький	5,2	14,3	1,06	-
	Середній	67,2	64,3	0,20	-
	Високий	27,6	21,4	0,48	-
Імпульсивні дії	Низький	31,0	7,1	2,15	0,05
	Середній	44,8	35,7	0,62	-
	Високий	24,1	57,1	2,30	0,01
Уникання	Низький	13,8	21,4	0,67	-
	Середній	46,6	21,4	1,81	0,05
	Високий	39,7	57,1	1,18	-
Маніпулятивні дії	Низький	36,2	42,9	0,45	-
	Середній	50,0	50,0	-	-
	Високий	13,8	7,1	0,73	-
Асоціальні дії	Низький	25,9	42,9	1,21	-
	Середній	44,8	35,7	0,62	-
	Високий	29,3	21,4	0,60	-
Агресивні дії	Низький	19,0	7,1	1,20	-
	Середній	32,8	28,6	0,30	-
	Високий	48,3	64,3	1,08	-

- дівчата (35,7 %) статистично значимо ($p \geq 0,01$) менше використовують копінг асертивні дії, тобто вони менш схильні протистояти зовнішньому тиску і ефективно наполягати на своїх правах порівняно з юнаками (6,9 %);

- дівчата (78,6 %) статистично значимо ($p \geq 0,01$) частіше в складних життєвих ситуаціях шукають підтримки в соціальному оточенні ніж юнаки (43,1 %);

- більшість юнаків (34,5 %) статистично значимо ($p \geq 0,01$) менше потребують практичної взаємодії з оточенням ніж дівчата (7,1 %);

- юнаки (31,0 %) статистично значимо ($p \geq 0,05$) мають низький рівень прояву копінгу імпульсивні дії порівняно з дівчатами (7,1 %);

- дівчата (57,1 %) статистично значимо ($p \geq 0,01$) частіше використовують імпульсивні дії для вирішення складних

проблем ніж юнаки (24,1 %);

- юнаки (46,6 %) статистично значимо ($p \geq 0,05$) частіше ніж дівчата (21,4 %) відмовляються від вирішення проблемної ситуації, продовжує вести себе так, ніби нічого не сталося, уникають від вирішення проблем або перемикаються на щось інше.

Більше статистично значимих відмінностей не встановлено, проте слід відмітити низку цікавих показників, а саме (див. табл. 4): копінг маніпулятивні дії має низький рівень прояву у 36,2 % юнаків та 42,9 % дівчат і на середньому рівні він діагностований у 50,0 % як дівчат так і юнаків, що свідчить про відсутність схильності вирішувати власні проблеми за рахунок інших людей у курсантів першого курсу; на високому рівні прояву визначено копінг агресивні дії у 64,3 % дівчат і 48,3 % юнаків, що може сприяти конфліктному спілкуванню і руйнації довіри в їх стосунках.

Кількісний аналіз показників таблиці 4 дав можливість визначити моделі копінг-поведінки з високим рівнем прояву, а саме: у юнаків: агресивні дії (48,3 %), пошук соціальної підтримки (43,1 %), уникнення (39,7 %); у дівчат: пошук соціальної підтримки (78,6 %), агресивні дії (64,3 %), імпульсивні дії (57,1 %), уникнення (57,1 %).

Констатуємо, під час табірних зборів, щоб впоратися з складними, стресовими ситуаціями юнаки використовують просоціальні (вступ у соціальний контакт, пошук соціальної підтримки), пасивну (обережні дії) та активну (асертивні дії) копінг-стратегії. Дівчата досягають поставлених цілей за допомогою просоціальних (пошук соціальної підтримки, вступ у соціальний контакт), пасивної

(обережні дії) і прямої (імпульсивні дії) стратегіями копіngu. Згідно ресурсної концепції С. Хобфолла, «здорове» опанування складною ситуацією повинно бути активним і просоціальним [1]. Взаємодія з соціальним оточенням допомагає юнакам і дівчатам вирішувати труднощі на шляху досягнення поставлених цілей. Проте, поєднання пасивних і активних стратегій може призвести до блокування їх зусиль і збільшенні рівня психоемоційного напруження. Також, слід зазначити, що головною гендерною відмінністю у використанні копінг-поведінки є більше прагнення дівчат до підтримки з боку оточуючих, їх емоційне реагування та схильність до імпульсивних дій порівняно з юнаками.

Таблиця 5

Копінг-стратегії поведінки курсантів під час проходження табірних зборів, (%)

Ранг	Креативність	Віра	Емоції	Розум	Діяльність	Дружба
Юнаки						
1	8,6	31,0	13,8	8,6	3,4	17,2
2	6,9	10,4	27,6	19,0	6,9	29,3
3	15,5	15,5	31,0	19,0	19,0	17,2
4	17,2	10,4	13,8	25,9	20,7	12,1
5	20,7	15,5	5,2	15,5	25,9	17,2
6	31,0	17,2	8,6	12	24,1	6,9
Дівчата						
1	0	14,3	71,4	0	0	14,3
2	7,1	7,1	28,6	14,3	0	42,9
3	35,7	21,4	0	21,4	42,9	35,7
4	35,7	7,1	0	14,3	14,3	0
5	7,1	0	0	42,9	21,4	0
6	14,3	50,0	0	7,1	21,4	7,1

За допомогою метафоричних карт COPE (опанування) ми здійснили діагностику внутрішніх стратегій подолання і зцілення, які символічно представлені шістьма картами із зображеними на них руками. Кожна «фука» символізує певну стратегію подолання кризи: емоції, розум, діяльність, дружба, креативність, віра. Така методика є проєктивною і дозволила нам швидко та інформативно дослідити ті глибинні, індивідуальні особливості курсантів-першокурсників, які найменш доступні безпосередньому спостереженню чи опитуванню за допомогою традиційних методів психодіагностики.

Як видно з таблиці 5, у юнаків копінг-

стратегії посіли наступні рангові місця:

- 1) віра (31,0 %);
- 2) дружба (29,3 %);
- 3) емоції (31,0 %)
- 4) розум (25,9 %);
- 5) діяльність (25,9 %);
- 6) креативність (31,0 %).

Такі дані свідчать про те, що у складних життєвих ситуаціях юнаки не поспішають вирішувати проблеми, а більш схильні зайняти позицію очікування, спостереження і сподівання. Вони звертаються за допомогою до родичів і друзів, реагують емоційно, але водночас аналізують ситуацію і способи її вирішення. Практично не використовують копінг, які вимагають

фізичних зусиль і певної діяльності та креативного підходу.

У дівчат копінг-стратегії посіли наступні рангові місця:

- 1) емоції (71,4 %);
- 2) дружба (42,4 %);
- 3) діяльність (42,9 %)
- 4) креативність (35,7 %);
- 5) розум (42,9 %);
- 6) віра (50,0 %).

На основі цих даних можемо стверджувати, що у складних ситуаціях дівчата реагують емоційно, схильні звертатися за підтримкою до сім'ї, друзів, прагнуть діяти і прикладати певні фізичні зусилля для досягнення бажаного результату. Можуть використовувати нестандартний підхід і творчі здібні. Ігнорують дівчата копінги «розум» та «віра». Тобто, у складних ситуаціях дівчата не схильні до планування, аналізу проблеми, оцінки ситуації. Проте, дівчата не чекають, що їх проблеми вирішить хтось інший, сподіваються лише на власні сили, що може бути сильною стороною їх поведінки у стресовій ситуації.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Дослідження показало, що для дівчат проживання у гуртожитку казарменого типу, великий колектив, нові люди і відсутність вільного часу статистично значимо більше є стресорами табірних зборів ніж для юнаків. Для юнаків стресорами табірних зборів є: закритий простір, ранкова зарядка, розлука з коханою людиною.

Визначено, що в умовах табірних зборів у структурі опановуючої поведінки юнаків-першокурсників переважають просоціальні (вступ у соціальний контакт, пошук соціальної підтримки), пасивні (обережні дії) та активні (асертивні дії) стратегії копінг-поведінки. У дівчат-першокурсниць домінують просоціальні (пошук соціальної підтримки, вступ у соціальний контакт), пасивні (обережні дії) і прямі (імпульсивні дії) стратегії копіngu.

Попри те, що просоціальні копінги домінують як у дівчат так і у юнаків, діагностовано, що дівчата більш схильні до пошуку соціальної підтримки, емоційного реагування та імпульсивних дій ніж юнаки. Тоді як юнаки більш схильні протистояти зовнішньому тиску і ефективно наполягати на своїх правах ніж дівчата. Крім того, юнаки частіше, ніж дівчата, уникають від рішення проблем або перемикаються на щось інше. Тобто, гендерні відмінності в копінг-поведінці першокурсників цілком відображають існуючі в суспільстві статеворольові стереотипи.

Майбутні дослідження опановуючої поведінки курсантів ЗВО зі специфічними умовами навчання дадуть можливість своєчасно прогнозувати можливі труднощі в окремих курсантів та своєчасно здійснювати їх корекцію, що в свою чергу, не лише допоможе зберегти їх здоров'я, але й підвищити ефективність їх навчально-службової діяльності.

Список використаних джерел

1. Водоп'янова Н.Е. Психодиагностика стресса. СПб. : Питер, 2009. 336 с.
2. Макаренко П.В. Гендерні особливості копінг-поведінки працівників ОВС // *Вісник Національного університету оборони України*. 2014. №4 (41). С. 252 – 256.
3. Нартова-Бочавер С. К. «Coping behavior» в системе понятий психологии личности // *Психологический журнал*. 1997. Т. 18. № 5. С. 20 – 30.
4. Родіна Н.В. Статеворольова ідентичність особистості та особливості подолання стресу в ситуаціях загрози самоактуалізації // *Освіта та розвиток обдарованої особистості*. 2015. № 1 (32). С. 32 – 37. URL: <http://otr.iod.gov.ua/images/pdf/2015/1/08.pdf> (дата звернення: 07.10.2019).
5. Щербатых Ю.В. Психология стресса и методы коррекции. СПб.: Питер, 2006. 256 с.

References

1. Vodopianova N.E. Psykhodyahnostyka stressa. SPb. : Pyter, 2009. 336 s.
2. Makarenko P.V. Henderni osoblyvosti kopinh-povedinky pratsivnykiv OVS // *Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy*. 2014. №4 (41). S. 252 – 256.
3. Nartova-Bochaver S. K. «Coping behavior» v systeme poniatyi psykhohyuy lychnosti // *Psykhohycheskyi zhurnal*. 1997. T. 18. № 5. S. 20 – 30.
4. Rodina N.V. Statevo-rolova identychnist osobystosti ta osoblyvosti podolannia stresu v sytuatsiiakh zahrozy samoaktualizatsii // *Osvita ta rozvytok obdarovanoi osobystosti*. 2015. № 1 (32). S. 32 – 37. URL: <http://otr.iod.gov.ua/images/pdf/2015/1/08.pdf> (data zvernennia: 07.10.2019).
5. Shcherbatykh Yu.V. Psykhohohyia stressa y metody korrektsyy. SPb.: Pyter, 2006. 256 s.

Резюме

Доценко В. кандидат психологічних наук, доцент
Харківський національний університет внутрішніх дел
Макаренко П. кандидат психологічних наук, доцент
Харківський національний університет внутрішніх дел

**КОПИНГ-ПОВЕДЕНИЕ ПЕРВОКУРСНИКОВ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ СО
СПЕЦИФИЧЕСКИМИ УСЛОВИЯМИ ОБУЧЕНИЯ: ГЕНДЕРНЫЙ АСПЕКТ**

Представлены результаты эмпирического исследования гендерных особенностей использования стратегий и моделей копинг-поведения у первокурсников высших учебных заведений со специфическими условиями обучения во время прохождения лагерных сборов. Диагностировано, что девушки чаще, по сравнению с юношами, переживают высокий уровень психологического стресса. Выявлено различия в восприятии стресс-факторов лагерных сборов. Определено, что у юношей преобладают социальные, пассивные и активные стратегии копинг-поведения, а у девушек доминируют социальные, пассивные и прямые стратегии копинга.

Ключевые слова: гендер; копинг; будущие работники полиции; совладающее поведение; психологический стресс.

Summary

Dotsenko V. Candidate of Psychological Sciences, associate
professor, Kharkiv National University of Internal Affairs
Makarenko P. Candidate of Psychological Sciences, associate
professor, Kharkiv National University of Internal Affairs

**COPING BEHAVIOR OF THE FIRST-YEAR CADETS OF HIGHER EDUCATION
INSTITUTION WITH SPECIFIC CONDITIONS: GENDER ASPECT**

Introduction Professional training of future policemen, first-year cadets of higher education institution with specific conditions of study begins with the encampment. Taking into account all the difficulties of accommodation of cadets to new living conditions, study process and line of duty is it important to understand which psychological methods possess the young generation of future policemen to cope with difficult stressful situation without loss of mental health.

Purpose to define the gender specifics of the use of models and strategies of coping behavior of the first-year cadets of higher education institution with specific conditions in terms of encampment.

Methods theoretical – scientific literature analysis, formal and logical – comparison, generalization, systematization and classification of the information received while empirical study of information; empirical – questionnaire “Psychological stress”, methods of psychological testing, methods of mathematical and statistical analysis, ϕ – Fisher angular transformation criterion, t – Student's test for independent samples.

Results There is stated that most of first-year cadets don't face with significant difficulties during the encampment. Girls, compared to boys, face with high-level distress. There are detected gender differences in perception of stressors of camp assemblies. There is set that young fellows frequently use coping: socializing, seeking of social support, careful actions, assertive actions. Young ladies solve complex problems by copings like: seeking of social support, socializing, careful actions, impulsive actions.

Originality the observance of dominative strategies of coping behavior of young generation of different gender law enforcement officers at the beginning of their professional development is rather relevant and is of considerable interest in the sense of predicting the solution of difficult problems and coping with stressful situation in their future professional activity.

Conclusion There is stated that in the conditions of encampment in the structure of fellows coping behavior prevail prosocial, passive and active coping strategies. Among girls predominate prosocial, passive and direct coping strategies. Although the prosocial copings prevail among both girls and fellows, is diagnosed that ladies are more inclined to seeking of social support, emotional reactions and impulsive actions than boys. Fellows are more predisposed to hold out against external pressure and effectively insist on their rights than ladies. As well, boys more likely avoid solving problems or switch their attention to something else.

Further research of coping behavior of higher education institution with specific conditions cadets will give the opportunity to prognose possible difficulties of some cadets on time and to correct them, which, in turn, will not only help to observe heir health but to increase the effectiveness of educational and service activities.

Key words: gender, coping, future policemen, coping behavior, psychological stress.

Каряка І. кандидат психологічних наук, доцент,
Національний авіаційний університет
ORCID ID 0000-0002-9570-7660
Фартушина С. магістрантка,
Національний авіаційний університет.

ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ВИНИКНЕННЯ ДЕПРЕСІЇ У ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

У статті описано психологічні чинники виникнення депресії у військовослужбовців. Визначено основні компоненти виникнення та прояву депресії військовослужбовців. Досліджено загальний рівень схильності до депресії військових та виявлено рівень розвитку виділених чинників депресії. За отриманими результатами проведеного експериментального дослідження надано практичні рекомендації щодо зниження рівня виникнення та прояву депресії серед військовослужбовців.

Ключові слова: депресія; психологічні чинники виникнення депресії; критерій пізнавальної активності; особистісно-типологічний критерій; афективно-поведінковий критерій; військовослужбовці.

Постановка проблеми та її актуальність. В умовах кардинальних змін і кризових явищ, які переживає українське суспільство, на передній план наукової думки виносяться проблеми, що пов'язані із суттєвими змінами особистісної сфери людини, зокрема, її емоційно-чуттєвої сфери.

Особливої уваги вивчення означеної проблематики потребує професійна діяльність військовослужбовців, оскільки формування емоційно-чуттєвої сфери останнього детермінується специфічними умовами його професійної діяльності, що пов'язана з постійним переживанням емоційного напруження.

Відтак, одна із найбільш актуальних та складних проблем сучасної психологічної науки є вивчення чинників виникнення депресії військовослужбовців. Складність полягає у відсутності єдиної думки щодо природи її виникнення та функціональних її впливів на психіку в процесі здійснення професійної діяльності військовослужбовців. Зазначене приводить до висновку про необхідність комплексного дослідження даного явища у військовослужбовців як запоруки гармонійного особистісного та професійного розвитку фахівця.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В науковій літературі термін депресія використовується для позначення

настрою, симптому або синдромів афективних розладів людини. Відтак, чіткого визначення означеної дефініції на сьогоднішній день немає, що ускладнює вивчення даного феномена людської психіки. Проте, в наукових колах вивчення депресії розглядається як: загальна особливість людини [3]; психологічний стан, що переживає людина на певному віковому етапі [2]; певне психосоматичне захворювання [6]; сукупність певних станів, що переживає людина [5].

Відповідно до цього, слід зазначити, що наукове коло інтересів вивчення даної проблематики полягає в описуванні дослідниками психологічних механізмів самого процесу виникнення депресії, вивчення проблеми депресії за різними напрямками: біхевіоризму, психоаналізу, когнітивної та гуманістичної психології, визначенні психологічних чинників виникнення депресії у військовослужбовців.

Метою статті є теоретично обґрунтувати та експериментально дослідити психологічні чинники виникнення депресії у військовослужбовців. Досягнення поставленої мети здійснювалось у декілька етапів, де спочатку необхідно було виділити психологічні чинники виникнення депресії у

військовослужбовців, метою другого завдання було здійснити дослідження ступеню сформованості психологічних чинників виникнення депресії у досліджуваних, третій етап спрямований на профілактику виникнення депресії у військових в подальшому.

Для розв'язання поставлених завдань щодо виявлення схильності до депресії у військовослужбовців було використано ряд адаптованих психодіагностичних методик: опитувальник «Шкала депресії» А. Бека; методика В. А. Жмурова «Диференціальна діагностика депресивних станів»; опитувальник Леонгарда – Шмішека «Типи акцентуацій»; методика «Визначення емоційної стійкості особистості» Б. І. Додонова.

Викладення основного матеріалу дослідження. На сьогоднішній день депресія є найбільш поширеним психопатологічним синдромом, від якого страждають близько 15% дорослих, причому 1% хворих гинуть в результаті суїцидальної спроби. Особливо гостро стоїть питання переживання депресії в професійній діяльності військовослужбовців. Це пов'язано зі специфічними умовами професійної діяльності, що висувають ряд вимог до осіб, які працюють в даній галузі [4].

Як відомо, професійна діяльність військового полягає у захисті Батьківщини від спроб агресії з боку інших країн, оберігати цілісність та незалежність своєї держави, охороняти представників влади та народ, запобігання та вирішення непередбачуваних ситуацій, що можуть провокувати воєнні дії. Це вимагає від представників даної професії стресостійкості, мужності, холоднокривності, тверезості суджень, самоконтролю та саморегуляції, особливо власного емоційного стану, швидкості реакцій тощо. У разі неправильного поєднання одного з іншим військовий здатний пережити депресивні стани, що негативно відображатимуться на його особистісному та професійному розвитку [1].

Депресивні прояви військовослужбовців характеризуються:

- зниженням настрою, що проявляється у різких змінах настрою, дратівливості, різких нападів плачу, ангедонії.

- втратою колишніх інтересів, що проявляється у вигляді апатії до того, що відбувається навколо.

- зниженням задоволеності життям, що може бути представленим у вигляді постійних нарікань на щось.

- зниженням активності, що демонструється у відмові від будь – яких додаткових видів роботи, а також ухилянням від прямих обов'язків.

- підвищеною стомлюваністю, навіть при незначному зусиллі.

Таким чином, потрібно особливу увагу звертати на будь-які зміни особистості, особливо ті, що пов'язані з емоційною сферою. Адже психологічні прояви депресії важче подолати, ніж фізичні. Адже без особистого бажання військовослужбовця щось змінити, не можливим є позитивний розвиток подій. Якщо не намагатись подолати депресію це може призвести до негативних наслідків, адже військовослужбовці, які несуть строкову службу піддаються впливу різного роду стресових факторів, що негативно відображаються на психіці.

Військовослужбовці зіштовхуються з стресом високого рівня і їм важко взяти під контроль цей стан, вони емоційно виснажуються і постійно знаходяться в пригніченому стані, який в подальшому переростає в депресію. Виділяють ряд психологічних чинників, що призводять до депресії у військовослужбовців, до яких належать: низький рівень адаптованості військовослужбовця до умов перебування у військовій частині; песимістичний погляд на життя; зміна кола спілкування; розлука з близькими; надмірна тривожність; втрата товаришів; фрустрація; індивідуальні психологічні особливості; травмуюча ситуація; емоційне виснаження; низький рівень емоційної стійкості.

Відповідно до виокремлених нами чинників схильності до депресії, слід зазначити, що психологічними детермінантами виникнення депресії військовослужбовців є:

Типологічно-характерологічні властивості, наявність яких обумовлюються акцентуацією характеру, що здійснює безпосередній вплив на перцептивну, пізнавальну та емоційно-вольову сфери особистості.

Когнітивно-перцептивний сегмент, що виступає в ролі феномена сприйняття реальності і базується на розумінні людини, оскільки саме під впливом раніше заготовлених когніцій людина вибудовує власну систему бачення та взаємодії оточуючого світу.

Поведінково-соматичний сегмент, що обумовлює самопочуття та поведінку особистості на основі усвідомлених знань та досвіду, де при викривленому сприйнятті світу людина діє під впливом власних внутрішніх факторів, не звертаючи увагу на те, що відбувається в дійсності.

З метою вивчення психологічних чинників виникнення депресії у

військовослужбовців, було проведено констатувальний експеримент, у якому брали участь 40 військових строкової служби (віком 19-26 років) військових частин міста Києва.

Аналіз результатів проведення констатувального експерименту, за зазначеними вище методиками, дає можливість узагальнити отримані результати та зробити певні висновки щодо даної проблематики. Так, за методикою В. А. Жмурова «Диференціальна діагностика депресивних станів» було зафіксовано, що у 57,5% респондентів депресії виявлено не було, у 27,5% - мінімальна депресія, у 7,5% - легка, у 7,5 % - помірна, важкої форми депресії не було виявлено у жодного із військовослужбовців. Кількісні показники прояву означених характеристик подано в таблиці 1.

Таблиця 1

Кількісні показники наявності депресії у військовослужбовців

Тип депресії	Кількість респондентів (%)
Відсутня	57,5
Мінімальна	27,5
Легка	7,5
Помірна	7,5
Важка	-

Показники таблиці 1 дають підставу констатувати той факт, що майже половина військовослужбовців, в тій чи іншій мірі, переживають депресивний стан. Так, військові, що мають мінімальну та легку форму її прояву, схильні до частих змін емоцій, що не впливає на виконання ним професійних обов'язків. Це говорить про те, що людина знаходячись у пригніченому настрої поки ще здатна контролювати власні реакції на ті чи інші події. Досліджувані, що мають помірний рівень депресії не завжди вдається контролювати свої емоції, що відбувається на основі викривлення реальності. Все це призводить до особистісної нестійкості до впливу стресових факторів, частоті зміни настрою, підвищеної дратівливості тощо. Означені прояви депресії виступають ланками важкої депресії під час переживання якої унеможлиблюється регулювати власних емоцій людиною. Відповідно до цього, не слід випускати із

виду тих військовослужбовців, у яких даного стану не було виявлено, оскільки проводячи більшу частину доби в колективі з людьми, у яких переважають негативні установки, пригнічений та роздратований емоційний стан, так чи інакше, знаходяться в зоні ризику її появи.

Оскільки первинним чинником виникнення депресії військовослужбовців виступає особистісно-типологічний компонент, саме тому нами було проведено методику «Тип акцентуації» Леонгарда-Шмішека, з метою виявлення рівня його сформованості. В результаті її проведення було виявлено, що у 17,5% респондентів жодної акцентуації характеру не було виявлено, 40% досліджуваних мають схильність до емотивної акцентуації, решта 42,5% мають яскраво виражену акцентуацію характеру. Кількісні показники прояву особистісно-типологічного критерію подано в таблиці 2.

Таблиця 2

Рівні сформованості особистісно-типологічного чинника виникнення депресії у військовослужбовців

Рівень розвитку особистісно-типологічного критерію виникнення депресії	Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
Кількість респондентів (%)	42,5	40	17,5

Показники даної таблиці 2 свідченням того, що з усієї кількості осіб менше третини досліджуваних є гармонійно злагодженими, соціально-зрілими особистостями, що є запорукою життєвого та професійного успіху. Решта, мають, в тій чи іншій мірі, схильність до акцентуації, що вказує на певну дисгармонію та дисбаланс розвитку психічної активності людини у певних сферах її діяльності (перцептивній, когнітивній, особистісній та поведінковій).

Стосовно отриманих результатів слід також зазначити, що серед яскраво виражених акцентуацій військовослужбовців було виявлено такі як: демонстративний (10%), гіпертимний (30%), циклотимний (17,5%), емотивний (10%), педантичний (2,5%) та екзальтований (12,5%).

Отримані показники дають можливість констатувати той факт, що наявність або схильність до акцентуації характеру впливає

на те як людина сприймає травмуючу ситуацію і може чинити вплив на процес перебігу переживання цієї події, адже певні акцентуації здатні затягувати час переживання стресу, характеризуватись спалахами гніву або навпаки відчаєм, тобто людина не здатна раціонально оцінити ситуацію та контролювати власний емоційний стан. Занадто довгий процес переживання стресової ситуації під впливом акцентуації характеру здатний призвести до виникнення депресії.

Рівень сформованості пізнавальної активності, діагностика якого здійснювалась за допомогою когнітивно-афективної шкали методики Бека «Шкала депресії», дало можливість констатувати, що 60% респондентів мають високий, 30% - середній, а у 10% - низький рівень розвитку означеного критерію. Кількісні показники прояву означених характеристик подано в таблиці 3.

Таблиця 3

Рівень сформованості чинника пізнавальної активності виникнення депресії у військовослужбовців

Рівень розвитку критерію пізнавальної активності виникнення депресії	Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
Кількість респондентів (%)	60	30	10

Показники даної таблиці свідчать про те, що у більшості частини респондентів наявний баланс між усвідомленістю дійсності та розумінням власних емоцій та думок. У третини військовослужбовців присутнє часткове викривлення навколишньої дійсності під впливом власних емоцій та думок. У решти військових спостерігається наявність дисбалансу при сприйнятті дійсності на основі внутрішніх переживань та відчуттів. Це проявляється у викривленні

реальних подій і в свою чергу призводить до виникнення депресії.

Результати методики «Визначення емоційної стійкості особистості» Б. І. Додонова, яка була спрямована на виявлення поведінково-афективного критерію виникнення депресії військовослужбовця, показали, що низький рівень розвиток даного критерію має 40% респондентів, середній – 60%, високого рівня виявлено не було. Отримані результати подано в таблиці 4.

Таблиця 4

Рівень сформованості поведінково-афективного чинника виникнення депресії у військовослужбовців

Рівень розвитку поведінково-афективного критерію виникнення депресії	Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
Кількість респондентів (%)	0	60	40

Показники даної таблиці засвідчують той факт, що жоден з досліджуваних не здатний утримувати спокій до стресових

факторів, однак мають труднощі у прийнятті рішень в складних життєвих ситуаціях. В свою чергу, більше половини

військовослужбовців схильні до прояву дратівливості на найменші дрібниці, що сприяє накопиченню негативних переживань та появі труднощів щодо поведінкових проявів. Проте, більша чверть досліджуваних, мають низький рівень розвитку поведінко-афективного критерію виникнення депресії, що вказує на домінування у них досить спокійних та реальних поглядів на життя.

Узагальнюючи отримані результати

рівня сформованості виокремлених нами критеріїв, діагностика яких відбувалась за проведеними нами методиками, маємо можливість констатувати, що серед досліджуваних військовослужбовців високий рівень схильності до виникнення депресії мають 10% респондентів, 30% - середній і 60% низький. Кількісні показники рівня сформованості даного явища подано на рисунку 1.

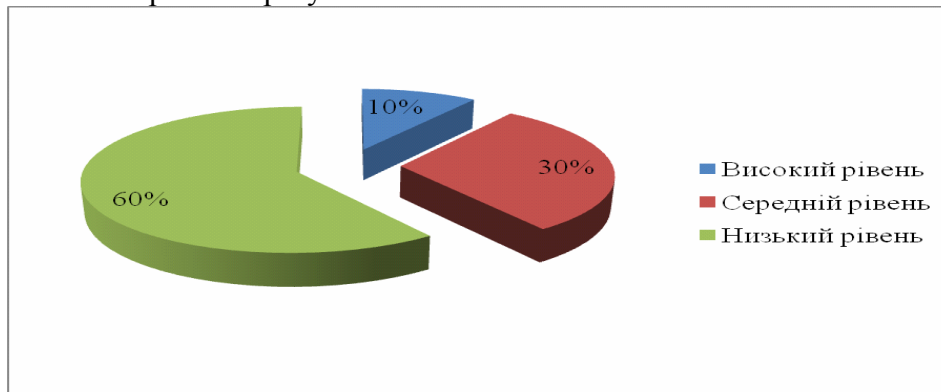

Рис. 1. Рівні сформованості схильності до виникнення депресії у військовослужбовців

Узагальнення отриманих результатів констатувального експерименту за проведеними методиками дозволяє засвідчити те, що фундаментальними чинниками виникнення депресії у військовослужбовців виступають індивідуальні властивості особистості, рівень пізнавальної активності та афективно-поведінкові реакції людини.

Це говорить про те, що приналежність людини до певного типу акцентуації, зокрема, демонстративний, гіпертимний, циклотимний, емотивний, педантичний, екзальтований, та ступінь їх вираження обумовлює виникнення депресії військовослужбовців. Як засвідчує дослідження, чим вищий ступінь прояву акцентуєваних рис характеру військового, тим нижчий рівень усвідомленості ситуації яка відбувається і власних поведінкових реакцій на неї. І навпаки, відсутність акцентуації у військового підвищує рівень пізнання даних обставин, що позитивно впливає на усвідомлені дії власної поведінки в екстремальних умовах, і як, наслідок, знижує ступінь ризику до виникнення депресії військовослужбовців.

Результати статистичного аналізу за кожним чинником, підтвердили їх достатню вірогідність і статистичну значущість ($p \leq 0,05$).

Отримані результати дослідження дозволили нам розробити практичні рекомендації щодо профілактики виникнення депресії у військовослужбовців за різними напрямками: особистісний, когнітивний та поведінковий.

Вищезазначене зумовлює необхідність розробки та впровадження практичних рекомендацій щодо попередження виникнення та зниження рівня наявної депресії у військовослужбовців. На нашу думку, дана робота має здійснюватись у таких напрямках: особистісний, когнітивний та поведінковий, де особистісний напрямок спрямований на роботу із самооцінкою, рівнем домагань та образом «Я»; когнітивний напрямок має на меті розвиток вмінь розуміти власні емоції та співвіднесення їх із дійсністю; поведінковий напрям спрямований розвиток вмінь контролювати власні емоції та правильно реагувати на події, що відбуваються в життєдіяльності людини.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, домінуючим чинником виникнення депресії у військовослужбовців виступає особистісно-типологічна характеристика особистості. Виявлено, що наявність певного рівня прояву виявлених нами типів акцентуацій, обумовлює відповідний спосіб

Питання психології

пізнавальної активності та поведінкових реакцій на ті чи інші стресові ситуації, що призводять до виникнення депресії у військовослужбовців. Чим вищий рівень афективно-поведінкового та критерію пізнавальної активності в поєднанні із низьким рівнем особистісно-типологічного критерію, тим менша ймовірність виникнення у військовослужбовця депресії,

і навпаки.

Проведене нами експериментальне дослідження не вичерпує всіх аспектів свого вивчення. Перспективи подальших пошуків ми вбачаємо у вивченні напрямів психологічного супроводу військовослужбовців, що мають безпосередній зв'язок із емоційно – чуттєвою сферою особистості.

Список використаних джерел

1. Агаєв Н. А., Кокун О.М. Основи психологічної допомоги військовослужбовцям в умовах бойових дій: методичний посібник. Київ. 2015. 170 с.
2. Карвасарский Б.Д., Ледер С. Групповая психотерапия. Москва. 1990. 384 с. 1
3. Малкина-Пих И. Г. Экстремальные ситуации. /И. Г. Малкина-Пих – М.: Изд-во Эксмо, 2005. – 960 с.2
4. Пятницкая Е. В. Психология травматического стресса : учеб. пособие. Николаев. 2007. 140 с.
5. Синицкий В.М. Депрессивні стани. Київ: Наукова думка, 1986. 272 с. 3
6. Ширман А. Депресія і методи її лікування. Москва: Деконт Плюс, 1998. 210 с. 4

References

1. Ahaiev N. A., Kokun O.M. Osnovy psikhologichnoi dopomohy viiskovosluzhbovtciam v umovakh boiovykh dii: metodychnyi posibnyk. Kyiv. 2015. 170 s.
2. Karvasarskyi B.D., Leder S. Hruppovaia psykhoterapiia. Moskva. 1990. 384 s. 1
3. Malkyna-Pykh I. H. Ekstremalnye sytuatsyy. /I. H. Malkina-Pykh – M.: Yzd-vo Eksmo, 2005. – 960 s.2
4. Piatnytskaia E. V. Psykholohyia travmatycheskoho stressa : ucheb. posobyе. Nykolaev. 2007. 140 s.
5. Synytskyi V.M. Depresyivni stany. Kyiv: Naukova dumka, 1986. 272 s. 3
6. Shyrman A. Depresiia i metody yii likuvannia. Moskva: Dekont Plus, 1998. 210 s. 4

Резюме

Каряка И. кандидат психологических наук, доцент,
Национальный авиационный университет

Фартушина С. магистрантка, Национальный
авиационный университет

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ВОЗНИКНОВЕНИЯ ДЕПРЕССИИ У ВОЕННОСЛУЖАЩИХ

В статье описано факторы возникновения депрессии у военнослужащих. Определены основные компоненты возникновения и проявления депрессии военнослужащих. Исследовано общий уровень склонности к депрессии военных и выявлен уровень развития выделенных факторов депрессии. По полученным результатам проведенного экспериментального исследования даны практические рекомендации военнослужащим по снижению уровня возникновения и проявления депрессии среди военнослужащих.

Ключевые слова: депрессия факторы возникновения депрессии; критерий познавательной активности; личностно-типологический критерий; аффективно-поведенческий критерий; военнослужащие..

Summary

Kariaka I. doctor PhD (Candidate of Psychological Sciences)
National Aviation University of Ukraine

Fartychna S. magister National Aviation University of Ukraine

PSYCHOLOGICAL FACTORS OF DEPRESSION EMPLOYMENT IN MILITARY SERVICER

Introduction. In the context of the dramatic changes and crises that Ukrainian society is experiencing, problems that are associated with significant changes in a person's personal sphere, in particular, his emotional and sensual sphere, are brought to the forefront of scientific thought.

Special attention is paid to the professional activity of military personnel, since the formation of the

emotional-sensual sphere of the latter is determined by the specific conditions of his professional activity, which is associated with the constant experience of emotional stress.

Purpose of the article is to theoretically substantiate and experimental study of the psychological factors of depression in servicemen. Achieving this goal was carried out in several stages, where it was first necessary to identify the psychological factors of depression in military personnel, the purpose of the second task was to study the degree of psychological factors of depression in the investigated, the third stage aimed at preventing the emergence of depression in the future.

Methods A number of adapted psychodiagnostic techniques were used to address the tasks of detecting depression propensity in military personnel: the A. Beck Depression Scale Questionnaire; V.A. Zhmurov's technique "Differential diagnosis of depressive states"; Leonhard - Shmyshek questionnaire "Types of accentuation"; methodology "Determination of emotional stability of personality" B.I. Dodonov.

Originality work is that they can be used in the prevention or correction of depression in military personnel. The materials of the research can be used by military psychologists in the preparation of conscripts for long-term service. Also, the results of the diploma work can be used by psychologists when working with servicemen who are depressed as a result of being in the war zone.

Conclusion the dominant factor in the occurrence of depression in military personnel is the personality-typological characteristics of the individual. It is revealed that the presence of a certain level of manifestation of the types of accentuation we have identified, determines the appropriate way of cognitive activity and behavioral reactions to certain stressful situations that lead to depression in servicemen. The higher the level of affective-behavioral and cognitive activity criterion combined with the low level of personality and typological criteria, the lower the likelihood of depression in the military, and vice versa.

The experimental research we conducted does not exhaust all aspects of our study. We see the prospects of further searches in studying the directions of psychological support of servicemen who have a direct connection with the emotional and sensual sphere of personality.

Keywords: depression; psychological factors of depression; the criterion of cognitive activity; personality and typological criteria; affective and behavioral criteria; military.

Каськов І. кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри практичної психології
НПУ ім. Михайла Драгоманова,
ORCID ID 0000-0002-7422-5128

Хуртенко О. кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри теорії і методики фізичного виховання
Вінницького державного педагогічного університету
імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця
ORCID ID 0000-0002-2498-1515

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН ТРИВОЖНИХ ПЕРЕЖИВАНЬ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ІЗ НЕПОВНИХ СІМЕЙ

У статті досліджується сутність прояву психологічного феномену тривожних переживань дітей молодшого шкільного віку з неповних сімей, вплив тривожних переживань дітей молодшого шкільного віку на їх поведінку. Здійснено аналіз причин, що призводять до збільшення кількості неповних сімей та сформовано авторське визначення психологічному феномену тривожних переживань дітей молодшого шкільного віку. Зокрема, зазначається, що сутність прояву психологічного феномену тривожних переживань дітей молодшого шкільного віку з неповних сімей полягає у психологічній дисгармонійності світосприйняття, внутрішньо-сімейного життя дитини після перетворення сім'ї у неповну, що характеризується проявами підвищеної гнівливості, агресивності, переживанням почуттям втрати, тривожності, страху, зниження самооцінки, проблемами в міжособистісних відносинах, порушеннях поведінки.

Психологічна дисгармонійність внутрішньо-сімейного життя після перетворення сім'ї у неповну, нездатність батьків налагодити конструктивні взаємозв'язки в умовах розлучення негативно впливають на емоційний стан дитини. Переважна більшість батьків, які залишилися виховувати дітей у неповних сім'ях, не обговорюють з дітьми ні своїх, ні їхніх переживань, вважаючи, що дитина молодшого шкільного віку не здатна розуміти такі складні проблеми, або свідомо приховують їх, щоб не травмувати дитину.

Ключові слова: тривожні переживання; самооцінка; тривога; страх; молодші школярі; сім'я; міжособистісні відносини; агресивність; фрустрація.

Актуальність дослідження. Нестабільна соціально-економічна ситуація, війна на Сході України призводить до тенденції зростання розлучень, позашлюбних народжень, смертності населення, що збільшує кількість неповних сімей. За аналітичними показниками, неповні сім'ї в Україні складають 24,8%, переважна більшість яких є материнськими. Стабільність сім'ї, гармонійність функціонування є важливою умовою збереження психічного здоров'я особистості дитини. Формування емоційно здорової дитини залежить від взаємовідносин дитини з двома батьками. Практичні дослідження у галузі дитячої психології засвідчують, що 90% дітей, батьки яких розлучаються, відчувають високий рівень стресу та несвідомої тривоги і страху, діти відчувають себе відчуженими й покинутими. Значна

частина розлучень за даними Державного комітету статистики України відбувається у період тривалості шлюбу до 15 років, саме на цей період припадає на виховання дітей молодшого та підліткового віку. На сьогодні в наукових дослідженнях недостатньо уваги ще приділяється питанню вивченню психологічного феномену тривожних переживань молодших школярів із неповних сімей, проблематика залишається пріоритетною та актуальною.

Аналіз досліджень та публікацій. Наукові дослідження ролі сім'ї у вихованні та соціалізації особистості дитини присвятили свої праці Г.Авдіянц, М.Аккерман, М.Бикова, Т.Глухова, С.Голод, Е.Ейдемільер, Л.Єхалова, З.Кісарчук, О.Кляпець, В.Кравець, Т.Кравченко, В.Семиченко, В.Солодников, В.Столін та ін. Дослідження проблеми

впливу розлучення батьків на особистість дітей беруть свій початок у працях Н.Башкірової, Ю.Валлерштейн, Д.Келлі, О.Кузіна, О.Максимовича, Н.Малярової, С.Нартової-Бочавер, М.Несмеянової, Г.Фомюка та інших. У наукових доробках широко висвітлені особливості впливу дестабілізованих стосунків між батьками на особистість дитини (Т.Алексєєнко, М.Буянов, А.Добрович, Е.Ейдемільер, Г.Іващенко, З.Матвійчик, В.Сатір, В.Юстіцкіс). Особливості батьківсько-дитячих взаємин, зміни в життєдіяльності дитини після розлучення розглядалися психологами К.Аронс, Н.Башкіровою, С.Вальпер, Д.Відрою, Г.Фігдором та ін. [1].

У сучасній психологічній літературі, присвяченій дитячо-батьківським стосункам, описані негармонійні стилі сімейного виховання, що негативно впливають на особистісні особливості дітей (В.Гарбузов, О.Захаров, Д.Ісаєв, А.Лічко, Н.Рождественська, Е.Ейдемільер, В.Юстицькіс). Вчені наголошують, що взаємовідносини в сім'ї – це перше, що засвоює дитина, що впливає на характер її соціалізації, засвоєння нею соціальних норм життя. Важливе значення у розвитку соціальної поведінки дитини відіграють емоційні зв'язки батьків з іншими людьми. Прихильність матері чи батька до людей, їх відкритість (закритість) контактам, щирість стосунків з оточуючими стають для дитини першою школою соціальної дієздатності. Вибірковість у стосунках батьків певною мірою визначають вибірковість контактів молодшого школяра. Таким чином, спілкування батьків один з одним, з друзями, знайомими, колегами, сторонніми людьми є важливим досвідом, на ґрунті якого будується соціальна стратегія поведінки дитини [2].

Особливості прояву тривожності у школярів різних вікових груп досліджували (Г.Абрамова, Г.Аракелов, І.Дубровіна, Н.Лисенко, А.Матерус, Р.Овчарова, Н.Пасинкова, А.Прихожан, Є.Рогов, Ф.Талліс, Є.Шотт) [3; 4]. Проведений науковий аналіз науково-психологічної літератури засвідчує про назрілість дослідження феномену

тривожності дітей молодшого шкільного віку у неповних сім'ях.

Постановка завдання. Аналіз причин, що призводять до збільшення кількості неповних сімей та формування авторського визначення психологічному феномену тривожних переживань дітей молодшого шкільного віку.

Мета статті - уточнення сутності прояву психологічного феномену тривожних переживань дітей молодшого шкільного віку з неповних сімей та його вплив на їх поведінку.

Виклад основного матеріалу. Наукові представники усіх напрямів сучасної психології досліджують проблематику сім'ї з метою гармонізації сімейних взаємин, створення оптимальних умов соціалізації та розвитку особистості. Розробки проблематики сім'ї вітчизняними вченими здебільшого базуються на досягненнях зарубіжних дослідників сімейних відносин і на порівняльному аналізі багатих сімейних традицій українського народу.

Сім'я відіграє важливу роль у формуванні й розвитку особистості дитини. З перших митей життя вона розвивається як соціальна істота. Батьки здобувають статус життєво важливих фігур автоматично, тому що фізичне життя в самому буквальному значенні залежить від них; надалі потреби в їхній любові й схваленні здобувають для дитини таке ж значення. У взаєминах з батьками дитина черпає й освоює поведінкові навички, навички міжособистісного спілкування, статеворолеві зразки поведінки багато чого іншого.

Сім'я за всіх часів перебувала в центрі уваги громадськості. Особливої уваги заслуговує положення в нашому суспільстві неповних сімей. Неповна сім'я — це один з основних соціально-демографічних типів сучасної родини. Неповна сім'я — це мала група із частковими неповними зв'язками, де немає традиційної системи відносин мати-батько-дитина [5].

Причин збільшення числа неповних сімей в сучасному житті багато. Ріст

неповних сімей безпосередньо зв'язаний зі сферою шлюбно-сімейних відносин: зміна моральних норм в області статевих взаємин; поширення дошлюбних зв'язків, зміна традиційних ролей (сімейних) чоловіків й жінок; втрата сім'єю своєї виробничої функції; непідготовленість молоді до шлюбу; завищені вимоги стосовно шлюбного партнера; алкоголізм і наркоманія.

В зв'язку зі зміною моральних норм в області статевих взаємин, поширенням дошлюбних зв'язків, непідготовленості молоді до шлюбу, завищенні вимог до шлюбного партнера, збільшується число дітей, народжених поза шлюбом. У сучасний час спектр неповних сімей поповнюється, крім названих вище, самими фактично роздільно проживаючих чоловіка й жінки (наприклад заробітчани); за рахунок практики всиновлення дитини самотньою матір'ю, а також встановлення опіки або піклування у випадку сирітства [5].

Зарубіжні науковці (Ф.Райс, Д.Кун та ін.) також зазначають, що в основі неблагополуччя сім'ї лежать соціально-матеріальні проблеми. Ми вважаємо, що матеріальне становище певним чином впливає на реалізацію виховного потенціалу, але прямої залежності матеріальної стабільності від структурного складу не існує. [26, С. 507].

Неповні сім'ї характеризуються вищим рівнем конфліктності взаємин, ніж повні сім'ї, для них характерна нечіткість зовнішніх і внутрішніх меж у сім'ї. Вищий рівень конфліктності та нечіткість психологічних меж у неповних сім'ях можна пояснити тим, що в умовах відокремленості подружніх партнерів унеможлиблюється або значно утруднюється задоволення ними цілого ряду потреб, які традиційно повинна задовольняти сім'я: у спільному вихованні дітей, встановленні надійних комунікативних зв'язків, спільному проведенні дозвілля, веденні домашнього господарства, сексуально-еротичних та ін. В результаті, якщо подружжя не може оптимально налагодити взаємодію, зростають рівні незадоволеності

сімейними взаєминами та емоційної відчуженості, а відтак, конфліктності. Дітям, які виховуються у неповних сім'ях, порівняно з дітьми цього ж віку з повних сімей притаманний підвищений рівень тривожності, емоційне відчуження від батька, який перебуває за межами сім'ї, нижчий рівень емоційного благополуччя у сім'ї, занижена особистісна самооцінка дитини. [7, С. 111].

Психологічна дисгармонійність внутрішньо-сімейного життя після перетворення сім'ї у неповну, нездатність батьків налагодити конструктивні взаємозв'язки в умовах розлучення негативно впливають на емоційний стан дитини. Переважна більшість батьків, які залишилися виховувати дітей у неповних сім'ях, не обговорюють з дітьми ні своїх, ні їхніх переживань, вважаючи, що дитина молодшого шкільного віку не здатна розуміти такі складні проблеми, або свідомо приховують їх, щоб не травмувати дитину. Так, у багатьох випадках дружини бояться в розмові з дитиною про батька видати свої переживання, образи, незадоволення, гніву на чоловіка. Дитина помічає, що мама, говорячи з кимось із старших про батька починає плакати чи нервувати. Вона усвідомлює, що в сім'ї відбувається «щось не те», що від неї приховують щось погане. В результаті дитина залишається сам-на-сам зі своїми тривожними переживаннями, які набувають тенденцій фрустрованих, вважаючи що з батьком чи матір'ю, які залишилися з нею діється щось недобре, але не знає, що саме. Такий стан спричиняє поступове емоційне відчуження між членами сім'ї. [8, С. 462].

Чи не найбільше втрати повноцінної сім'ї відображаються на дітях і переживаються ними. Їх вплив має різні наслідки залежно від віку, статі, індивідуальних особливостей дітей, специфіки попередніх взаємин у сім'ї, позиції та дій дорослих членів сім'ї після переживання кризової ситуації втрати. [11]. За Р. Паже, можна говорити про існування таких типів втрат: 1) пов'язані зі становленням особистості, її розвитком (втрати зв'язку з матір'ю, але набуття

зовнішнього світу; втрата батьківської уваги, достатньо тривалого спілкування і набуття колективу). Це втрати, без яких не можна обійтися, через їх переживання людина стає більш досвідченою; 2) пов'язані з важкою життєвою ситуацією, несподіванкою. Причини втрат можуть бути різними: економічними, ідеологічними, політичними, емоційними, правовими, медичними, педагогічними та ін., але результат один – втрата чогось особистісного цінного. Р.Паже виокремлює наступні особливості переживань втрати у дітей: шок, заперечення, угода з собою, злість на себе, прийняття, розуміння, вміння подолати втрату та ін. Характерною особливістю є те, що діти дошкільного та молодшого шкільного віку, переживаючи те ж, що й дорослі, не можуть виразити це словами, слабо розуміють, що діється, відчуваються винними у чомусь [10]. Діти і дорослі мають різне ставлення і розуміння втрати, а це вимагає різних тактик допомоги у подоланні її наслідків. Ж.Шимкене вважає, що деструкція чи розрив родинних зв'язків позначається на дітях різним чином. Але характерним у таких випадках є порушення свідомості, контролю за поведінкою, міжособистісних стосунків, емоційно-вольової сфери, мислення, зниження самооцінки. Це виявляється у переносі провини на інших, відсутності почуття провини при порушенні морально-правових норм; неспокої, слабкому контролю за поведінкою; малому обсязі уваги; недостатній передбачуваності, невірі у зміни на краще, неможливості радіти з виконання завдань, низькому рівні самооцінки; невмінні організувати свій відпочинок; показі ворожої залежності, вимаганні уваги, недовірі, прагненні контролювати всі ситуації, нестійких стосунках з дітьми; труднощах у визначенні власних почуттів, їх неадекватному вираженні, невмінні визначити почуття інших; проблемах з визначенням причин і наслідків, логічним мисленням, здатністю до прогнозування; проблемах, пов'язаних зі слуховим сприйняттям, вираженням себе вербально, у самостійному здійсненні рушійних

функцій, відставанням у розвитку [9, С. 101]. Як вказує російський психолог В.Целуйко, особливо болісно на розставання реагують діти 5-7-ми років, найперше – хлопчики, а дівчатка особливо гостро переживають розлуку з батьком у віці від 2-х до 5-ти років. І, як стверджують лікарі, кожна п'ята хвора неврозом дитина пережила в дитинстві розлуку з батьком [10, С. 139-140].

В.Целуйко також подає особливості переживання дітьми розлуки з одним з батьків: «... діти 3,5-4,5 років виявляли підвищену гнівливість, агресивність, переживання почуття втрати, тривожність. Екстраверти ставали замкненими і мовчазними. У деякої частини дітей спостерігалась регресія ігрових форм. Для дітей цієї групи була характерна поява почуття вини за розпад сім'ї, аж до розвитку стійкого самозвинувачення. Найбільш вразливі діти відзначались бідністю фантазії, різким зниженням самооцінки, депресивними станами». У дітей 7-8 років спостерігалось збільшення агресії та тривоги, дратівливості, збуджено-невротичної непосидючості, гнівливості. Діти цієї вікової групи вже чіткіше уявляють собі, які зміни настають в їхньому житті. Вони здатні розповісти про свої переживання, сум за батьком чи матір'ю, бажання, щоб всі члени сім'ї жили разом [10, с. 141].

Переважає більшість психологічних та соціальних характеристик дітей, що переживають розлучення батьків, свідчить, на жаль, про негативний характер його наслідків на особистість дитини. Відзначається високий рівень тривожності, властивий дітям розлучення, тому що: - по-перше, тривожність дітей як реакція на об'єктивні труднощі функціонування неповної сім'ї і, по-друге, особисті проблеми дітей як наслідок сімейного неблагополуччя. Перший зріз містить такі показники: тривога дитини через фінансові труднощі сім'ї, занепокоєння через здоров'я рідних, через конфліктні відносини між батьками. Загострене занепокоєння дітей, які пережили розлучення батьків про здоров'я близьких пояснюється їхніми

побоюваннями втратити єдиного батька, який залишився з ними. Це тривожне почуття формується в дітей розлучення вже на першому етапі розпаду сім'ї і супроводжує їх до знаходження повної соціальної і матеріальної самостійності. Логічно з'ясовано також наявність більш високої конфліктності відносин батьків у повних сім'ях і загасання конфліктів між батьками в родині після розлучення. Звідси - ослаблення тривожності дітей розлучення з цього приводу і відносно високий рівень занепокоєння з цієї причини в дітей з повних сімей.

Друга група причин тривожності дітей зв'язана з їхніми особистісними проблемами. Дитячі страхи виявляються через переживання розбіжностей з батьками, а також через труднощі засвоєння шкільної програми. Розлучення у сім'ї значно підвищує частоту конфліктів дитини з батьками. Формується висока тривожність, зв'язана з необхідністю будувати відносини з кожним з батьків окремо, не вступати в конфлікт лояльності (тобто не демонструвати своїх переваг до того чи іншого з батьків). Розлучення батьків породжує в душі дитини ворожість до батька, який покинув його, а також і до матері, що дозволила батьку піти. Формується і виявляється в поведінці агресія стосовно обох батьків, особливо до матері, якій ставиться провина за відхід батька. Діти розлучення реально оцінюють обмежені можливості допомоги і підтримки з боку сім'ї і більш гостро відчують занепокоєння за реалізацію своїх життєвих планів.

Численні зарубіжні та вітчизняні дослідження показують, що ризик порушень психологічного стану дітей, які виховуються у неповних сім'ях, значно вище, ніж у дітей з нерозведених сімей. Найбільші відмінності між дітьми з повних і неповних сімей знаходяться в області поведінкових проблем. До віддалених негативних наслідків проживання в неповній сім'ї є: зниження самооцінки, проблеми в міжособистісних відносинах, порушення поведінки, труднощі у встановленні відносин з протилежною статтю і створенні своєї сім'ї, менш близькі стосунки зі своїми батьками, велика частота розлучень у власних сім'ях і т.д.

Висновки. Сутність прояву психологічного феномену тривожних переживань дітей молодшого шкільного віку з неповних сімей полягає у психологічній дисгармонійності світосприйняття, внутрішньо-сімейного життя дитини після перетворення сім'ї у неповну, що характеризується проявами підвищеної гнівливості, агресивності, переживанням почуттям втрати, тривожності, страху, зниження самооцінки, проблемами в міжособистісних відносинах, порушеннях поведінки. Перспективи подальших досліджень ми вбачаємо у детальному та всебічному дослідженні успішного подолання тривожних переживань дітей молодшого шкільного віку з неповних сімей на основі розробки ефективних професійних психологічних методів.

Список використаних джерел

1. Руденко І.М. Вплив розлучення батьків на життєдіяльність дитини молодшого шкільного віку : автореф. дис. ... канд псих. наук. К., 2009. 20 с.
2. Кученко Т.О. О детской тревожности. *Воспитание школьников*. 2002. №5. С. 43-44.
3. Захаров А. И. Дневные и ночные страхи у детей. СПб.: Изд-во «Союз», 2004. 258 с.
4. Карпенко Н. Профілактика дитячих страхів. *Дошкільне виховання*. 2003. № 9. С.14-15.
5. Дружинин В.Н. Психология семьи. Екатеринбург: Деловая книга, 2000. 208 с.
6. Юрченко І.В. Психологічні особливості внутрішньо-сімейних відносин у неповних сім'ях (на матеріалі аналізу методики «Малюнок сім'ї»). *Збірник наукових праць «Соціалізація особистості в умовах системних змін: теоретичні і прикладні проблеми»*. К.: Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України, 2008. Т.Х. Ч.2. С. 506–512.
7. Юрченко І.В. Психологічний супровід неповних сімей (утворених внаслідок еміграційних процесів) в умовах роботи школи-садка. *Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Серія 12: Психологічні науки*. К., 2007. Вип. 14 (38). С. 108–111.
8. Юрченко І.В., Шевчук Г.С. Дослідження особливостей внутрішньо-сімейної ситуації у функціонально неповних сім'ях за допомогою проективної методики «Малюнок сім'ї». *Збірник*

наукових праць «Актуальні проблеми практичної психології». Херсон: ПП Вишемирський В.С., 2008. Ч.1. С. 460–465.

9. Целуйко В.М. Вы и ваши дети. Психология семьи. Ростов н/Д.: «Феникс», 2004. 448 с.

10. Шнейдер Л. Б. Психология семейных отношений. Курс лекций. М.: Апрель-Пресс, 2000. 512 с.

11. Основні психолого-педагогічні особливості неповних сімей в сучасній Україні [Електронний ресурс] / І.В. Юрченко Режим доступу: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/6595/1/yurchenko.pdf>

References

1. Rudenko I.M. Vplyv rozluchennja bat'kiv na zhyttjedijal'nist' dytyny molodshogo shkil'nogo viku : avtoref. dys. ... kand. psych. nauk. K., 2009. 20 s. [in Ukraine]

2. Kuchenko T.O. O detskoj trevozhnosti. Vospitanie shkol'nikov. 2002. №5. S. 43-44. [in Russian]

3. Zaharov A. I. Dnevnye i nochnye strahi u detej. SPb.: Izd-vo «Sojuz», 2004. 258 s. [in Russian]

4. Karpenko N. Profilaktyka dytjachyh strahiv. Doshkil'ne vyhovannja. 2003. № 9. S.14-15. [in Ukraine]

5. Druzhinin V.N. Psihologija sem'i. Ekaterinburg: Delovaja kniga, 2000. 208 s. [in Russian]

6. Jurchenko I.V. Psihologichni osoblyvosti vnutrishn'o-simejnyh vidnosyn u nepovnyh sim'jah (na materialy analizu metodyky «Maljunok sim'i»). Zbirnyk naukovykh prac' «Socializacija osobystosti v umovah systemnyh zmin: teoretychni i prykladni problemy». K.: Instytut psihologii im. G.S. Kostjuka APN Ukrai'ny, 2008. T.H. Ch.2. S. 506–512. [in Ukraine]

7. Jurchenko I.V. Psihologichnyj suprovod nepovnyh simej (utvorenyh vnaslidok emigracijnyh procesiv) v umovah roboty shkoly-sadka. Naukovyj chasopys NPU im. M.P. Dragomanova. Serija 12: Psihologichni nauky. K., 2007. Vyp. 14 (38). S. 108–111. [in Ukraine]

8. Jurchenko I.V., Shevchuk G.S. Doslidzhennja osoblyvostej vnutrishn'o-simejnoi' situacii' u funkcional'no nepovnyh sim'jah za dopomogoju proektyvnoi' metodyky «Maljunok sim'i»). Zbirnyk naukovykh prac' «Aktual'ni problemy praktyčnoj psihologii». Herson: PP Vyshemyr'skyj V.S., 2008. Ch.1. S. 460–465. [in Ukraine]

9. Celujko V.M. Vy i vashi deti. Psihologija sem'i. Rostov n/D.: «Feniks», 2004. 448 s. [in Russian]

10. Shnejder L. B. Psihologija semejnyh otnoshenij. Kurs lekcij. M.: Aprel'-Press, 2000. 512 s. [in Russian]

11. Osnovni psihologo-pedagogichni osoblyvosti nepovnyh simej v suchasnij Ukrai'ni [Elektronnyj resurs] / I.V. Jurchenko Rezhym dostupu: <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/6595/1/yurchenko.pdf> [in Ukraine]

Резюме

Каськов И. кандидат психологических наук, доцент,
доцент кафедры практической психологии
НПУ им. Михаила Драгоманова., г. Киев,

Хуртенко О. кандидат психологических наук, доцент,
доцент кафедры теории и методики физического воспитания
Винницкого государственного педагогического университета
имени Михайла Коцюбинського.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ ФЕНОМЕН ТРЕВОЖНЫХ ПЕРЕЖИВАНИЙ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ С НЕПОЛНЫХ СЕМЕЙ

В статье исследуется сущность проявления психологического феномена тревожных переживаний детей младшего школьного возраста из неполных семей, влияние тревожных переживаний детей младшего школьного возраста на их поведение. Осуществлен анализ причин, которые приводят к увеличению количества неполных семей и сформировано авторское определение психологического феномена тревожных переживаний детей младшего школьного возраста. В частности, отмечается, что сущность проявления психологического феномена тревожных переживаний детей младшего школьного возраста из неполных семей заключается в психологической дисгармоничности мировосприятия, внутренне-семейной жизни ребенка после превращения семьи в неполную, что характеризуется проявлениями повышенной гневности, агрессивности, переживанием чувства потери, тревожности, страха, снижения самооценки, проблемами в межличностных отношениях, нарушениях поведения.

Психологическая дисгармоничность внутренне-семейной жизни после превращения семьи в неполную, неспособность родителей наладить конструктивные взаимосвязи в условиях развода

негативно влияют на эмоциональное состояние ребенка. Подавляющее большинство родителей, которые остались воспитывать детей в неполных семьях, не обсуждают с детьми ни своих, ни их переживаний, считая, что ребенок младшего школьного возраста не способен понимать такие сложные проблемы, или сознательно скрывают их, чтобы не травмировать ребенка.

Ключевые слова: тревожные переживания; самооценка; тревога; страх; младшие школьники; семья; межличностные отношения; агрессивность; фрустрация.

Summary

Kaskov I. Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Practical Psychology, The National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv city

Khurtenko O. Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Department of theoretical and methodical physical education, The Vinnytsia Mukhailo Kotsiubynskyi State Pedagogical University

THE PSYCHOLOGICAL PHENOMENON OF ANXIOUS EXPERIENCING OF JUNIOR SCHOOLCHILDREN FROM INCOMPLETE FAMILIES

In the article essence of display of the psychological phenomenon of the anxious experiencing of children of midchildhood is investigated from incomplete families, influence of the anxious experiencing of children of midchildhood on their behavior. The analysis of reasons that result in the increase of amount of incomplete families and authorial determination to the psychological phenomenon of the anxious experiencing of children of midchildhood is formed is carried out. In particular, marked, that essence of display of the psychological phenomenon of the anxious experiencing of children of midchildhood from incomplete families consists in psychological disharmony of perception of the world, inwardly-domestic life of child after converting of family into incomplete, that is characterized the displays of increase fierceness, to the aggressiveness, experiencing, problems sense of loss, anxiety, fear, decline of self-appraisal in relations between persons, violations of behavior.

Reasons of increase of number of incomplete families in modern life much. The height of incomplete families is directly related to the sphere of marriage-domestic relations: change of moral norms in area of sexual mutual relations; distribution of pre-marital connections, change of traditional roles (domestic) of men and women; loss by family the productive function; unpreparedness of young people is to marriage; the overpriced requirements are in relation to a marriage partner; alcoholism and drug addiction.

Swingeing majority of psychological and social descriptions of children that experience the divorce of parents testify, unfortunately, about negative character of his consequences on personality of child. The high level of anxiety, peculiar to the children of divorce, is marked, because: - firstly, anxiety of children as reaction on objective difficulties of functioning of incomplete family and, secondly, personal problems of children as a result of domestic trouble.

Numerous foreign and home researches show that risk of violations of the psychological state of children that is brought up in incomplete families, considerably higher than for children from undivorcee families. Most differences between children from complete and incomplete families are in the field of behavioral problems. To the remote negative consequences a residence in incomplete family is: decline of self-appraisal, problem in relations between persons, violation of behavior, difficulties in establishment of relationships with opposite the article and creation of the family, less close relations with the parents, large frequency of broad patterns in own families et cetera.

Psychological disharmony of inwardly-domestic life after converting of family into incomplete, inability of parents to put right structural intercommunications in the conditions of divorce negatively influence on the emotional state of child. Swingeing majority of parents that remained to bring up children in incomplete families does not discuss with children neither it nor their experiencing, considering that the child of midchildhood is not able to understand such thorny problems, or consciously hide them, not to injure a child.

Keywords: anxious experiencing; self-appraisal; alarm; fear; junior schoolchildren; family; relations between persons; aggressiveness; frustration.

Ковальчук О. кандидат психологічних наук,
НУОУ імені Івана Черняхівського
ORCID ID 0000-0002-4571-482X

Мороз Р. кандидат психологічних наук, Український
науково-методичний центр практичної психології
та соціальної роботи Національної академії
педагогічних наук України

ПСИХОЛОГІЧНИЙ МЕХАНІЗМ ВИНИКНЕННЯ СТРЕСОВИХ СИТУАЦІЙ У ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

Стаття присвячена вивченню психологічного механізму виникнення стресових ситуацій у військовослужбовців. Наведено системний огляд теоретичних питань щодо природи стресу, описуються симптоми стресу та механізми, що призводять до стресових розладів, визначаються основні поняття, ознаки гострої реакції на стрес, досліджуються механізми виникнення травми та чинники, що впливають на перебіг посттравматичних переживань. Визначено, що тяжкість переживання психотравмуючої події залежить не тільки від інтенсивності, часового впливу, масштабу події, а й від індивідуальних чинників як адаптивних чи дезадаптивних механізмів коупінгу.

Ключові слова. психологічна допомога; стресові розлади; емоційне напруження; стрес; військовослужбовець; психологічна травма.

Постановка проблеми. Одним із ключових аспектів психологічної роботи в бойових умовах є психологічна допомога військовослужбовцям, яка має на меті краще розуміння природи, походження та переживання власних проблем і навчання успішному їх подоланню.

Концептуальне розуміння сутності порушеної проблеми, значущості її цілісного вирішення для подальшого підвищення дієздатності Збройних Сил України передбачає створення необхідних умов, що забезпечують ефективну професійну діяльність військовослужбовців, які беруть участь в операції Об'єднаних сил. Для цього потрібно знати причини, що викликають у військовослужбовців інтенсивні та болючі переживання, спричиняють виникнення посттравматичних стресових розладів, порушення адаптації, різних форм гострої реакції на стрес, нервово-психічних та психосоматичних розладів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Джерелом стресу, психотравми можуть стати ситуації, що викликають глибокі емоційні реакції у людини: міжособистісні та сімейні конфлікти, втрата близької людини, антропогенні і техногенні катастрофи, стихійні лиха, насильство, терористичні акти, термінальні хвороби, вимушене переселення, військові дії тощо. Проте однакові ситуації можуть викликати різні стани у різних людей залежно від віку, наявності в індивіда позитивного досвіду

проживання фрустрацій і стресових ситуацій, підтримки близьких та рідних під час емоційних випробувань, наявності власних розвинутих копінг-стратегій та відповідного рівня стресостійкості, існування продуктивних психологічних захистів, переживання попередніх психотравмуючих ситуацій та інших чинників [1].

Події, що створюють потенційну або актуальну загрозу задоволенню фундаментальних потреб та водночас ставлять перед індивідом проблему, якої він не може уникнути та розв'язати за короткий проміжок часу звичним для нього способом, можна кваліфікувати як кризові. При цьому психологічне та клінічне розуміння кризи розрізняються [4].

Відповідно до психологічного підходу криза – це гострий емоційний стан, що виникає у разі блокування цілеспрямованої життєдіяльності людини, як дискретний момент розвитку особистості.

У клінічній теорії кризи це поняття використовують для визначення такої реакції на небезпечні події, яку переживають як хворобливий стан.

Зазвичай людина може самостійно подолати кризовий стан, тому у процесі подолання кризи людина може отримати новий досвід, розширити діапазон адаптивних реакцій.

Зокрема, Дж. Каплан описав чотири послідовні стадії перебігу кризи:

1) первинне зростання напруження, що стимулює звичні способи розв'язання проблеми;

2) подальше зростання напруження в умовах, коли ці способи виявляються безрезультатними;

3) ще більше збільшення напруження, що потребує мобілізації зовнішніх та внутрішніх джерел;

4) якщо все виявляється марним, настає четверта стадія, що характеризується підвищенням тривожності й депресією, відчуттям безпорадності та безнадійності, дезорганізацією особистості [2].

Криза може закінчитися на будь-якій стадії, якщо небезпека зникає або людина знаходить адекватне вирішення проблеми.

На відміну від кризи, екстремальна ситуація – це ситуація, що виникла раптово, є загрозливою або суб'єктивно сприймається людиною як загроза для життя, здоров'я, особистісної цілісності, благополуччя.

Як екстремальні розуміють такі ситуації, що виходять за межі звичайного, «нормального» людського досвіду. Ступінь екстремальності ситуації визначається силою, тривалістю, новизною, незвичністю проявів екстремальних чинників.

Як фактори, що визначають екстремальність, вчені розглядають такі [1]:

1) різні емоційгенні впливи, пов'язані з небезпекою, труднощами, новизною, відповідальністю в певній ситуації;

2) дефіцит необхідної інформації чи наявність суперечливої інформації;

3) надмірне психічне, фізичне, емоційне напруження;

4) вплив несприятливих кліматичних умов (спеки, холоду, кисневої недостатності тощо);

5) голод, спрага.

Окремої уваги потребує визначення особливостей військової служби, як екстремальної військово-професійної діяльності, у Збройних Сил України.

Військова служба визначається як один із найскладніших, екстремальних, суспільно значущих видів діяльності, що висуває до особистості особливі вимоги. Професійна діяльність військовослужбовців передбачає виконання ними функцій, пов'язаних із високою оперативністю, динамічністю дій підрозділів, обслуговуванням і використанням складної сучасної техніки, автоматизованих систем управління, систем

обробки інформації. Отже, можна стверджувати, що військова служба – діяльність в особливих умовах.

Останнім часом проведені наукові дослідження різноманітних психологічних аспектів різних видів військово-професійної діяльності (Г. Ложкін, М. Макаренко, О. Тімченко, М. Томчук, та ін.). Зокрема, організацію психологічного забезпечення діяльності досліджували М. Корольчук, П. Криворучко, С. Миронець, В. Осьодло, О. Хайрулін та ін., оптимізацію соціально-психологічних умов – В. Вінтоняк, О. Сафін, В. Невмержицький, Р. Калениченко, В. Лефтеров, О. Макаревич та ін., психологічні детермінанти професійної підготовки – С. Василенко, Г. Гребенюк, О. Ковальчук, В. Стасюк, О. Хміляр, С. Філіппов та інші учені.

Професійна діяльність військовослужбовців характеризується складними умовами, які закономірно відображаються на психічному рівні особистості у вигляді перенапружень, тривожності, страхів, стресів тощо. Так, слід виокремити такі ознаки професійної діяльності військовослужбовців [5]:

раптовість, несподіваність виникнення та розгортання;

певна загроза нормальній життєдіяльності і здоров'ю індивіда;

незвичність і новизна ситуацій;

невизначеність (повна або часткова відсутність інформації, її нестача, суперечливість бойової обстановки);

надмірність інформації (у разі перевищення кількості інформації про певні події, явища виникає необхідність глибокого і точного їх аналізу та вироблення адекватних висновків);

наявність дефіциту часу (на аналіз, оцінювання обстановки, прийняття рішення і виконання конкретних дій порівняно зі звичними умовами діяльності, військовослужбовцям надається дуже мало часу);

відповідальність (за виконання наказів і розпоряджень);

наявність тривалих труднощів, дискомфорту, а іноді й поневірянь, яких зазнають військовослужбовці через відсутність належних для успішної життєдіяльності умов.

При цьому слід зазначити, що умови діяльності військовослужбовців, їх негативні

впливи виявляються в загальній дезорганізації поведінки, гальмуванні раніше напрацьованих навичок, неадекватних реакціях на зовнішні подразники, труднощах у розподілі уваги, звуженні обсягу уваги та пам'яті, імпульсивних діях. Загальними характеристиками цих станів є грубе порушення структури діяльності військовослужбовців й значні вегетативні зрушення. Окрім цього, за умов тривалого впливу чинників, які зумовлюють ці стани, порушення механізмів біологічного пристосування та компенсації набувають незворотного характеру і тому в майбутньому стають міцною передумовою для виникнення нервово-психічних розладів та порушень [6].

Коли організм реагує на стрес адекватно, ці механізми змінюють один одного залежно від реальної ситуації, проте в певних випадках регуляція таких процесів може порушуватися. Традиційно форми реагування на стресову ситуацію у військовослужбовців зводять до трьох основних [1]:

1) імпульсивний тип дезадаптивної поведінки – виявляється у різкому зниженні організованості поведінки, імпульсивних, несвоєчасних діях, втраті сформованих навичок, повторі рухової реакції у відповідь на стрес-чинник, зниженні надійності внаслідок підвищення загальної чутливості;

2) гальмівний тип дезадаптивної поведінки – характеризується гальмуванням дій та рухів (уповільненням до ступору), придушенням процесів сприйняття й мислення, що призводить до порушення прийняття і переробки інформації, пропуску значущих сигналів та складнощами у прийнятті рішень;

3) адаптивний тип поведінки – виражається в адекватній активності, чіткому сприйнятті й осмисленні ситуації, високому рівні самоконтролю, адекватних діях.

Метою статті є вивчення поведінкових реакцій військовослужбовців на стрес.

Виклад основного матеріалу. Регулятором конкретних актів поведінки військовослужбовця постає його емоційно-вольова сфера, від рівня розвитку якої залежить ступінь вияву різних несприятливих (кризових) станів, що виникають як відповідь на дію стрес-чинників зовнішнього середовища. Психотравмуючі ситуації бувають

короткотривалими (поодинокі, несподівана, раптова, загрозлива для життя подія, що перевершує внутрішні ресурси особистості) та секвенційними (події, що повторюються протягом певного проміжку часу). Під час переживання психотравмуючої події у військовослужбовця порушуються психологічні захисти – базові ілюзії: ілюзія власної безпеки, ілюзія справедливості та власної безгрішності, ілюзія простоти світо устрою.

Залежно від дії психотравмуючого чинника посттравматичні стани можуть мати ознаки гострої стресової реакції, гострого стресового розладу, посттравматичного стресового розладу, посттравматичного розладу особистості. Детермінантами впливу психотравмуючого чинника на психіку військовослужбовця є його вік, тривалість дії психотравмуючого чинника, рівень розвитку особистості військовослужбовця.

Виокремлюють два типи поведінки військовослужбовця, що пережив психотравму: інтерналізована та екстерналізована. Типовими психологічними захистами у військовослужбовця під час переживання психотравмуючої події, є: відмова, опозиція, імітація, компенсація, емансипація, регресія, заміщення, ізоляція, компенсація.

Кризові стани супроводжуються реакціями розв'язання кризи та повернення до попереднього способу життя; кардинальними змінами життя військовослужбовця. Екстремальними в житті військовослужбовця факторами можуть бути різні емоційгенні впливи, пов'язані з небезпекою, труднощами, новизною, відповідальністю в певній ситуації; дефіцит необхідної інформації чи суперечлива інформація; надмірне психічне, фізичне, емоційне напруження; вплив несприятливих кліматичних умов; незадоволені життєві потреби. Причиною психотравми може стати будь-яка значуща для військовослужбовця подія, якщо вона змінює його життя, призводить до розколу сприйняття життя на частини «до» і «після» – переживання втрати, надзвичайні ситуації, насильство, смерть близької людини тощо.

Варто пам'ятати, що ці проблеми можуть проявитися не лише як посттравматичний стресовий розлад, а й у формі інших розладів, зокрема: зловживання психоактивними речовинами, депресії,

тривожні розлади, порушення контролю, спалахах злості та ін.. Це вимагає оперативної оцінки їх стану, прогнозу розвитку розладів, проведення всіх можливих лікувальних і реабілітаційних заходів. Після впливу травматичної події військовослужбовці можуть відчувати значний дистрес і/або погіршення в соціальній, професійній та інших важливих сферах функціонування. Психологічне відновлення (реабілітація) військовослужбовців за таких умов є важливим елементом забезпечення виконання ними професійної діяльності.

Саме тому фахівцям, які надають психологічну допомогу, важливо диференціювати поняття «стрес», «криза», «травматичні переживання», «травма», «гостра реакція на стрес», «посттравматичний стресовий розлад» та розуміти, коли і якою мірою необхідно надавати допомогу, щоб унеможливити важкі наслідки переживання травматичної ситуації. Виокремлюють такі *види стресу*:

1) фізіологічний – виникає внаслідок впливу фізичних подразників на аналізатори, коли дії стрес-чинника перевищують поріг чутливості;

2) психологічний – результат дії екстремальної ситуації, ставлення людини до неї, оцінювання складності ситуації тощо.

Різновидами психологічного стресу є:

– загроза, небезпека, образа, моральний тиск тощо;

– інформаційний (інформаційне перевантаження або інформаційна депривація, раптова зміна завдання та умов його виконання, дефіцит часу;

– ціннісно-мотиваційний (висока значущість мети, відповідальність, сумніння у досягненні результату);

– стрес управління;

– травматичний стрес – сукупність захисних реакцій організму на зміни середовища, суб'єктивно оцінювані індивідом як загрозові, що порушують адаптацію, контроль та перешкоджають самоактуалізації особистості.

До стресорів, що виходять за межі звичайного людського досвіду, належать події, здатні травмувати психіку практично будь-якої здорової людини: стихійні лиха, техногенні катастрофи, події, які є результатом цілеспрямованої, нерідко злочинної діяльності (диверсії, терористичні

акти, тортури, масове насильство, бойові дії, потрапляння в «ситуацію заручника», тощо).

Для поглиблення дослідження особливостей поведінкової реакції військовослужбовців на стрес проаналізуємо докладніше загальну структуру військово-професійної діяльності льотчика, що вбирає в себе суттєві ознаки праці інших військових спеціалістів за змістом та умовами її виконання.

Проведений психологічний аналіз професійної діяльності льотного складу дав змогу визначити такі її особливості:

своєрідність цілей і результатів (високий рівень професійної підготовленості, постійна бойова готовність);

своєрідність і надзвичайна обмеженість робочого місця в кабіні літака, необхідність обов'язкового використання спеціального захисного спорядження та польотного обмундирування;

регламентованість (підпорядкованість відповідним командам, суворе дотримання вимог нормативних документів щодо льотної діяльності);

специфічність засобів діяльності (виконання робочих операцій з пілотування);

уміння знаходити оптимальні варіанти рішення в керуванні технічними системами літака в будь-яких умовах польоту, орієнтуватися у тривимірному просторі;

підвищення вимог до стану психічного та фізичного здоров'я протягом усієї служби, суттєвий вплив гіподинамічного й нервово-психічного режиму праці на тривалість і надійність діяльності пілота;

інтенсивність функціонування психіки у зв'язку з високим темпом діяльності та необхідністю опрацювання великого обсягу інформації протягом короткого терміну часу; високе вольове, емоційно-нервове й інтелектуальне напруження у процесі льотної діяльності; висока імовірність виникнення екстремальних ситуацій у будь-який момент польоту; підвищений рівень особистісної відповідальності за результати діяльності;

знаходження під впливом факторів середовища, у якому відбувається політ, а також обумовлених динамікою польоту (перевантаження, швидкості, шуму, вібрації, прискорення).

Діяльність льотного складу характеризується екстремальними умовами перебігу які потребують вольової регуляції,

що полягає в подоланні конкуруючих ціннісних орієнтацій, мотивів, емоційного тяжіння до різних об'єктів тощо. Без звільнення пріоритетних подразників і їх стримування поведінкова активність є неможливою. Чим більше конкуруючих подразників, чим ближчі вони за силою до провідної ціннісної орієнтації, мотиву, мети, емоційного тяжіння, тим вище напруження і всі пов'язані з ним вияви зниженого настрою.

Екстремальні умови діяльності льотчика, їх негативні впливи можуть виявлятися в загальній дезорганізації поведінки, гальмуванні раніше напрацьованих навичок, неадекватних реакціях на зовнішні подразники, труднощах у розподілі уваги, звуженні обсягу уваги та пам'яті, імпульсивних діях. Загальними характеристиками цих станів є порушення структури льотної підготовки і значні вегетативні зрушення.

Регулятором конкретних актів поведінки льотчика постає його емоційно-вольова сфера, від рівня розвитку якої залежить ступінь вияву різних несприятливих станів, що виникають як відповідь на дію стрес-чинників зовнішнього середовища.

З огляду на це можна стверджувати, що емоційно-вольова готовність льотчика до професійної діяльності в екстремальних умовах визначається рівнем розвитку емоційної стійкості, врівноваженості і самовладання, дисциплінованості, відповідальності, зібраності тощо).

Важливою особливістю праці льотного складу є те, що успіх кожного польоту залежить від діяльності багатьох фахівців (членів екіпажу, групи керівництва польотами, інженерно-технічного складу, особового складу служб забезпечення польотів), тому необхідно узгоджувати роботу перерахованих вище спеціалістів.

Зазначені особливості професійної діяльності характерні для всіх льотних підрозділів. Проте військово-фахова діяльність льотчиків чергових сил які перебувають на бойовому чергуванні має і власні особливості. Найхарактернішими серед них відповідно до завдань виконуваних черговими силами є застосування літального апарату для польотів на гранично малих висотах, у горах,

у складних метеорологічних умовах, уночі тощо.

Швидкоплинність польоту на малих і гранично малих висотах, обмеження можливостей ефективного використання візуальної інформації у польоті з великою швидкістю, жорсткий ліміт часу для ухвалення рішення на маневр, збільшення небезпеки зіткнення з перешкодами призводять до значного психічного напруження. Особливі ситуації в польоті можуть викликати негативні психічні реакції та стани, які супроводжуються звуженням обсягу уваги, погіршенням пам'яті, мислення, скутістю або нерозмірністю рухів, помилковими діями у льотчиків тощо.

Професійна надійність діяльності льотчика виявляється у здатності льотчика виконувати службово-бойову діяльність з необхідною якістю протягом певного часу не тільки в заданих умовах, а й у разі ускладнення обстановки. Професійна надійність льотчика передбачає забезпечення психологічної установки, необхідної для виконання конкретного польотного завдання. Для цього льотчикові необхідні професійне здоров'я, достатній психічний та психофізіологічний потенціал, високий рівень професіоналізму.

Професійне здоров'я відображає здатність організму зберігати необхідні захисні механізми, що забезпечують професійну надійність і працездатність в усіх умовах професійної діяльності. На рівень професійного здоров'я впливають умови, організація і зміст професійної діяльності, соціально-побутові умови, ефективність заходів, які проводяться для збереження і зміцнення здоров'я льотного складу.

На психофізіологічні можливості льотчика несприятливо впливають різноманітні чинники польоту. Так, перевантаження викликає обмеження руху, збільшує час реакції, звужує поле зору і погіршує гостроту зору; шум послаблює увагу, знижує точність і швидкість реакцій, ускладнює радіообмін. Чинники польоту прискорюють розвиток стомлення, знижують психофізіологічні резерви і, отже, спричиняють появу помилкових дій.

Психофізіологічні небезпечні фактори польоту проявляються, коли через обставини, що склалися, й умови польоту порушується функціонування окремих психофізіологічних систем або організму в

цілому. Психофізіологічні небезпечні фактори польоту обумовлені такими особливостями:

- функціонуванням психіки (домінантним, дрімотним станами, передчасною психічною мобілізацією, низькою психічною та психологічною готовністю до діяльності, помилковим реагуванням, зневажанням безпекою польотів тощо);
- роботою аналізаторних систем (порушенням працездатності провідних аналізаторів організму);
- функціонуванням організму в цілому (порушенням працездатності і функціонуванням резервів, монотонією, виникненням стресу тощо);
- професійною діяльністю (заколюванням, негативним перенесенням навиків, порушенням взаємодії в екіпажі тощо).

Зазначені фактори можуть спричинити виникнення фізіологічного та психологічного стресу. Дослідження канадського фізіолога Г. Сельє довели, що певний ступінь стресу може бути корисним (еустрес), тому що відіграє стимулюючу роль та сприяє пристосуванню людини до мінливих змін. Якщо стрес є інтенсивним та надмірно тривалим, то перевантажує адаптаційні можливості людини і призводить до психологічних та фізіологічних порушень в організмі (дистрес) [1].

У сучасній літературі термін «стрес» позначає такі поняття:

- сильний несприятливий, негативний вплив на організм;
- сильна несприятлива для організму фізіологічна чи психологічна реакція на дії стресора;
- сильні несприятливі чи сприятливі для організму реакції різного роду;
- неспецифічні риси (елементи) фізіологічних, психологічних реакцій організму при сильних, екстремальних для нього впливах, що викликають інтенсивні прояви адаптаційної активності;
- неспецифічні фізіологічні та психологічні реакції організму, що виникають при будь-яких реакціях організму;
- неспецифічні фізіологічні та психологічні прояви адаптаційної активності при дії сильних екстремальних для організму факторів.

Так, Г. Сельє виокремлює три *основні стадії розвитку стресу* [1].

Перша стадія – аларм-стадія, або реакція тривоги, коли відбувається мобілізація адаптаційних ресурсів організму. На цій стадії людина перебуває у стані напруженості та мобілізації.

Це свого роду підготовка до наступного етапу, тому іноді першу стадію називають «передстартовою готовністю». Фізично і психологічно людина відчуває себе дуже добре, перебуває в піднесеному настрої. Організм змінює свої характеристики під впливом стресу. Якщо стресор надзвичайно сильний, стрес може настати і на цьому етапі. Реакція тривоги починається через 6 год. після виникнення стрес-чинника і триває 24–48 год. На цій стадії реагують вісцеральні системи: кровообіг, дихання, якими керує ЦНС з широким залученням гормональних факторів, зокрема катехоламінів, що в свою чергу супроводжується підвищенням тону соматичної нервової системи. Наслідком активації симпатикоадреналінової системи є катаболічні зміни вегетативних функцій, які забезпечують організм енергією для необхідних затрат в майбутньому. Етап є пошуковим, спробою адаптуватися до нового фактора чи нових умов за рахунок системних механізмів організму. На цій фазі часто виникають захворювання, які належать до класу так званих «психосоматичних»: гастрити, коліти, виразки шлунку, мігрені, алергії тощо. Проте на третій стадії вони повертаються з потрійною силою. Як відомо, під час війн, у стадії мобілізації організму, люди надзвичайно рідко хворіють.

Якщо стресогенний чинник дуже сильний чи продовжує діяти, настає наступна фаза – *стадія резистентності*, або опору. На цій стадії відбувається збалансована витрата адаптаційних можливостей. Людина розвиває оптимальну енергію, пристосовуючись до мінливих обставин, – тобто це фаза максимального підйому енергії. Ознаки тривожності майже зникають, рівень опору стає значно вище оптимального. Зменшується загальна збудженість нервової системи, формуються функціональні системи, що забезпечують управління адаптацією до нових умов. Знижується інтенсивність гормональних зсувів, поступово виключається низка систем та органів, залучених у реакцію. В ході цієї фази адаптивні реакції організму поступово

переключаються на глибший рівень, гормональний фон видозмінюється, посилюють свою дію гормони кори наднирників – «гормони адаптації» (кортизол та ін.). Проте втома поступово збільшується.

Стадія тривоги та стадія резистентності, за Г. Сельє, становлять еустрес [1].

Якщо стресор продовжує діяти ще довше, настає третя стадія – стадія виснаження. Якщо виснаження не настає, то в цей період організм набуває неспецифічної чи специфічної резистентності – стійкості організму, настає фаза стійкої адаптації, або резистентності.

Якщо стресор діє тривало, ресурси організму поступово зменшуються, знов проявляється реакція тривожності, яка є зворотною. В такому разі можна говорити про дистрес, внаслідок якого розвиваються реактивні стани, провокуються ендогенні захворювання.

На *стадії виснаження* енергія вичерпана, фізіологічний та психологічний захист виявляються зламаними. Людина не має більше можливості захищатися. На відміну від першої стадії, коли стресовий стан організму веде до розкриття адаптаційних резервів і ресурсів, стан третьої стадії більше схожий на «заклик про допомогу», яка може прийти тільки ззовні – або у вигляді підтримки, або у вигляді усунення стресора.

Екстремальні ситуації поділяють на короточасні, коли актуалізуються сформовані програми реагування, і на тривалі, які потребують адаптаційної перебудови функціональних систем організму, що може негативно відобразитися на психічному здоров'ї індивіда.

Під дією стрес-чинників, що викликають тривалий стрес, початок розвитку стресу буває розмитим, з обмеженою кількістю помітних проявів адаптаційних процесів.

Короточасний стрес викликає бурхливу витрату поверхових адаптаційних резервів разом із початком мобілізації глибинних резервів організму. Якщо поверхових резервів недостатньо для підтримання гомеостазу в екстремальних умовах, а динаміка активізації глибинних резервів недостатня для відновлення адаптаційних резервів, то організм дуже

швидко приходять до остаточного виснаження.

Тривалий стрес – поступова мобілізація та витрачання поверхових і глибинних адаптаційних резервів; початок і динаміка перебігу такого стресу можуть бути непомітними. Максимально тривалий вплив стресорів викликає виражену симптоматику стресу. Адаптація до таких факторів можлива за умови, що організм людини, мобілізуючи глибинні адаптаційні резерви, встигає реагувати на тривалу дію стрес-чинника.

Такий стрес може переходити у хворобу. Симптоматика тривалого стресу нагадує перші симптоми психосоматичних, психічних патологічних станів. Причиною тривалого стресу може стати повторюваний екстремальний фактор, який може спричинити дистрес – неспецифічну реакцію організму на критичні події, що супроводжується грубими порушеннями адаптації, контролю особистості та призводить до її виснаження.

Симптоми стресу на психологічному рівні:

- роздратованість у спілкуванні;
- втрата інтересу до життя;
- утруднення під час виконання повсякденних справ та звичної діяльності;
- постійне очікування невдачі;
- утруднення прийняття рішень;
- постійний чи періодичний страх захворюти;
- відчуття власної неповноцінності, ненависть до самого себе;
- втрата інтересу до людей;
- відчуття ворожості з боку оточуючих;
- постійне почуття вибухового гніву, який важко стримувати;
- байдужість (до роботи, зовнішності, оточуючих тощо);
- втрата почуття гумору та здатності сміятися;
- нездатність завершити розпочату справу;
- знижена здатність до концентрації;
- боязнь власної неспроможності у всіх відповідальних справах;
- почуття, що нікому не можна довіряти;
- страх перед майбутнім;
- страх відкритого (замкненого) простору чи страх перед усамітненням.

Травмуючими факторами в екстремальній ситуації, що призводять до дистресу, за О. Литвиновим, є:

1. Психофізіологічні фактори:

- біль від фізичних пошкоджень, травм;
- травмуючі звуки, розриви куль, постріли, вибухи тощо;
- вібрація під час обстрілів;
- неможливість забезпечити належні санітарні умови;
- нестерпний запах;
- екстремально висока чи низька температура;
- голод;
- спрага;
- тривалий вплив травмуючих факторів.

2. Психоемоційні фактори:

- небезпека для життя і здоров'я;
- поранення, контузії, каліцтва, травма;
- горе і втрата близьких людей;
- втрата людей, причиною чого людина вважає себе;
- спостереження картин смерті та насильства;
- участь у насильстві, знищення насильника;
- висока відповідальність;
- неетична особиста поведінка;
- удар по особистій гідності й честі (перебування у полоні, тортури).

3. Соціально-психологічні фактори:

- відсутність контактів з близькими;
- підвищена відповідальність за свої дії;
- неможливість змінити умови власного існування;
- депривація біологічних та соціальних потреб;
- зміни цінностей, морально-етичні зміни;
- негативне ставлення оточуючих до окремих аспектів події.

4. Інформаційні фактори:

- раптовість;
- відсутність переживання подібного досвіду та досвіду упоратися з ситуацією;
- незвична обстановка;
- дефіцит інформації;
- надлишок інформації;
- суперечливість інформації.

Не кожна подія може викликати травматичні переживання і призвести до психологічної травми – порушення цілісності функціонування психіки людини, викликаного екстремальною ситуацією, в

якій екстремальні фактори діють у часі і просторі, мають певне значення для особистості та суб'єктивно оцінюються нею як незвичайні, що виходять за межі звичайного, «нормального людського досвіду» [1].

Причиною травми може стати будь-яка значуща для людини подія, якщо змінює її життя, призводить до розколу сприйняття життя в часі на «до» і «після» – переживання втрати, хвороба, екстремальна ситуація, насильство, війна, смерть близької людини тощо.

Так, Н. Тарабріна виокремлює два типи психотравмуючих ситуацій: короткотривала ситуація і постійно повторювана (секвенційна) [3].

Короткотривалими ситуаціями, несподіваною травматичною подією вважають:

1) поодинокую подію, що несе загрозу та потребує від особистості механізмів коупінгу, які перевершують його можливості;

2) ізольоване травматичне переживання, що трапляється доволі рідко;

3) несподівану, раптову подію.

Короткотривала ситуація характеризується таким впливом:

- залишає глибокий слід у психіці людини (сновидіння, в яких наявні аспекти події, сліди події в пам'яті дуже яскраві і конкретні, у разі секвенційної травми вони менш яскраві);

- частіше призводять до виникнення типових симптомів посттравматичного стресового розладу – інтрузій, високої фізіологічної реактивності, постійного уникання тощо;

- частіше викликає повторне переживання травматичного досвіду.

Повторювані протягом певного проміжку часу події – це секвенційна травма (наприклад, повторювані стихійні лиха, фізичне чи сексуальне насильство тощо).

Особливостями такої травми вважають:

- варіативність, множинність, пролонгованість, прогнозованість внаслідок повторення травматичної події чи ситуації.

Виокремлюють такі особливості цього типу травматичної події:

- початкове переживання як поодинокій події, з часом – формування страху повторення;

– відчуття безпорадності у запобіганні травми;

– неясність та неоднорідність спогадів про повторну психологічну травму внаслідок дисоціації як психологічного захисту від нестерпних переживань;

– можлива зміна «Я-концепції» та образу світу, що може супроводжуватися почуттям провини, сорому та зниженням самооцінки;

– виникнення тривалих особистісних та міжособистісних проблем, що проявляється у відстороненості від інших, порушенні лабільності і модуляції афекту, виникає частіше, ніж при монотравмі;

– дисоціація, заперечення, ізоляція, зловживання алкоголем та наркотичними речовинами як психологічний захист від травматичних переживань;

– виникнення комплексного посттравматичного розладу.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, травматичні переживання можуть стати психологічною травмою за таких умов:

1) джерело травми – завжди зовнішня подія, реальна, а не в уявному світі;

2) людина усвідомлює, що відбулося щось, від чого погіршується її стан, але можливе бути часткове чи повне витіснення болісних переживань – інкапсуляція травми;

3) травма завжди викликає відчуття жаху й безпорадності, безсилля (тільки тоді переживання можна вважати травматичними);

4) пережите руйнує звичний спосіб життя, виходить за межі буденного життєвого досвіду й викликає дистрес;

5) реакція на травму супроводжується спробами уникнути травматичних переживань, емоцій;

6) виникає відчуття неможливості контролювати свої емоції та, як наслідок, формується захисний механізм відторгнення усвідомлення цих емоцій, виникають наслідки, які проявляються через певний час.

Серед стрес-чинників виокремлюють системні стрес-чинники, безпосередньо небезпечні для організму, та невrogenні, що сприймаються як небезпечні. Існують п'ять основних способів реагування на небезпеку, які можна класифікувати за ступенем її віддаленості: 1) завмирання; 2) активне збудження; 3) втеча; 4) напад; 5) заціпеніння.

Перспективами подальших досліджень є продовження роботи щодо розроблення комплексу заходів по запобіганню негативному впливу бойових обставин на психіку особистості військовослужбовця та підходів соціально-психологічного супроводження учасників бойових дій.

Список використаних джерел

1. Мороз Р. А. Психологія травмуючих ситуацій : навчально-методичний посібник / Миколаїв: Іліон, 2018. – 298 с.
2. Каплан Г. И., Сэдок Б. Дж. Клиническая психиатрия. В 2 т. Т. 2. Пер. с англ. – М.: Медицина, 1998, 528 с.
3. Тарабрина Н. В. Практикум по психологии посттравматического стресса. – СПб: Питер – 272 с.
4. Основи реабілітаційної психології: подолання наслідків кризи. Навчальний посібник. Том 1. – Київ, 2018. – 208 с.
5. Ковальчук О. П. Психологічні аспекти формування аксіологічної основи професійної діяльності офіцерів-авіаторів у сучасних умовах. Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського : збірник наукових праць. Серія «Психологічні науки» / за наук. ред. С. Д. Максименка, Н. О. Євдокимової. – Миколаїв : МНУ ім. В.О. Сухомлинського, 2014. – вип. № 2. 12(103). – С.100–106.
6. Охорона психічного здоров'я в умовах війни / пер. з англ. Тетяна Семигіна, Ірина Павленко, Євгенія Овсяннікова [та ін.]. – К. : Наш формат, 2017. – 1068.

References

1. Moroz R. A. Psykholohiia travmuiuchykh sytuatsii : navchalno-metodychnyi posibnyk / Mykolaiv: Ilion, 2018. – 298 s. (in Ukrainian).
2. Kaplan G. I., Sedok B. Dzh. Klinicheskaya psikhiiatriya. V 2 t. T. 2. Per. s angl. – M.: Meditsina, 1998, 528 s.
3. Tarabrina N. V. Praktikum po psikhologii posttravmaticheskogo stressa. – SPb: Piter – 272 s.
4. Osnovy reabilitatsiinoi psykholohii: podolannia naslidkiv kryzy. Navchalnyi posibnyk. Tom 1. – Kyiv, 2018. – 208 s. (in Ukrainian).

5. Kovalchuk O. P. Psykholohichni aspekty formuvannia aksiolohichnoi osnovy profesiinoi diialnosti ofitseriv–aviatoriv u suchasnykh umovakh. Naukovyi visnyk Mykolaivskoho derzhavnoho universytetu imeni V.O. Sukhomlynskoho : zbirnyk naukovykh prats. Seriia «Psykholohichni nauky» / za nauk. red. S. D. Maksymenka, N. O. Yevdokymovoi. – Mykolaiv : MNU im. V.O. Sukhomlynskoho, 2014. – vyp. № 2. 12(103). – S.100–106. (in Ukrainian).

6. Okhorona psykhichnoho zdorovia v umovakh viiny / per. z anhl. Tetiana Semyhina, Iryna Pavlenko, Yevheniia Ovsiannikova [ta in.]. – K. : Nash format, 2017. – 1068. (in Ukrainian).

Резюме

Ковальчук А. кандидат психологических наук,
НУОУ имени Ивана Черняховского

Мороз Р. кандидат психологических наук,
Украинский научно-методический центр практической
психологии и социальной работы Национальной
академии педагогических наук Украины

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ МЕХАНИЗМ ВОЗНИКНОВЕНИЯ СТРЕСОВЫХ СИТУАЦИЙ У ВОЕННОСЛУЖАЩИХ

Статья посвящена изучению психологического механизма возникновения стрессовых ситуаций у военнослужащих. Приведены системный обзор теоретических вопросов о природе стресса, описываются симптомы стресса и механизмы, приводящие к стрессовым расстройствам, определяются основные понятия, признаки острой реакции на стресс, исследуются факторы, влияющие на течение посттравматических переживаний. Определено, что тяжесть переживания психотравмирующего события зависит не только от интенсивности события, но и от индивидуальных факторов как адаптивных или дезадаптивных механизмов копингу.

Ключевые слова. психологическая помощь; стрессовые расстройства; эмоциональное напряжение; стресс; военнослужащий; психологическая травма.

Summary

Kovalchuk O. Ph.D., Candidate of Psychological Sciences,
National Defence University of Ukraine
named after Ivan Cherniakhovskyi

Moroz R. Ph.D., Candidate of Psychological Sciences,
Senior Research, The National Academy
of Educational Sciences of Ukraine

PSYCHOLOGICAL MECHANISM OF STRESS SITUATIONS ONSET AMONG MILITARY PERSONNEL

Introduction. One of the key aspects of psychological work under combat conditions is the psychological aid to militarymen, which aims to understand better the nature, origin and experience of their own problems and to teach them how to overcome them successfully. Understanding the essence of the issue, the importance of its holistic solution in order to enhance further the capabilities of the Armed Forces of Ukraine requires the creation of the necessary conditions for ensuring the efficient professional activity of military personnel involved in the operations of the Joint Forces Operation. But we have to know the reasons, which cause intense and painful experiences, post-traumatic stress disorders, impaired adaptation, various forms of acute reaction to stress among military personnel.

Purpose. The purpose of the article is to study behavioral reactions of servicemen to the stress.

Originality. It is defined, that the source of stress, psychological trauma can be situations that cause deep emotional reactions among the military: interpersonal and family conflicts, loss of loved one, anthropogenic and man-made disasters, natural disasters, violence, terrorist acts, terminal illnesses, involuntary resettlement, military activities, etc. However, the same situations can cause different conditions for different people. It depends on age, existence of positive experience of overcoming of frustration and stressful situations by the individual, support of loved ones during emotional tests, their own developed coping strategies and ability to compliance with the pressures of appropriate, productive psychological protections, experiences of previous psycho-traumatic situations and other factors.

Conclusion. A militaryman is able to adapt to the aggressive effects of the environment. There are systemic stress factors that are directly dangerous to the body and neurogenic, which are perceived as dangerous among stress factors. There are five basic ways of responding to a hazard that can be classified by distance: 1) fading; 2) active excitation; 3) escape; 4) assault; 5) numbness.

Key words: psychological aid; military actions; emotional tension; stress; militaryman; psychological trauma.

Марценюк М. кандидат психологічних наук, старший викладач Мукачівський державний університет
ORCID ID 0000-0002-2485-9624

Костю С. кандидат психологічних наук, доцент, Мукачівський державний університет
ORCID ID 0000-0002-1799-4043

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ І КОНФЛІКТІВ У ПРАЦЯХ МИСЛИТЕЛІВ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

Розглядаються численні і подекуди досить глибокі зауваження про причини всіляких конфліктів і шляхи їх подолання. Досліджується основний спосіб розв'язання конфліктів шляхом вживання «священної» влади старійшин і вождів. Аналізуються перші спроби осмислення конфліктів – міфологія та релігія різних народів, фольклор та пам'ятки стародавньої літератури, судження мудреців минулого. Розкриваються психологічні аспекти конфліктних ситуацій у працях мислителів Стародавнього світу.

Ключові слова: конфлікт; конфліктологія; Стародавній світ; міфологія; філософія конфлікту.

Постановка проблеми. Історія людства з давніх часів продемонструвала неминучість конфліктів, вони існували всюди і будуть існувати стільки, скільки існує взаємодія між людьми. Дослідженню конфліктів, причин їх виникнення присвячена велика кількість праць учених різноманітних напрямів: філософів, психологів, управлінців, соціологів та ін.

З давніх давен люди зрозуміли зв'язок спроби пояснення конфліктів з розумінням сутності самої людини і суспільства. Тому коріння конфліктології сягає корінням до джерел соціальної філософії. В ідеях стародавніх мислителів містяться численні і подекуди досить глибокі зауваження про причини всіляких конфліктів і шляхи їх подолання. Тоді основним засобом розв'язання конфліктів було вживання «священної» влади старійшин і вождів [2].

Конфлікти як суттєва сторона соціальних зв'язків, взаємодії і відносин людей, їх поведінки і вчинків завжди, з незапам'ятних часів приваблювали допитливу увагу людини. Свідомості тому – міфологія і релігія різних народів, фольклор і пам'ятки стародавньої літератури, думки античних і середньовічних мислителів, досягнення соціальних і гуманітарних наук.

Люди звикли з неминучістю конфліктів, що відображається навіть в релігійних текстах. Наприклад, у старогрецькій релігії Зевс постійно конфліктує з іншими богами, з Прометеем; у християнській релігії Бог прогнав Адама і Єву з раю.

Незважаючи на це, у людей не вмирає надія на приборкання стихії загальної ворожнечі, тому люди завжди прославляли тих, хто славився мистецтвом розв'язання найзаплутаніших суперечок (наприклад, Соломона).

У першому тисячолітті до нашої ери в деяких країнах (Китай, Греція) з'явилися перші спроби узагальнити накопичений практичний досвід і зробити загальні висновки про те, як вирішувати конфлікти; це стало історичною основою сучасної конфліктології, яка тільки в середині XX століття набула статусу окремої галузі суспільного знання.

Аналіз останніх досліджень з проблеми. Дана проблематика знаходить обґрунтування у працях вітчизняних та зарубіжних науковців. Вчені намагаються сформулювати основні положення виникнення суперечок та конфліктних ситуацій у системі правовідносин, класифікувати їх, обґрунтувати необхідність активного пошуку їх вирішення. Серед таких вчених необхідно

відзначити О. Баєва, Ю. Барабаша, С. Бобровник, Л. Герасіну, А. Єзерова, Д. Зеркіна, В. Кривцову, О. Небрат, М. Новікову, Н. Свиридюк, О. Сенік, Ю. Тихомирова, О. Скакун, О. Ставицької, М. Цвіка та ін.

Мета статті полягає у висвітленні основних психологічних проблем суперечностей і конфліктів у працях мислителів Стародавнього світу.

Методи дослідження. В процесі роботи був використаний теоретичний аналіз і систематизація науково-теоретичних та методичних джерел.

Виклад основного матеріалу. Закон функціонування конфлікту встановлює його дію та функцію в суспільстві. Остання залежить від типу конфліктів та їхньої структури, до якої входять носій (суб'єкт) конфлікту, проблема, об'єкт, інцидент. Тип конфлікту зумовлюється сферою, в якій він відбувається (політика, економіка, культура, міжособистісні стосунки), або суб'єктом (носієм конфлікту). За цією ознакою ми поділяємо конфлікти на інституціональні, організаційні, міжгрупові, групові та міжособистісні.

У суспільстві конфлікти виконують такі функції: групоутворення, нормотворення, інновації, інформації тощо. Завдяки конфлікту в суспільстві існують соціальні норми й інститути, призначені регулювати конфліктну взаємодію, чіткіше означаються протилежності, між якими здійснюється обмін інформацією. Відтак змінюється суспільство та суспільні організації.

Закони регулювання конфліктів утворюють ще одну групу законів конфліктології. До них належать засоби профілактики конфліктів, діагностики напруження, пом'якшення конфліктів, насильницьких методів і компромісів.

Проблема конфлікту сягає своїм корінням у далеке минуле та пов'язана з протиборством, протистоянням на ранніх етапах розвитку суспільства, відображаючи повсякденні факти зіткнення між людьми і племенами. Незважаючи на примітивний характер, життя первісної людини було організоване

відповідно до соціальних норм, які регулювали спільну працю, розподіл продуктів, визначали порядок взаємовідносин, встановлювали процедури вирішення спорів тощо. Саме ці, єдині для всіх членів суспільства, правила поведінки стали потужним поштовхом для виникнення і розвитку системи правовідносин, джерелом конфліктів у якій виступали нерозділені, контрастуючі явища людського буття протилежної спрямованості.

Факти свідчать, що конфлікти відіграють у житті народів, окремих людей і країн навіть більшу роль, ніж цього хотілося б самим людям: скажімо, всі прагнуть миру, проте кожен йде до нього "по-своєму", отож виникає проблема. Стародавні латиняни говорили: "Para bellum, bellum pace!" (хочеш миру, готуйся до війни). Більшість людей вірять у Бога, він один, але кожен йде з думкою до нього своїм шляхом, це його право. Найважливіша конфліктологічна проблема нашого часу — низький рівень духовності людського суспільства, що породжує складні проблемні ситуації як у пересічній особистості, так і в політиці високого рангу.

Науку як своєрідний, цілісний та самостійний спосіб пізнання світу визначають такі важливі компоненти: предмет і метод. Якщо предмет — це чітко визначений зміст, то метод — це шлях, спосіб чи засіб досягнення сутності предмета пізнання. Метод являє собою систему пізнавальних і перетворюючих засобів, прийомів, принципів і підходів, які може застосувати наука для пізнання свого предмета.

Аналізуючи думки мислителів Стародавнього Китаю, зазначаємо існування двох основних підходів до пізнання соціального конфлікту. Прихильники природно-правового підходу (Конфуцій, Лаоцзи, Моцзи) наголошують на необхідності пошуку компромісних шляхів вирішення конфліктних ситуацій. Шан Ян — представник іншого підходу до пізнання конфлікту — легізму, пропагував ідеї державного управління, яке спирається на

закони, що передбачають суворі покарання за їх порушення. Це призводить до утвердження постійного функціонування режиму конфлікту і відсутності відповідних засобів його компромісного вирішення. При цьому закони не дотримуються принципів покарання та рівності його для всіх суб'єктів.

Отже, на підставі неправових законів конфлікти не набувають правового забарвлення, що зумовлено офіційно встановленими засобами насильницького консенсусу, а правовий компроміс взагалі відсутній.

Стародавні філософи засуджували розбрати, хоча стверджували, що «в суперечці народжується істина». Вони вважали, що конфлікт – не погано і не добре, він існує незалежно від того, як до нього ставляться. Весь світ повний суперечностей: життя природи, життя Богів, життя людей [1,4].

Китайський філософ Лао Цзи вважав: *«В битві перемагають ті, хто не любить війну. Головне полягає в тому, щоб підтримувати спокій. Мир цінніше, за війну»*. Існує два джерела миру: янь – світле джерело та інь – темне джерело. Ці джерела постійно борються і доповнюють одне одного, їх співіснування утворює гармонію. Інший китайський мудрець Конфуцій ще в VI ст. до н.е. стверджував, що злість та зарозумілість, а з ними – і конфлікти, породжують нерівність та несхожість людей. Він казав: *«Важко бідному злості не мати й легко багатому не бути зарозумілим»*.

Особливе місце належить Конфуцію (551-479 рр. до н.е.), одному з перших китайських філософів. Його філософські, у тому числі і конфліктологічні, ідеї розвивалися іншими китайськими мислителями протягом багатьох століть. Погляди на проблему конфлікту ми знаходимо в численних моральних заповідях Конфуція. От одна з них: «Не роби іншим того, чого не бажаєш собі, і тоді в державі й у родині до тебе не будуть ставитись ворожнечо». *Джерело конфліктів* мислитель вбачав в розподілі людей на «шляхетних чоловіків»

(освічених, грамотних і вихованих людей) і простолюдинів («малих людей»). Неосвіченість і невихованість простолюдинів веде до порушення норм людських взаємин, до порушення справедливості. Для «шляхетних чоловіків» основу взаємин складає порядок, а для «малих людей» – вигода. Для з'ясування передісторії конфліктології істотне значення має звернення до античної філософії, у рамках якої вперше була почата спроба раціонального пояснення світу.

Перші спроби раціонального осмислення природи конфлікту належать старогрецьким філософам. Так, Геракліт прагнув пов'язати свої міркування про війни і соціальні конфлікти із загальною системою поглядів на природу всесвіту. Він вважав, що «джерело конфлікту – в сутності світу; конфлікти – це універсальна властивість світу, але, окрім суперечностей, у світі є і згода. *«Війна – батько всіх речей, а мир – їх мати... Все суще складене в гармонію через протизверненість»* [1].

Конфлікти, таким чином, мисляться як неодмінна і важлива умова суспільного життя. Аристотель вказував на джерела розбратів, які полягають в нерівності у володінні майном і отриманні почестей, а також нахабстві, страху, зневажанні, надмірному піднесенні одних людей і приривженості інших.

Деякі із стародавніх філософів виказували утопічні надії на можливість створення суспільства, в якому будуть усунені всі суперечності і конфлікти. Наприклад, Епікур вважав, що біди, пов'язані з нескінченними війнами, примусять людей жити в стані постійного миру.

Для з'ясування передісторії конфліктології істотне значення має звернення до античної філософії, у рамках якої вперше була почата спроба раціонального пояснення світу [3]. Природно-правовий підхід до пізнання конфлікту простежується у поглядах софістів (Гіппія, Антіфонта, Георгія), які розглядали можливість генези правового конфлікту тільки у межах демократичного

ладу в країні, що забезпечує рівність для кожного з її членів. Філософи визначили місце насильства в діяльності держави шляхом дослідження її політичного режиму. Залежно від форми державного правління (демократичного чи недемократичного) застосовується примус, засоби та заходи якого передбачені положенням закону [1]. Ідеї правового урегулювання конфліктів знайшли своє місце у римських Законах XII таблиць (451–449 рр. до н.е.), які спирались на засади законів Солона.

Подальші дослідження правового конфлікту набули розвитку у працях римських стоїків (Сенеки (3–65 рр.), Епікета (50–140 рр.), Марка Аврелія Антоніна (121–180 рр.)), які обґрунтували принцип рівності всіх людей перед законом. Філософи удосконалили вчення про правовий конфлікт, вивели певні юридичні ознаки поняття і запровадили необхідну для застосування правокompatісних засобів діяльності – тлумачення норм законодавства на відповідність їх сутності права, що стала прототипом сучасної юридичної діяльності [1].

Спроби осмислення правових конфліктів знаходимо і у пам'ятках Київської Русі X ст., де становлення системи права та поява професії юрист розвивались під впливом Візантійської імперії, але відбувались не так швидко. У «Слові про закон і благодать» Іларіона, «Повісті минулих літ» Нестора, «Повчаннях» Володимира Мономаха, «Слові» і «Малінні» Даниїла Заточника містяться роздуми щодо причин соціальних суперечностей, які виникають у суспільних відносинах; засудження конфліктів-міжусобиць, феодалських війн; поради з приводу запобігання несправедливості; шляхи усунення протиріч між різними верствами населення. Прогресивні для свого часу норми врегулювання та вирішення конфліктів встановлювало давньоруське право.

Так, вже у першій редакції Руської правди (збірник нормативних правил та законів) зазначалася особистісна й майнова відповідальність за пошкодження

чужих речей або невиконання певних зобов'язань [2].

Отже, як бачимо, будь-який тиск може обернутися вибухом неконтрольованих емоцій, розривом важливих і довірливих відносин, негативною реакцією з боку тих, хто буде переможеним і не залишить намагання добитись реваншу. Тому бажання вважати себе правим – мало гідний стиль поведінки в більшій частині міжособистісних конфліктів, і не кращий варіант збереження здорової морально-психологічної атмосфери в організації, створення умов, що дозволяють співпрацівникам ладити один з одним.

Уникнути конфліктів неможливо, але є способи пом'якшити їх руйнівний вплив на взаємодію людей, партій і соціальних груп різних рівнів, включаючи держави, навчитися обирати ефективні стратегії вирішення конфліктних ситуацій, що дозволяють не тільки успішно вирішувати виникаючі проблеми, а й розвивати конструктивні відносини. Тому розробка конфліктологічної проблематики, осмислення природи та функцій соціальних конфліктів, особливостей їх детермінації, впливу різних об'єктивних і суб'єктивних умов і чинників, обґрунтування механізмів і методів їх ефективного попередження, врегулювання і вирішення набувають великої актуальності й значущості.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Незважаючи на плідні ідеї про природу конфлікту, висловлені класичною філософією, у вивчені сутності конфлікту аж до кінця XIX ст. були суттєві недоліки:

- конфлікти розглядалися лише в загальному плані, у зв'язку з філософськими категоріями протиріч і боротьби, добра і зла як загальна властивість не тільки соціального, а і природного буття;
- досліджувалися переважно тільки конфлікти макрорівня – між класами, державами, націями, а конфлікти в малих групах, внутрішньоособистісні конфлікти залишалися поза увагою вчених;

• загальні риси конфлікту як феномена соціального життя не досліджувалися, у зв'язку з чим не було і самостійної теорії конфлікту, а, відповідно, і конфліктології як науки.

Отже, як бачимо, будь-який тиск може обернутися вибухом неконтрольованих емоцій, розривом важливих і довірливих відносин, негативною реакцією з боку тих, хто буде

переможеним і не залишить намагання добитись реваншу. Тому бажання вважати себе правим – мало гідний стиль поведінки в більшій частині міжособистісних конфліктів, і не кращий варіант збереження здорової морально-психологічної атмосфери в організації, створення умов, що дозволяють співпрацівникам ладити один з одним.

Список використаних джерел

1. Долинська Л.В. Психологія конфлікту: Навч.посіб./Л.В.Долинська, Л.П.Матяш-Заяц. – К.: Каравела, 2010. – с. 7-14.
2. Ложкін Г.В. Психологія конфлікту: теорія і сучасна практика: Навч.посіб./ Г.В.Ложкін, Н.І.Пов'якель. – К.: ВД «Професіонал», 2006. – с. 12- 36, 54-61.
3. Калаур С.М. Соціальна конфліктологія: Навч.посіб./С.М.Калаур, З.З.Фалинська. – Тернопіль: Астон, 2010. – с.14-26.
4. Русинка І.І. Конфліктологія. Психотехнології запобігання і управління конфліктами: Навч.посіб./І.І.Русинка. – К.: ВД «Професіонал», 2007. – с.11-31.

References

1. Dolinska L.V. PsihologIya konflIktu: Navch.posIb./L.V.Dolinska, L.P.Matyash-Zayats. – K.: Karavela, 2010. – s. 7-14.
2. LozhkIn G.V. PsihologIya konflIktu: teorIya I suchasna praktika: Navch.posIb./ G.V.LozhkIn, N.I.Pov'yakel. – K.: VD «ProfesIonal», 2006. – s. 12- 36, 54-61.
3. Kalaur S.M. SotsIalna konflIktologIya: Navch.posIb./S.M.Kalaur, Z.Z.Falinska. – TernopIl: Aston, 2010. – s.14-26.
4. Rusinka I.I. KonflIktologIya. PsihotehnologIYi zapoblIannya I upravlnnnya konflIktami: Navch.posIb./I.I.Rusinka. – K.: VD «ProfesIonal», 2007. – s.11-31.

Резюме

Марценюк М. кандидат психологических наук, старший преподаватель Мукачевский государственный университет

Костю С. кандидат психологических наук, доцент
Мукачевский государственный университет

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРОБЛЕМЫ ПРОТИВОРЕЧИЙ И КОНФЛИКТОВ В РАБОТАХ МЫСЛИТЕЛЕЙ ДРЕВНЕГО МИРА

Рассматриваются многочисленные и иногда довольно глубокие замечания о причинах всевозможных конфликтов и пути их преодоления. Исследуется основной способ разрешения конфликтов путем применения «священной» власти старейшин и вождей. Анализируются первые попытки осмысления конфликтов - мифология и религия разных народов, фольклор и памятники древней литературы, суждения мудрецов прошлого. Раскрываются психологические аспекты конфликтных ситуаций в трудах мыслителей Древнего мира. Анализируются исследования конфликтов, причины их возникновения, которым посвящено большое количество работ ученых различных направлений: философов, психологов, управленцев, социологов и др.

Ключевые слова: конфлікт; конфліктологія; Древний мир; міфологія; філософія конфлікта.

Summary

Martsenyuk M. candidate of psychological sciences, senior lecturer Mukachevo State University

Kostyu S. candidate of psychological sciences, associate professor Mukachevo State University

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF THE PROBLEM OF CONTRADICTIONS AND CONFLICTS IN THE WORKS OF THINKERS OF THE ANCIENT WORLD

Introduction. *The history of humankind has shown the imminence of conflicts since ancient times. They existed and will exist everywhere as long as exist the collaboration between people. The great amount of different works, written by psychologists, philosophers and sociologists are devoted to the research of conflicts. Long ago, people have realized the connection between the attempt of conflicts explanation and understanding of human and society essence. Thus, roots of conflictology reach the sources of social philosophy.*

Purpose. *The purpose of this article is the coverage of main psychological conflict problems in the works of Ancient world thinkers.*

Methods. *In the process of work theoretical analysis and systematization of scientific-theoretical and methodical sources were used.*

Results. *The present issue finds justification in works of both national and international scientists. Researchers are trying to formulate the main paras of conflict situations appearing in the system of legal relations, to classify them, and to explain their active solving necessity. These scientists should be pointed out: Baieva, Barabasha, Bobrovnyk, Herasinu, Yezerov, Zerkina, Krivtsovu, Nebrat, Novikovu, Syrydiuk, Senyk, Tykhomyrova, Skakun, Stavytskoi, Tsvika.*

Originality. *It's impossible to avoid the conflicts, but there are different ways of mitigating their devastating impact on collaboration between people, shipments, social groups of different levels, including countries. There is way to learn how to choose effective strategies of solving conflict situations that even allow to develop constructive relations. Thus, development of conflictological issue, thinking on nature and functions of social conflicts, their specialties of determination, impact of different objective and subjective conditions, explanation of the methods of their effective prevention, resolving take great importance and value.*

Conclusion *Despite the fruitful ideas about the nature of conflict, formulated by classic philosophy, there used to be serious gaps in the examination of the conflict core till the end of XIX century:*

- *Conflicts were considered only in general, with philosophical ideas, like a struggle between good and evil as natural being;*
- *Only conflicts of macro-level were considered. It means between classes, countries, nations. Conflicts in small groups remained beyond scientist's attention.*
- *Main assets of conflict as the phenomenon of social life weren't considered, resulting in absence of own conflict theory and conflictology.*

Key words: *conflict; conflictology; Ancient world; mythology; philosophy of conflict.*

Мар'яненко Л. кандидат психологічних наук,
старший науковий співробітник, старший науковий
співробітник лабораторії навчання ім. І.О. Синиці
Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України
ORCID ID 0000-0003-4166-7349

Поклад І. кандидат психологічних наук,
старший науковий співробітник, провідний науковий
співробітник лабораторії загальної психології та
історії психології ім. В.А. Роменця
Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України
ORCID ID 0000-0002-8493-1763

ОСОБЛИВОСТІ ДОСЯГНЕННЯ ПРАВОСЛАВНО- ПСИХОТЕРАПЕВТИЧНОГО ВПЛИВУ НА ОСОБИСТІСТЬ ВІРУЮЧОЇ ЛЮДИНИ

У статті досліджується поняття «особистість» в ракурсі християнської православної психології, з'ясовується в чому полягає специфіка та міжособистісна взаємодія у православній психотерапії, як відбуваються її лікувальні впливи на психіку людини, чим вона відрізняється від світських психотерапевтичних практик та від психотерапевтичних практик інших конфесій, наводяться досягнення православно-терапевтичного впливу на особистість віруючої людини.

Ключові слова: психотерапія; методи світської психотерапії; православна психотерапія; методи православної психотерапії.

Постановка проблеми. Початок ХХІ століття є найважливішим періодом в історії християнської православної психології. Він означений складним пошуком нового світорозуміння та світовідчуття, здатний дати не лише адекватну оцінку трансформаційним процесам у суспільстві, але й зазирнути у майбутнє. Сьогодні ми можемо вже констатувати, що в суспільстві триває болісний процес переоцінки цінностей, долання усталених стереотипів, які заважають по-новому подивитися на проблеми становлення людини як суб'єкта життєтворчості, спроможної виробити свій життєвий шлях та впевнено приймати історичні виклики нових світоглядних орієнтацій [6, 8, 11].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Одним з перших вченим-творцем нового погляду на українських мислителів-психологів які досліджували питання становлення цілісного уявлення про формування та розвиток особистості, був В.А. Роменець [9]. Так, контраверсивний редуктивно-матеріалістичному погляду на психологію підхід вченого дозволив йому суттєво

переглянути науковий потенціал психологічних вчень та концепцій вітчизняних мислителів та позитивно оцінити їх внесок у світову психологічну науку.

Аналіз наукових досліджень показує, що майже сто років тому, на початку ХХ століття, в науці та філософії означилися три основних, методологічно і світоглядно різних, багато в чому полярних, напрямів у вивчення й розумінні людини. Перший із них був пов'язаний з природно-науковим підходом до людини. Спираючись на матеріалістичні погляди він відкидав усяку метафізику та вбачав у людині лише згусток природних сил та елементів. Також вважалося, що така сутність не вимагає, щоб бути пізнаною, інших засобів, ніж ті, котрими наука добуває істину про інші речі (І.М. Сеченов, М.Г. Чернишевський та ін.). Другий напрям розвивався переважно в руслі ідеалістичних та релігійно-філософських традицій. В рамках цього напрямку розроблялася метафізична проблематика особистості, утверджуючи самостійність духовної сутності людини і нередуктивність її до фізичного начала

(М.Я. Грот, В.С. Соловйов та ін.) [5, С. 520-538]. Третій напрям був пов'язаний із духовно-академічною традицією та розвивав поняття особистості в традиціях християнської антропології, розглядаючи взаємодію духовного та фізичного початків відповідно до ієрархічної конструкції людини (С.С. Гоготський, П.Д. Юркевич та ін.) [9].

За роки атеїзму і гоніння на Православну Церкву зросло майже два покоління людей, які не знають Бога і Його Святої Церкви. У більшості наших співвітчизників духовний вакуум заповнився лжевченнями: єресі, східні релігії, окультизм. На цьому несприятливому духовному тлі проблема психічного здоров'я суспільства різко погіршилася і набула не лише медичного, а державного статусу. Спостерігається стрімке зростання нервово-психічних розладів, наркоманії, алкоголізму, самогубств [10].

В психологічній літературі поняття кризи життєдіяльності (вікової, духовної, екзистенціальної, посттравматичної) пов'язане з іменами таких західних вчених як Р.Ассаджолі, В. Франк, Е. Еріксон та ін. В їх вченнях всі типи психологічних криз характеризуються різкими психофізіологічними змінами, підвищенням психічної напруги, відчуттям внутрішнього дискомфорту, тобто, здебільшого, можна стверджувати, що ідеться про кризу особистісного розвитку [3].

Майже 80 років психологічна наука намагалася існувати без Бога. Сучасні дослідники [2, 6, 12] вважають, що настав час, коли, психологічна наука може багато чого перейняти у вченні Православних святих отців, тобто у святоотецькій психології.

Мета статті. З'ясувати, в чому полягає специфіка та міжособистісна взаємодія у православній психотерапії, як відбуваються її лікувальні впливи на психіку людини, чим вона відрізняється від світських психотерапевтичних практик.

Методи дослідження. Відповідно до мети було застосовано комплекс методів

теоретичного (логіко-психологічного та історико-психологічного аналізу, синтезу, порівняння, узагальнення теоретичних та експериментальних розробок досліджуваної проблеми у науковій літературі та літературних джерелах дотичних даної теми, систематизація та наукова інтерпретація для узагальнення теоретико-методологічних основ розгляду особливостей досягнення православного психотерапевтичного впливу на особистість віруючої людини) та емпіричного (бесіда, спостереження, опитування) дослідження.

Виклад основного матеріалу. На думку Л.Ф. Шеховцової, за різноманітними методиками психотерапії явно чи приховано стоїть певна методологія, ідея «правильного» життя: відношення до інших, до себе, сенсу буття в цьому світі [11]. Аналізуючи сучасні підходи, що активно застосовуються у практичній діяльності психолога, вчені виокремлюють наступні: поведінковий, когнітивний, психоаналітичний, екзистенційно-гуманістичний, гештальттерапію, психодраму, тілесноорієнтований, психосинтез, трансперсональний та деякі інші. Кожен із зазначених підходів являє собою практичну можливість у справі психологічної допомоги людині, але кожен має також свої переваги і недоліки в залежності від сфери його застосування, конкретної проблеми що вирішується, а також особистості психотерапевта та клієнта.

Відповідно до завдань нашої роботи, розглянемо сутність духовно-орієнтованого підходу психологічної допомоги особистості в руслі православної психотерапії, який представлений в роботах Т. Флоренської [цит. за 3].

Отже, формою практичної реалізації духовно-орієнтованого підходу, на думку Т. Флоренської, є діалогічне консультування, яке передбачає наявність трьох рівнів діалогу, що відповідають ступеню духовного просування співрозмовника: рівень емпатичного вислуховування клієнта, рівень

перетворення його духовного стану і рівень катарсису та глибокої зміни свідомості людини завдяки зустрічі зі своїм «духовним Я», яке розуміється як «образ Божий в людині» і є основою формування почуття людської гідності. Катарсис є свідченням подолання гострої життєвої кризи, моментом духовного пробудження та початком свідомого духовно-морального становлення особистості.

Відповідно до вищезазначеного, можна визначити, що метою діалогічного спілкування є розкриття «духовного Я» клієнта, завдяки чому досягається щире прийняття особистості співрозмовника. Специфікою даного підходу, на відміну від гуманістичної парадигми, є декларування консультантом своєї духовно-моральної, етичної позиції, що відкриває йому широкі можливості (при наявності повного прийняття клієнта) надавати зворотний зв'язок щодо морального аспекту різних явищ. Гуманістичний же принцип «не оцінювання» не дозволяє консультанту висловити свою думку з приводу аморального вчинку клієнта. Важливою категорією духовно-орієнтованого підходу є «каяття», що в перекладі з давньогрецької означає «зміна способу мислення», повернення людського життя до Бога. При цьому можуть радикально змінитися цінності, життєві орієнтири, мета і сенс усього життя людини. Т.Флоренська зазначає, що професійно-необхідною особистісною особливістю консультанта має бути наявність внутрішнього духовного стрижня, розвинене почуття самооцінки (людської гідності), що передбачає необхідність постійної морально-етичної роботи консультанта над собою і дає можливість духовної опори для співрозмовника. При цьому психолог не втішає клієнта, який страждає від почуття своєї неправоти, а сприяє його глибокому покаяттю, завдяки чому відбувається катарсичний ефект. Таким чином, консультант, переконаний в безсмерті душі, краще може допомогти зневіреним в життя людям, ніж той, для якого зі смертю все закінчується [цит. за 3].

Духовність розуміється Т.

Флоренською як наповненість Духом Божим, єднання з Ним. Вона зазначає, що якщо бажання виконувати волю Бога у людини ще не виникло, то може з'явитися прагнення заповнити духовну порожнечу, замінивши її матеріальними благами або психічними процесами, що створюють ілюзію повноти життя, а це, в свою чергу, створює перешкоду для духовного зростання особистості.

Вітчизняні вчені зазначають, що психологічне здоров'я визначається душевними станами людини [6, 8]. Враховуючи погляди християнської православної психології на означене вище питання, сьогодні можна стверджувати, що атеїзм не може надати душі нічого світлого. З православної точки зору, неврози – це наслідки пристрастей і пороків, що вкорінюються в душі людини. В основі неврозу покладене оскудіння любові в серці людини [1]. А там, де немає любові (Бога) вселяється ненависть, нетерпимість, дратівливість, заздрисність, страхи (диявол). У святоотецьких виданнях зауважується на необхідності зберігати душевний спокій і це виявляється головним: якщо буде мир в душі людини, то вона буде щасливою (Олексій Зосимовський).

В багатьох випадках, за умови відсутності душевного спокою поведінкою людини рухають пристрасті, які підштовхують її до гріховних вчинків. Саме тому так багато зла у взаємодії між людьми [4]. Вчені доводять, що існує прямий причинно-наслідковий зв'язок гріховних форм поведінки людини (аморальності, роздвоєності) і нервово-психічних розладів [6].

Пояснюючи специфіку Християнства, багато хто думає, що це – філософське вчення, або релігія, одна з багатьох, що існує з давнини. Але Християнство не є філософією. Філософія – це розумові побудови, що не мають зв'язку з реальним життям. Філософія є плід людської думки, тоді як Християнство – це об'явлення Боже. Це одкровення було виражене в тодішніх філософських термінах, але воно не є філософією. Згідно іншого погляду,

людина відчуває себе безсилою серед Всесвіту і має велику потребу в тому, щоб створити деякого Бога всемогутнього, який міг би допомагати безсилій людині. За цією точкою зору, не Бог створює людину, а людина створює Бога. Релігію розглядають як зв'язок людини з Абсолютом, тобто зв'язок між «я» і Абсолютним «Ти». Багато хто вважає релігію засобом обманути народ, спрямовуючи його надії на майбутнє життя. Таким чином, на їх погляд, з допомогою релігії, ті хто тримає владу, пригноблюють народ.

Однак, Християнство стоїть вище всіх цих пояснень. Бог – це не Абсолютний «Ти», а жива Істота, що має органічний зв'язок з людиною. До того ж, Християнство не переносить будь-яку проблему людини в майбутнє. У Християнстві майбутнє укорінене в теперішньому і Царство Боже починається в цьому житті. Царство Боже – це благодать Триєдиного Бога і споглядання очищеною, святою людиною нествореного (нетвірного) Світла. Очищення серця людини від пристрастей дійсно є першою стадією душі на шляху до Бога. Той, хто бачив нетвірне світло і поєднався з Богом – не очікує другого Пришестя Господа, але вже живе в Господі. Саме тому, минуле, теперішнє і майбутнє дійсно сприймається такою людиною як деяка непорушна єдність. Саме тому, що Православ'я не відкладає розв'язання будь-якої проблеми людини «на потім», воно не може бути схарактеризоване як «опіум для народу». Воно приносить життя людині, преображає життя її біологічне, освячує і преображає все суспільство.

Православ'я, якщо людина сприймає його вірно і живе в Дусі Святому, являє собою спілкування Бога і людини, небесних і земних, живих і померлих. І в цьому спілкуванні дійсно вирішуються всі проблеми, що виникають в нашому житті. Духовне життя – це динамічний процес. Воно починається з Хрещення людини, як очищення образу Божого в людині, і спрямоване на досягнення в людині подоби Божої, тобто спілкування з Богом.

По-перше, Християнство – це передусім Церква (тіло Христове). Це означає, що Христос не просто перебуває на небі, керуючи звідти історією і людством, але поєднаний з нами через Церкву. Христос – це наше життя, а ми – «члени Христові». По-друге, ціль Християнства – досягти блаженного стану обожнення людини, тобто подоби Божої в людині. Для цього від людини вимагається очищення. Саме це очищення (зцілення) і є справою Церкви.

Члени Церкви розподіляються на хворих, тобто людей, що проходять курс лікування, і святих людей, які вже зцілені. Люди не розподіляються на моральних і аморальних, добрих і злих, виходячи із моральних правил. Такий розподіл, на думку святих отців, є ізоморфним. По суті, людство розподіляється на три категорії: тих, хто хворий душею; тих, хто лікується; тих, хто вже вилікувався (святих). Православний християнин, після того, як він здійснив вибір на користь благодатного Православ'я (не розколу), зберігає вірність православному вченню і моральне життя є для нього цінністю, він у своєму церковному житті проходить три стадії духовного зростання: просвіщення (воцерковленість), очищення (лікування таїнствами Церкви), обожнення (досягнення святості).

Християнство, на думку І. Влахоса [7], є наукою лікування певним психотерапевтичним методом і курсом лікування. Богословствування надається тим священикам, монахам, хто перейшов від діяльності очищення до діяльності, або навіть стану бачення «нествореного Світла». Тільки такі отці можуть говорити про Бога від Бога. Спілкування з Богом набувається через набуття розумно-сердечної неперервної молитви. Богословствування перебуває за межами розуму, оскільки воно є одкровення Бога людині, і отці визнають його як споглядання. Воно набувається не лише неперервною молитвою, але й настає через любов до Бога. Богословствування є результатом зцілення віруючої, православної, воцерковленої людини. Ієрофей Влахос зазначає, що тільки той,

хто очистився, або знаходиться в процесі очищення, може бути посвячений в невимовні таїнства і великі істини, може прийняти об'явлення і потім передати одержане народу [7].

Духовним отцем може стати тільки той, хто набув богословствування. Тільки той духовний отець може наставляти духовних чад без загрози попасти в оману, хто вже сам відчуває божественний предмет. Тільки той, хто досяг богословствування, може провести розрізнення між енергіями Божими і створеними, зокрема, він може визначити дії бісів і диявола. Той, хто не знає прийомів ворога, і не очистився у Христі, не тільки не може сам боротися з ворогом, але і нездатний духовно наставляти і духовно лікувати душі інших. Під лікуванням душі розуміється, передовсім, лікування розуму. Через відпадиння людини від Бога в першу чергу відбулося падіння розуму людини. Падіння людини полягає: у втраті розумом здібності функціонувати правильно, або функціонувати взагалі; у більш загальному зміщенні розумової діяльності у бік фізіологічних процесів; у потраплянні розумової діяльності під гніт зовнішніх обставин.

Результатом поганого функціонування розумової сили є послаблення зв'язків між людиною і Богом і людей між собою, прагнення використати як Бога, так і іншу людину для закріплення особистої свободи і щастя [2]. У святому Хрещенні (народженні в Бозі) розум людини поступово просвічується, звільнюється з плотського і диявольського рабства і поєднується з Богом. Однак, і після Хрещення настає омертвіння розуму з причини гріха. Всяка пристрасть і всілякий гріх вбиває розум людини. Падіння розуму породжує його запаморочення. Саме з внутрішньої немочі людини виникають її проблеми. Ось чому, як вважає Авдеев Д.О. [1], психотерапевти не в змозі надати тут допомогу, оскільки тільки Христос може відновити поборений (вбитий, зморений) пристрастями розум. Преподобний Максим, визначаючи, в чому полягає нечистота (падіння розуму)

писав, що розум людини може перебувати в хибному знанні; невіданні чогось загального; в пристрастних помислах; в дозволенні собі гріха. Отже, виникає потреба в лікуванні розуму, яке святі отці зуть його відновленням, очищенням. Очищення розуму й серця є необхідним і першим етапом церковного лікування. Результатом чистоти серця стає любов людини до інших людей і божественна любов людей між собою.

Особисте спасіння людини-християнина розподіляється на три частини: 1) діяння, 2) споглядання; 3) богословствування. Діяння очищує серце від пристрастей; споглядання просвіщає розум істинним знанням; богословствування забезпечує спілкування і взаємодію людини з Богом. Діяння завжди передує спогляданню, тобто баченню Бога. Діяння – це тілесний піст, уважність до свого внутрішнього стану, псалмоспіви, молитва, мовчання, рукоділля. Через споглядання розум осягає майбутнє. Очищення душі – це позбавлення від пристрастей. Чистота душі пізнається за такими ознаками: слово незадрісне, рівня незлобове, піклування про славу Господа неперервне. Отже, якщо мова наша задрісна, рівня порочне і любов до Бога непостійна, то це означає, що серце наше ще неочищене. Як би людина не старалася, розум не може очиститися і стати живим, поки не зійде на нього Дух Святий. Оскільки – очистити розум є справа тільки Духа Святого (Авва Дорофей). Після очищення розум осягається і стає «світородним».

Лікування людини полягає в очищенні розуму, серця і всієї людини як образу Божого; у поверненні розуму до первозданної краси. Це – спілкування з Богом. Коли розум стає Храмом Духа Святого – лікування успішно завершується і настає зцілення, що знаменує собою набуття святості.

Способом зцілення душі є існування правої віри. Ми, православні, надаємо великого значення збереженню віри. Ми надаємо значення збереженню догматів від викривлення не тому, що боїмося пошкодити вчення, а тому що можемо

втратити можливість лікування, і значить, спасіння. Більшість сьогоднішніх християн не відчуває своєї хвороби, не знає свого стану. Їм заважають гордість і самодостатність. Каяття не може зародитися в душі, яка не відчуває свого гріха, своєї спустошеності. Тому духовне життя не розвивається. Разом з усвідомленням своєї немочі в людині має з'явитися стан смирення (впокорення). Смирення і самоприниження видавлюють у душі каяття і спокутування гріхів, смирення наповнює душу блаженною радістю.

Тільки той священник, який сам набув духовного зцілення, може лікувати і духовних чад. Духовний отець – православний психотерапевт – має бути богословствующим. Лікування, що його пропонує духовний отець – це шлях православного благочестя і подвигу. Виділяється п'ять подвигів, що лікують, очищують людину від пристрастей: бодрствування, богомислення, молитва, утримання, мовчання. Подвиг – це пристосування до життя закону Божого і збереження Заповідей Божих.

Крім посту є ще один засіб лікування – уважність розуму. Уважний християнин є уловлювач помислів, отже вміє їх розпізнавати. Молитва – найкращий засіб лікування душевних болячок, хвороб, бо через молитву в душу людини входить велика благодать. Розумна молитва – найважливіший засіб для спасіння людини [7].

Церква з допомогою свого вчення, богослужінь, аскези, таїнств, звільнює розум людини, роблячи його Храмом Духа Святого. Це лікування випробуване і підтверджене усіма святими, є єдиним шляхом, що веде до Бога. Необхідно приєднати до Православного Письма також і Православне Передання.

Висновки та перспективи подальших досліджень.

Психотерапевтичні техніки є похідними від психологічних поглядів, що їх розділяє психотерапевт на природу людини, а психотерапевтичні практики, які він застосовує, виражають його світогляд. Тобто, можна з впевненістю констатувати: яка теорія (психологічна школа), така і

практика (психотерапія).

Православна психотерапія протистоїть таким психотерапевтичним підходам, як психотехніки задля трансформації особистості. Але більшість психотерапевтичних шкіл у взаємодії з пацієнтами застосовують свій вплив на їх підсвідомість. У православній міжособистісній взаємодії заперечуються методи насильницького впливу на особистість. Такі саме впливи, як медитація, йога, гіпноз, аутотренінг, психоаналіз вважаються небезпечними.

В основі неврозу покладене оскудіння любові в серці людини. А там, де немає любові (Бога) вселяється ненависть, нетерпимість, дратівливість, заздрісність, страхи (диявол).

Святоотецька психологія розглядає будь-яку проблему, що з нею звертається людина, у Святому Дусі. Вона розриває полон матеріального світу, бореться з його пристрастями та переходить межу матеріалізму. Святоотецька психологія – це проникнення в глибини людського духу, це – неозоре, бездонне море духовних одкровенень і осяянь.

З поглядів православних отців-психотерапевтів, шлях до щастя є таким же, як і шлях до святості. Якщо ми вирішуємо бути щасливими, то необхідно узгоджувати свій шлях з дорожніми вказівками – заповідями Христа, і детальним описанням їх маршруту [2].

Підсумовуючи необхідно наголосити, що очищення, лікування душі від пристрастей відбувається за допомогою таїнств Святої Православної Церкви (Сповідь, Причастя, Миропомазання, Священство, Вінчання, Хрещення), які втрачають силу Благодаті святого Духа через розколи. Тому і Дари Святого Духа (Прозорливість, цілительство, богословствування) надаються святим саме в Лоні Православної церкви. Усі інші психотерапевтичні (поза Православної церкви) впливи будуть не від Бога. Необхідно також зазначити, що не всі православні священники можуть бути психотерапевтами від Бога (за виключенням їх участі у Святих таїнствах), а тільки ті, хто сподобився

Дарів Святого Духа, зокрема – богословствування, та інших.

Отже, враховуючи вищенаведене дослідження особливостей досягнення православно-терапевтичного впливу на особистість віруючої людини, можна стверджувати, що християнська православна психотерапія може бути ефективно застосована в процесі психологічної реабілітації людей будь-якого віку та статі, а також при проходженні екзистенціальних

ціннісних криз особистості, в ситуаціях внутрішньоособистісних та міжособистісних конфліктів, а також при постстресових розладах особистості та життєвих кризах не тільки віруючої людини, але і людей будь-якої конфесії чи світських поглядів, за умови їх вільного осмисленого звернення до православного психотерапевта, навіть до православного священика, який приймає людей на лікування.

Список використаних джерел

1. Авдеев Д.А. На нервной почве. Врачевание души: истинное и ложное / Дмитрий Александрович Авдеев. – М. : Русский Хронограф, 2001. – 128 с.
2. Анна Лелик. Наука о душе или несовременная психология / Лелик Анна. – К. : АДЕФ Украина, 2012. – 324 с.
3. Братусь Б.С., Воейков В.Л. Начало христианской психологии / Братусь Б.С., Воейков В.Л. – М. : Наука, 1995. – 235 с.
4. Видение рабы Божией Н. «Если народ не кается, то гибнет и исчезает с лица земли...». Блаженная матрона Московская / [автор текста В. Клос]. – К. : Грант-Т, 2007. – 168 с.
5. Зенько Ю.М. Основы христианской психологии и антропологии. – СПб. : Речь, 2007. – 912 с.
6. Мар'яненко Л.В. Міжособистісна взаємодія хворого і православного психолога-психотерапевта / Л.В. Мар'яненко // Філософсько-соціологічні та психолого-педагогічні проблеми підготовки особистості до виконання завдань в особливих умовах : міжн. наук. конф., 7 червня 2018 р. : статті – К.: НУОУ, 2018. – С.137-141.
7. Митрополит Иерофей (Влахос) Православная психотерапия. Святоотеческий курс врачевания души / Митрополит Иерофей (Влахос). – СПб. : Свято-Успенская Почаевская лавра, 2016. – 432 с.
8. Поклад І.М. Можливості арт-терапії у збереженні психологічного та фізичного здоров'я дітей / І.М. Поклад // Теорія та практика допомоги особистості в психологічному консультуванні і психотерапії: міжнар. наук.-практич. конф., 10 травня 2005 р. : тези допов. – К. КМПУ імені Б.Г. Грінченка, 2005 – С. 98-99.
9. Роменець В.А. Історія психології ХХ століття : [навч.посібник] / В.А. Роменець, І.П. Маноха. – К.: Либідь, 1998. – 992 с.
10. Самоубийство: ошибка или выход? / [сост. Д.Г. Семенюк, М.И. Хасьминский]. – Минск : Издательство Белорусского Экзархата Русской Православной Церкви, 2012. – 335 с. (Компас для души)
11. Шеховцова Л.Ф. Интеграция научного и религиозного знания в концепцию целостного человека / Лариса Федоровна Шеховцова. – СПб., 2003. – 83 с.
12. Шеховцова Л.Ф. Элементы православной психологии / Л.Ф. Шеховцова, Ю.М.Зенько. – СПб., 2005. – 252 с.

References

1. Avdeev, D.A. (2001). *Na nervnoi pochve. Vrachevanye dushy: ystynnoe y lozhnoe* [On the nerve soil. Healing the Soul: True and False]. Moscow: Russkyi Khronohraf [in Russian].
2. Lelyk, A. (2012). *Nauka o dushe yly nesovremennaiia psykholohyia* [Soul science or non-modern psychology]. Kyiv: ADEF Ukrayna [in Russian].
3. Bratus, B.S., & Voeikov, V.L. (1995) *Nachalo khrystyanskoi psykholohyy* [The beginning of Christian psychology]. Moscow: Nauka [in Russian].
4. Klos, V. (Eds.). (2007). *The vision of God's slave N. "If a nation does not repent, it perishes and disappears from the face of the earth ...". Blissful matron Moscow*. Kyiv: Hrant-T.
5. Zenko, Yu.M. (2007). *Osnovy khristianskoy psikhologii i antropologii* [Basics of Christian Psychology and Anthropology]. Saint Petersburg: Rech [in Russian].
6. Marianenko, L.V. (2018). *Mizhosobystisna vzaemodiia khvoroho i pravoslavnoho psykholoha-psykhoterapevta* [Interpersonal interaction of the patient and the Orthodox psychologist-therapist]. *Filosofsko-sotsiologichni ta psykholoho-pedahohichni problemy pidhotovky osobystosti do vykonannia zavdan v osoblyvykh umovakh* – Philosophical-sociological and psychological-pedagogical

problems of person's preparation for tasks in special conditions. (pp. 137-141). Kyiv: NUOU.

7. Mytropolyt Yerofei (Vlakhos), (2016). *Pravoslavnaia psykhoterapyia. Sviatootecheskyi kurs vrachevaniia dushy [Orthodox psychotherapy. Patristic course of soul healing]*. Saint Petersburg: Sviato-Uspenskaia Pochaevskaia lavra [in Russian].

8. Poklad, I.M. (2005). *Mozhlyvosti art-terapii u zberezheni psykholohichnoho ta fizychnoho zdorovia ditei [Possibilities of art therapy in preserving the psychological and physical health of children]. Teoriia ta praktyka dopomohy osobystosti v psykholohichnomu konsultuvanni i psykhoterapii – Theory and practice of personal assistance in psychological counseling and psychotherapy: materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (10 travnia 2005 roku) – International scientific and practical conference.* (pp. 98-99). Kyiv: KMPU imeni B.H. Hrinchenka.

9. Romenets, V.A., & Manokha I.P. (1998). *Istoriia psykholohii XX stolittia [History of psychology of the twentieth century]*. Kyiv: Lybid.

10. Semeniuk, D.H., & Khasmynskyi, M.Y. (Eds.). (2012). *Suicide: a mistake or a way out?* Mynsk : Yzdatelstvo Belorusskoho Эказархата Russkoi Pravoslavnoi Tserkvy.

11. Shekhovtsova, L.F. (2003). *Intehratsiia nauchnoho i relihioznoho znanyia v kontseptsyi tselostnoho cheloveka [Integration of scientific and religious knowledge in the concept of a holistic person]*. Saint Petersburg [in Russian].

12. Shekhovtsova, L.F., & Zenko, Yu.M. (2005). *Elementy pravoslavnoi psikhologii [Elements of Orthodox Psychology]*. Saint Petersburg [in Russian].

Резюме

Марьяненко Л. кандидат психологических наук, старший научный сотрудник, старший научный сотрудник лаборатории обучения им. И.А. Синицы Института психологии имени Г.С. Костюка АПН Украины

Поклад И. кандидат психологических наук, старший научный сотрудник, ведущий научный сотрудник лаборатории общей психологии и истории психологии им. В.А. Роменця

Института психологии имени Г.С. Костюка АПН Украины

ОСОБЕННОСТИ ДОСТИЖЕНИЯ ПРАВОСЛАВНО-ПСИХОТЕРАПЕВТИЧЕСКОГО ВОЗДЕЙСТВИЯ НА ЛИЧНОСТЬ ВЕРУЮЩЕГО ЧЕЛОВЕКА

В статье исследуется понятие «личность» в ракурсе христианской православной психологии, анализируется специфика православной психотерапии, выясняется, как происходят ее лечебные воздействия на психику человека, чем она отличается от светских психотерапевтических практик и от психотерапевтических практик других конфессий, приводятся достижения православно-терапевтического воздействия на личность верующего человека.

Ключевые слова: психотерапия; методы светской психотерапии; православная психотерапия; методы православной психотерапии.

Summary

Marianenko L. Ph.D. in Psychology, Senior Researcher, Senior researcher of I.O.Synytsya

Laboratory of the psychology of studies, G.S.Kostiuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine

Poklad Ir. Ph.D. in Psychology, Senior Researcher, Assistant Professor Leading researcher of the laboratory of General

psychology and history of psychology named after V. A. Romance of the G.S. Kostiuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine

FEATURES OF THE ACHIEVEMENTS OF THE ORTHODOX PSYCHOTHERAPEUTIC IMPACT ON THE PERSONALITY OF A BELIEVER

Introduction. The beginning of the 21st century is the most important period in the history of Christian Orthodox psychology and psychotherapy. This is indicated by the complex search for a new worldview. Society continues to overcome the painful process of reassessing values, overcoming existing stereotypes that prevent a new look at the problems of becoming a person as a subject of life activity, able to develop their life path and confidently accept the historical challenges of new ideological orientations.

Purpose. Analyze the specifics of Orthodox psychotherapy; find out how the therapeutic impact of Orthodox psychotherapy on the human psyche occurs, how Orthodox psychotherapy differs from secular psychotherapeutic practices and psychotherapeutic practices of other faiths.

Methods. Theoretical – methods of logical-psychological and historical-psychological analysis, synthesis, comparison, generalization of theoretical and experimental developments of the studied problem in the scientific literature and literary sources relating to this topic, systematization and scientific interpretation to summarize the theoretical and methodological foundations of the consideration of the features of the achievement of Orthodox psychotherapeutic influence on the identity of the believer; empirical – conversation, observation, survey.

Originality. The scientific novelty is that: in the article the historical-psychological analysis of the concept of "personality" in the perspective of Christian Orthodox psychology is proved, which proves its significance for value-ideological representations of Orthodox psychotherapy; the essence of the spiritual-oriented approach of psychological assistance of the individual in the context of Orthodox psychotherapy is determined; established what is specific and interpersonal interaction in Orthodox psychotherapy; clarified how Orthodox psychotherapy differs from secular psychotherapeutic practices and psychotherapeutic practices of other faiths; clarified and expanded the content of a number of psychological categories in the context of the stated theme: «life crisis», «methods of secular psychotherapy», «methods of orthodox psychotherapy».

The data obtained in the course of the study complement and expand the scientific understanding of the content, structure, dynamics and psychological characteristics of the achievements of Orthodox psychotherapeutic influence on the personality of the believer.

Practical significance of the work is the possibility of using practical psychologists, Orthodox psychotherapists in work with people of different age groups and gender both in individual and group forms of work, as well as teachers of higher educational institutions during the lectures, practical and laboratory classes on educational disciplines «History psychology», «Psychology of personality», «Psychological counseling» and others like that.

Conclusion. Orthodox Christian psychotherapy can be effectively used in the process of psychological rehabilitation of people of any age and gender, as well as during the passage of existential value crises of a person, in situations of intrapersonal and interpersonal conflicts, as well as in life crises of not only religious people, but also people of any other denomination or secular views.

Key words: psychotherapy; Orthodox psychotherapy; methods of Orthodox psychotherapy; methods of secular psychotherapy.

СИСТЕМА ПРОФЕСІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ В НАЦІОНАЛЬНІЙ ГВАРДІЇ УКРАЇНИ

В статті окреслено проблему побудови системи професійно-психологічної підготовки. Проаналізовано сучасні погляди до визначення поняття «професійно-психологічна підготовка». Визначено мету професійно-психологічної підготовки та основні її завдання. Деталізовано систему професійно-психологічної підготовки в Національній гвардії України, яка складається з п'яти основних складових, а саме: суб'єктів, об'єктів, форм, методів та засобів.

Ключові слова: психологічне забезпечення; професійно-психологічна підготовка; система професійно-психологічної підготовки; складові системи професійно-психологічної підготовки; психологічне моделювання.

Актуальність дослідження і постановка проблеми.

Анексія Криму, події на сході України, а саме проведення антитерористичної операції, а згодом операції об'єднаних сил, висувають нові вимоги до особового складу Національної гвардії України (далі – НГУ). Тут важливу роль відіграють не тільки професійна компетентність військовослужбовців, а й їхня психологічна готовність та підготовленість до виконання службово-бойових завдань.

Особовий склад НГУ виконує чималу кількість завдань регламентованих нормативно-правовими актами, які пов'язані з безліччю стрес-факторів та різноманітних умов які негативно впливають на психоемоційний стан військовослужбовців.

Необхідність професійно-психологічної підготовки обумовлена своєрідною специфікою та особливістю виконуваних завдань в процесі професійної діяльності, таких як:

1. Діяльність Національної гвардії України ґрунтується на принципах верховенства права, забезпечення дотримання прав і свобод людини і громадянина, позапартійності, безперервності, законності, відкритості для демократичного цивільного контролю, прозорості, відповідальності, централізованого керівництва та єдиноначальності, забороняється застосування тортур, катувань та інших жорстких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведінки та покарання. Вищезазначене вимагає від

особового складу наявність як сформованої професійної компетентності, так і високих морально-ділових якостей.

2. Виконання завдань за призначенням передбачає наявність певних повноважень та обов'язків що визначені законодавчо. Відхилення від виконання обов'язків може призвести до заподіяння істотної моральної шкоди та психічної травми військовослужбовцям. Прийняття рішення в неординарних ситуаціях обумовлене досконалим знанням функціональних обов'язків та нормативно-правових актів, що регламентують діяльність гвардії, відповідальність перед суспільством, психологічною підготовленістю та психічною стійкістю.

3. Наявність вищезазначених повноважень передбачає і високий рівень самостійності та відповідальності військовослужбовців за власні дії та прийняті рішення, що передбачає належний рівень емоційної зрілості, моральності, самоконтролю, знання обов'язків та чіткого усвідомлення персональних дій.

4. Національній гвардії України визначено 20 функцій, які в тій чи іншій мірі насичені різноманітними стрес-факторами, а деякі ризиком для життя, наприклад: «участь у здійсненні заходів, пов'язаних з припиненням збройних конфліктів...», «участь у спеціальних операціях із знешкодження озброєних злочинців...», «участь у ліквідації наслідків надзвичайних або кризових ситуацій...», «участь у припиненні масових заворушень». Виконання

подібного роду функцій передбачає наявність у військовослужбовців високої психічної та стресостійкості, вміння діяти адекватно ситуації, здатність прогнозувати наслідки враховуючи всі наявні фактори, високу емоційну стабільність, критичне мислення тощо.

Для підготовки особового складу до протистояння дії стрес-факторів у різних умовах службово-бойової діяльності необхідно деталізувати систему професійно-психологічної підготовки.

Аналіз останніх досліджень та публікацій.

Проблему професійно-психологічної підготовки вивчали чимало науковців у сфері психології, зокрема: І.В. Жданова, Г.Є. Запорожцева, О.В. Іванова, І.С. Коваль, А. Куліш, С.О. Ларіонов, С.Ю. Лебедева, Н.В. Лигун, М.Г. Логачев, О.В. Сахнік, О.М. Скрябін, М.О. Сова, А.І. Черняк, С.О. Чижевський, І.М. Шопіна та ін.

Вищезазначеними авторами зроблено вагомий внесок у розвиток професійно-психологічної підготовки досліджуючи новітні тренінгові технології, методики, програми, тренінги і тренінгові програми, пропозиції, форми здійснення, специфіку тощо. Розглянуто вітчизняний та іноземний досвід впровадження та удосконалення професійно-психологічної підготовки. Висвітлено вплив професійно-психологічної підготовки на формування адаптивних можливостей індивіда тощо.

Зокрема Івановою О.В. та Чижевським С.О., в запропонованому проекті системи професійно-психологічної підготовки військовослужбовців Національної гвардії України на різних етапах виконання службово-бойових завдань в екстремальних (бойових) умовах, було визначено форми професійно-психологічної підготовки, проведено аналіз результатів дослідження наслідків війн на території інших держав а також окремих досліджень психологів Національної гвардії України під час антитерористичної операції, окреслено особливості впровадження у бойову та спеціальну підготовку досвід виконання службово-бойових завдань та вагоме значення діяльності психологів на етапі підготовки гвардійців до них[1].

Але система професійно-психологічної підготовки повинна

складатись не тільки з форм, а й інших складових, що в свою чергу повинні полегшити діяльність керівників у питаннях психологічної підготовленості підлеглих до дій у різних умовах обстановки, саме це спонукало нас на необхідність деталізації системи професійно-психологічної підготовки в Національній гвардії України.

Постановка завдання. Метою статті є проаналізувати сучасний стан професійно-психологічної підготовки, конкретизувати її поняття, окреслити складові системи професійно-психологічної підготовки, визначити елементи що їх формують, конкретизувати завдання, мету.

Методи дослідження. Аналіз і синтез, порівняння, узагальнення та конкретизація.

Виклад основного матеріалу.

Для більш точного уявлення системи професійно-психологічної підготовки необхідно конкретизувати визначення самого поняття – професійно-психологічна підготовка.

Слід звернути увагу, що професійно-психологічна підготовка визначалась по різному в залежності від специфіки правоохоронного органу держави – в, Національній поліції України, Державній пенітенціарній службі України, Державній службі України з надзвичайних ситуацій тощо.

Зокрема О.В. Сахнік з погляду на психологічну надійність та особисту безпеку персоналу Державної пенітенціарної служби України, зазначає, що головним механізмом боротьби з будь-якими негативними психологічними явищами, якими зокрема являються віктимність поведінки та деформація професійно-важливих якостей співробітника пенітенціарної системи, є знання про їх існування та методи самокорекції, сформовані уміння вчасно розпізнавати зародження негативних психоемоційних впливів та протиставляти їм власні антиманіпуляційні механізми [2].

На думку Жданової І.В. та ін. професійно-психологічна підготовка – сучасний вид професійної, прикладної, спеціально організованої підготовки працівників правоохоронних органів, що допомагає підготувати їх до подолання

психологічних труднощів професійної діяльності і, тим самим, забезпечити успішне розв'язання завдань, що стоять перед ними [3, 10].

З точки зору Цільмак О.М. та Яковенко С.І. під професійно-психологічною підготовкою працівників підрозділів громадської безпеки розуміється комплекс взаємопов'язаних навчально-виховних заходів, які спрямовані на формування й розвиток у осіб які навчаються, компетентності та професійно-психологічної готовності до ефективного здійснення правоохоронних функцій [4].

Для адаптації до незвичних умов служби та протидії негативним стрес-факторам відповідними фахівцями Національної гвардії розроблено та впроваджено напрям психологічного забезпечення – **професійно-психологічну підготовку**, яка призначена формувати психологічну готовність військовослужбовців, та визначається як – комплекс взаємопов'язаних заходів, що здійснюються у загальній системі бойової та спеціальної (професійної) підготовки особового складу НГУ і безпосередньо в процесі службово-бойової діяльності та спрямовані на формування й розвиток психологічних та фізіологічних якостей військовослужбовців для ефективного виконання ними службово-бойових завдань з урахуванням їх специфіки та умов [5].

Коваль І.С. наголошує що, для ефективної діяльності, в процесі професійно-психологічної підготовки, майбутній працівник Державної служби України з надзвичайних ситуацій повинен набути фахові якості, такі, як: низький рівень тривожності, емоційну лабільність, готовність до ризику, оскільки їхня професійна діяльність, нерозривно пов'язана із постійним ризиком для життя та здоров'я, великими фізичними та психологічними навантаженнями [6].

Розкриваючи сутність професійно-психологічної підготовки працівників Державної пенітенціарної служби України Сова М.О. вказує, що слід конкретизувати це поняття як спеціально організований, цілеспрямований процес формування у працівників пенітенціарної служби особистісно-професійних якостей і розвиток психологічних станів, необхідних для успішного, виконання

оперативно-службових завдань та досягнення ефективності професійної діяльності [7].

В системі психологічного забезпечення поліцейських, працівників Національної поліції України та курсантів (слухачів) закладів вищої освіти із специфічними умовами навчання, які здійснюють підготовку поліцейських, **психологічна підготовка об'єктів системи психологічного забезпечення**, визначається як процес формування у працівників поліції, поліцейських закладів вищої освіти, курсантів (слухачів) професійно-психологічної надійності, стійкості, готовності до різноманітних умов службової діяльності, навичок конструктивної комунікації з населенням [8].

Таким чином ми бачимо, що на сьогодні не існує єдиного визначення поняття **«професійно-психологічна підготовка»**, але з вищезазначеного можемо зробити висновок, що це комплекс заходів з формування психофізичних здатностей, індивідуально-психологічних особливостей та соціально-психологічних якостей військовослужбовців які обумовлюють їхню професійно-психологічну готовність до успішного виконання завдань за призначенням.

Поряд з конкретизацією визначення поняття **«професійно-психологічна підготовка»** необхідно визначити, як саме її здійснювати, якими формами, методами, засобами, що є її змістом, метою та завданнями.

На думку Цільмак О.М. та Яковенко С.І., головною метою професійно-психологічної підготовки є озброєння осіб знаннями, розвиток і формування професійно значущих якостей, умінь й навичок, що в сукупності детермінують професійно-психологічну готовність працівників міліції до правоохоронної діяльності [4].

Розглянемо деякі погляди Жданової І.В. та її авторського колективу, щодо мети професійно-психологічної підготовки, а саме:

формування психологічної стійкості, здатності безпомилкового, максимально ефективного вирішення професійних завдань в умовах граничного внутрішнього напруження, уміння

володіти собою, не допускаючи зривів у поведінці;

розвиток професійно-важливих психологічних якостей, що є необхідними для успішних дій у складних, напружених та небезпечних обставинах: пильності, мобілізованості, зібраності, спостережливості, оперативності і точності мислення, інтуїції, сміливості, витривалості, цілеспрямованості, наполегливості, активності, обачності тощо;

розвиток професійно-психологічних умінь та навичок психологічного аналізу обстановки, складання психологічного портрета громадянина, психологічного впливу, психологічної спостережливості, психологічно умілого ведення переговорів [3].

Коваль І.С. зазначає, що для ефективної діяльності, в процесі професійно-психологічної підготовки, майбутній працівник ДСНС повинен набути фахові якості, такі, як: низький рівень тривожності, емоційну лабільність, готовність до ризику, оскільки їхня професійна діяльність, нерозривно пов'язана із постійним ризиком для життя та здоров'я, великими фізичними та психологічними навантаженнями [6].

В положенні про психологічне забезпечення в Національній гвардії України зазначено, що професійно-психологічна підготовка особового складу здійснюється з метою психологічної просвіти особового складу щодо психофізіологічних процесів, які відбуваються в організмі людини в умовах небезпеки, загрози життю, формування навичок регуляції (саморегуляції) психоемоційного стану, порядку отримання (надання) психологічної допомоги (самодопомоги), а також психологічної стійкості до впливу характерних для службової діяльності психотравмуючих факторів формування згуртованості військового колективу додаткового психофізіологічного вивчення якостей військовослужбовців в умовах психічного та фізичного навантаження.

Основні завдання професійно-психологічної підготовки полягають у:

навчанні особового складу методам розпізнавання негативних психологічних

станів (розладів), прийомам самоконтролю та саморегуляції власного психоемоційного стану;

формуванні у військовослужбовців психологічної готовності та стійкості до психотравмуючих факторів екстремальних (бойових) умов;

профілактиці колективних форм страху, асоціальної поведінки;

згуртуванні військового колективу підрозділу, військового наряду;

створенні передумов високої бойової активності особового складу;

адаптації військовослужбовців до екстремальних (бойових) умов, їх навчанні основним способам психологічного самозахисту;

підвищенні рівня теоретичних знань, удосконаленні практичних умінь та навичок військовослужбовців з надання першої психологічної допомоги (самодопомоги) щодо попередження психотравмування, виявленні ознак психологічних травм;

реадаптації, фізичному та психологічному відновленні особового складу після виконання службово-бойових завдань в екстремальних умовах [5].

На наш погляд вищезазначені мета і завдання професійно-психологічної підготовки в Національній гвардії України, є найбільш оптимальними з точки зору комплексного підходу до формування даного виду готовності військовослужбовців, яка охоплює діапазон від теоретичної підготовки до практики в ключових моментах, що стосуються адаптації, попередження, профілактики, розпізнавання негативних психологічних станів військовослужбовців, як в звичайних умовах так і в умовах насичених психотравмуючими факторами.

Розглядаючи погляди на систему професійно-психологічної підготовки в цілому, можна припустити, що науковцями які досліджують цю проблематику недостатньо приділяється увага самій структурі та складовим даної системи.

Під системою професійно-психологічної підготовки працівників системи МВС України слід розуміти сукупну узгоджену діяльність спеціальності підрозділів психологічного

забезпечення, науково-дослідних установ, навчальних закладів, практичних органів МВС України, що спрямована на підвищення ефективності їх оперативно-службової діяльності та боєздатності шляхом цілеспрямованого використання науково обґрунтованих форм, методів і засобів професійної психології, вважає Жданова І.В. та її авторський колектив [3].

Система професійно-психологічної підготовки повинна містити в собі суб'єкти, об'єкти, форми, методи та засоби за допомогою яких діяльність щодо формування готовності у військовослужбовців до виконання завдань за призначенням може бути здійснена в повному обсязі.

Суб'єктами професійно-психологічної підготовки є: психологи, офіцери по роботі з особовим складом, командири (начальники) усіх рівнів, керівники занять з бойової та спеціальної підготовки, начальники варт та військових нарядів, інструктори, науково-педагогічний склад вищих військових навчальних закладів, медичні працівники тощо.

Головне завдання суб'єктів полягає у планомірному застосуванні форм, методів і засобів професійно-психологічної підготовки під час занять з бойової та спеціальної підготовки, а також у повсякденній діяльності для формування й розвитку психологічних та фізіологічних якостей військовослужбовців для ефективного виконання ними завдань за призначенням.

Об'єктами професійно-психологічної підготовки є наступні категорії:

офіцери;
військовослужбовці військової
служби за контрактом;
військовослужбовці строкової
служби;

курсанти вищих військових
навчальних закладів;

військовослужбовці і резервісти, які
призвані до з'єднань, військових частин,
підрозділів НГУ на навчальні
(перевірочні) та спеціальні збори, призвані
за мобілізацією;

варти та військові наряди;
особи цивільного персоналу
(працівники, службовці), які залучаються

до виконання завдань служби в
екстремальних (бойових) умовах, тощо.

На об'єкти професійно-психологічної підготовки спрямований вплив всіх інших складових даної системи. Як видно з вищезазначеного до цієї складової системи відносяться всі категорії військовослужбовців та працівників які залучаються до виконання завдань служби з підвищеним ризиком впливу стрес-факторів.

Згідно з Положенням про психологічне забезпечення в Національній гвардії України, до основних форм професійно-психологічної підготовки відносяться практичні тренінгові заняття, психологічні лекторії, психологічне моделювання, начальні заняття з бойової та спеціальної підготовки, психологічне інформування (інструктаж), психологічний тренінг тощо [5].

З методологічної точки зору всі вищезазначені форми можна віднести до системи професійно-психологічної підготовки, окрім психологічного моделювання, воно на нашу думку, в повній мірі відноситься до методів, а не до форм.

За допомогою форм реалізується мета професійно-психологічної підготовки і більшість із них можна спланувати та реалізувати у встановленому порядку. Що ж стосується психологічного моделювання, то його потрібно застосовувати під час реалізації форм професійно-психологічної підготовки, і це є об'єктом наших перспективних досліджень.

Різноманітність методів, що застосовуються під час професійно-психологічної підготовки обумовлена широким спектром завдань самої професійно-психологічної підготовки. Методи професійно-психологічної підготовки варто поділити на вербальні та практичні.

До вербальних методів відносяться усний виклад матеріалу, інструктаж, переконання, навіювання, накази, поради, консультації тощо. Вони призначені викликати у психіці бажані зміни і на їх основі сформувати стійкі позитивні звички.

Практичні методи включають в себе: різноманітні вправи, тренінги (когнітивні,

комунікативні, рольові), ігри, психологічне моделювання (моделювання різноманітних ситуацій), показ тощо. Призначення цих методів полягає в посиленні та закріпленні у особового складу ефекту впливу на когнітивну та поведінкову сфери особистості і готовності до практичних видів діяльності.

Засоби професійно-психологічної підготовки це сукупність використовуваних під час реалізації форм та методів – різноманіття об'єктів, прийомів та інших впливів на військовослужбовців та працівників, з метою досягнення необхідного ефекту на шляху до формування їхньої готовності до дій в різних умовах.

Говорячи про засоби професійно-психологічної підготовки можна підкреслити що Національна гвардія України є провідним військовим формуванням яке успішно використовує широкий спектр засобів, в який входять: психотренінгові комплекси, психологічні смуги, тренінгові містечка командного згуртування, місця проведення практичних занять, навчальні транспортні засоби, макети споруд та транспортних засобів, різноманітні тренажери сучасної бойової техніки та зброї, імітаційні засоби, наочні засоби, технічні засоби тощо.

Бойові навчання є базою для будування ефективного підрозділу, але реальні події службово-бойових завдань можуть доволі сильно відрізнятися від сценаріїв навчань. Саме тому необхідна система забезпечення службово-бойової готовності військовослужбовців у подібних ситуаціях та після них – від командира до рядового. Базою психологічної готовності командира є гнучкість та вміння адаптуватись. Завдання військового психолога у системі професійної підготовки перед виконання завдань служби в екстремальних (бойових) умовах спрямовані на формування внутрішньої готовності військовослужбовців до впливу бойових стрес-факторів.

Кожен військовослужбовець у свою чергу зобов'язаний усвідомити, що будь-яка реакція його організму в екстремальних (бойових) умовах – це нормальна реакція на ненормальні обставини, також він

повинен володіти навиками першої психологічної допомоги (самопоміги), саморегуляції психоемоційного стану [1].

З вищезазначеного можна винести, що для готовності перебування в екстремальних ситуаціях, та швидко адаптуватись до умов насичених бойовими стрес-факторами необхідно створювати відповідні умови під час навчання, шляхом застосування певних засобів та прийомів.

Як позитивне, варто відмітити застосування психологічної смуги, під час професійно-психологічної підготовки Психологічна смуга імітації екстремальних (бойових) умов службово-бойової діяльності підрозділів НГУ – це спеціально обладнані ділянки навчального центру, де моделюються екстремальні (бойові) умови (ситуації) службово-бойової діяльності підрозділів НГУ з урахуванням завдань за призначенням, для проходження яких необхідно подолання навантажень психологічного і фізичного характеру, з оперативним управлінням психологічними процесами особистості [9]. Данна психологічна смуга має подвійну мету: по-перше – розвиток фізичних якостей військовослужбовців, як необхідної складової життєдіяльності військовослужбовців, по-друге – формування психічної стійкості, через застосування елементів психологічного моделювання, які створюють реалістичну картину бою та формують досвід перебування під тиском психотравмуючих факторів.

Також хочемо зазначити про запровадження та передовий досвід використання тренінгових містечок командного згуртування які використовуються для тренінгових програм, що призначені для організації та проведення занять з професійно-психологічної підготовки особового складу на навчальних зборах поповнення, у новосформованих підрозділах НГУ за напрямком згуртування колективу, а також вивчення його соціальної структури [10]. Вправи на тренажерах тренінгового містечка командного згуртування здійснюють ефективний вплив на посилення командної роботи, виявлення лідерів та референтних осіб, підвищують рівень довіри в підрозділах про що

свідчать аналіз проведених соціометричних досліджень та вивчення соціально-психологічного клімату.

На підставі викладеного вище слід зазначити, що система професійно-психологічної підготовки НГУ, має

практичну значимість для формування у військовослужбовців психологічної підготовленості до виконання завдань за призначенням, та на наш погляд повинна мати наступний вигляд (див. Рис. 1.)

Рис.1 Система професійно-психологічної підготовки НГУ

Висновки та перспективи подальших досліджень.

Отже роблячи висновки можемо стверджувати, що сукупність всього різноманіття поглядів на проблематику нашого дослідження вказує на невизначеність усталених стандартів. Окреслена нами система професійно-психологічної підготовки не є принциповою, але в вихідній обґрунтованій теорії, яка визначає її концептуально-методологічний підхід до постановки і вирішення нашого завдання, можемо стверджувати, що в Національній гвардії України **професійно-психологічна підготовка** це комплекс заходів з формування психофізичних здатностей,

індивідуально-психологічних особливостей та соціально-психологічних якостей військовослужбовців які обумовлюють їхню професійно-психологічну готовність до успішного виконання завдань за призначенням. Данна система повинна складатись з п'яти основних складових, а саме: суб'єктів, об'єктів, форм, методів та засобів, які взаємозалежні та необхідні для успішної реалізації завдань професійно-психологічної підготовки в діяльності Національної гвардії України. Кожна із складових даної системи розділена на різноманіття категорій які її втілюють в життя. Дані категорії виступають в ролі реалізаторів складових системи

професійно-психологічної підготовки НГУ.

До перспективних напрямів досліджень можна віднести окреслення етапів професійно-психологічної підготовки, співвідношення завдань

професійно-психологічної підготовки з формами якими вони реалізуються. Також необхідно приділити значну увагу застосуванню методу психологічного моделювання в Національній гвардії України.

Список використаних джерел

1. Іванова О. В. Професійно-психологічна підготовка військовослужбовців Національної гвардії України / О. В. Іванова, С. О. Чижевський // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. - 2015. - № 4. - С. 59-65.
2. Сахнік О. В. Професійно-психологічна підготовка персоналу державної пенітенціарної служби України як засіб забезпечення його особистої безпеки та надійності / О. В. Сахнік // Юридична психологія та педагогіка. - 2014. - № 1. - С. 106-114.
3. Професійно-психологічна підготовка працівників слідчих підрозділів : навч. посіб. / [І.В. Жданова, П.В. Макаренко, Н.Е. Мілорадова та ін.] ; за заг. ред. І.В. Жданової ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. – Харків : ХНУВС, 2014. – 516 с.
4. Цільмак О.М., Яковенко С.І. Професійно-психологічна підготовка працівників підрозділів громадської безпеки. [Текст] : підручник. / О.М. Цільмак, С.І. Яковенко. – Одеса: ОДУВС, 2012. – 140 с.
5. Про затвердження Положення про психологічне забезпечення в Національній гвардії України : наказ МВС України від 08.12.2016 р. № 1285. – К., 2016
6. Коваль І.С. Професійно-психологічна підготовка майбутніх рятувальників ДСНС України / І. С. Коваль // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 19 : Корекційна педагогіка та спеціальна психологія. - 2015. - Вип. 29. - С. 178-183.
7. Сова М. О. Професійно-психологічна підготовка працівників пенітенціарної служби до саморегуляції в екстремальних ситуаціях оперативно-службової діяльності / М. О. Сова // Науковий вісник Інституту кримінально-виконавчої служби. - 2014. - № 2. - С. 136-148.
8. Про затвердження Порядку організації системи психологічного забезпечення поліцейських, працівників Національної поліції України та курсантів (слухачів) закладів вищої освіти із специфічними умовами навчання, які здійснюють підготовку поліцейських : наказ МВС України від 06.02.2019 р. № 88. – К., 2019
9. Про затвердження методичних рекомендацій про засади побудови та порядок експлуатації психологічної смуги імітації екстремальних (бойових) умов службово-бойової діяльності підрозділів Національної гвардії України : наказ Командувача НГУ від 04.04.2016 р. № 188. – К., 2016
10. Програма тренінгу створення команди / С.О. Чижевський, І.І. Приходько, О.О. Колесніченко та ін. / Під заг. ред. генерал-майора Я.Б. Сподара. – К.: Друкарня ІВЦ НГУ, 2016 – 28 с.

References

1. Ivanova, O.V., & Chizhevskii, S.O. (2015). Profesiino-psykholohichna pidhotovka viiskovoslužhbovtsiv Natsionalnoi hvardii Ukrainy [Professional-psychological training of servicemen of the National Guard of Ukraine]. Actual problems of sociology, psychology, pedagogy, 4, 59-65 (in Ukrainian).
2. Sahnik, O.V. (2014). Profesiino-psykholohichna pidhotovka personalu derzhavnoi penitentsiarnoi sluzhby Ukrainy yak zasib zabezpechennia yoho osobystoi bezpeky ta nadiinosti [Professional and psychological training of the staff of the State Penitentiary Service of Ukraine as a means of ensuring its personal safety and reliability]. Legal psychology and pedagogy, 1, 106-114 (in Ukrainian).
3. Zdanova, I.V., Makarenko, P.V., & Miloradova, N.E. et al. (2014). Profesiino-psykholohichna pidhotovka pratsivnykiv slidchikh pidrozdiliv [Professional and psychological training of employees of investigative units: manual]. KHARKIV: KhNUVS (in Ukrainian).
4. Tsilmak, O.M., & Yakovenko S.I. (2012). Profesiino-psykholohichna pidhotovka pratsivnykiv pidrozdiliv hromadskoi bezpeky [Professional and psychological training of employees of public order protection]. ODESA: ODUVS (in Ukrainian).
5. Pro zatverdzhennia Polozhennia pro psykholohichne zabezpechennia v Natsionalnii hvardii Ukrainy [Approval of the Regulation on psychological support in the National Guard of Ukraine] № 1285. (2016, December 08). Order of the Minister of the Interior, 79 (in Ukrainian).

6. Koval, I.S. (2015). Profesiino-psykholohichna pidhotovka maibutnikh riatsuvalnykiv DSNS Ukrainy [Professional and psychological training of future rescuers of the SES of Ukraine]. Scientific journal of MP Dragomanov National Pedagogical University. Correctional Pedagogy and Special Psychology, 19 (29), 178-183 (in Ukrainian).

7. Sova, M.O. (2014). Profesiino-psykholohichna pidhotovka pratsivnykiv penitentsiarnoi sluzhby do samorehuliatcii v ekstremalnykh sytuatsiiakh operatyvno-sluzhbovoi diialnosti [Professional-psychological training of prison staff for self-regulation in extreme situations of operational and service activities]. Scientific Bulletin of the Institute of Criminal Enforcement Service, 2, 136-148 (in Ukrainian).

8. Pro zatverdzhennia Poriadku orhanizatsii systemy psykholohichnoho zabezpechennia politseiskyykh, pratsivnykiv Natsionalnoi politsii Ukrainy ta kursantiv (slukhachiv) zakladiv vyshchoi osvity iz spetsyfichnymy umovamy navchannia, yaki zdiisniuiut pidhotovku politseiskyykh [Approval of the Order of organization of the system of psychological support for police officers, employees of the National Police of Ukraine and cadets (students) of higher education institutions with specific training conditions that provide police training] № 88. (2019, February 06). Order of the Minister of the Interior (in Ukrainian).

9. Pro zatverdzhennia metodychnykh rekomendatsii pro zasady pobudovy ta poriadok ekspluatatsii psykholohichnoi smuhy imitatsii ekstremalnykh (boiovykh) umov sluzhbovo-boiovoi diialnosti pidrozdiliv Natsionalnoi hvardii Ukrainy [Approval of methodological recommendations on the principles of construction and operation of the psychological strip of imitation of extreme (combat) conditions of service and combat activity of units of the National Guard of Ukraine] № 188. (2016, Apryl 04). Order of the Commander of the National Guard of Ukraine (in Ukrainian).

10. Chizevskii, S.O., Prykhodko, I.I. & Kolesnichenko, O.S. et al. (2016). Prohrama treninhu stvorennia komandy [Team building training program]. KYIV: IVC NGU (in Ukrainian).

Резюме

Миришук А. кандидат педагогических наук,

Национальная академия Национальной гвардии Украины

СИСТЕМА ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ В НАЦИОНАЛЬНОЙ ГВАРДИИ УКРАИНЫ

В статье обозначены проблемы построения системы профессионально-психологической подготовки. Проанализированы современные взгляды к определению понятия «профессионально-психологическая подготовка». Определены цели профессионально-психологической подготовки и основные ее задачи. Детализировано систему профессионально-психологической подготовки в Национальной гвардии Украины, которая состоит из пяти основных составляющих, а именно: субъектов, объектов, форм, методов и средств.

Ключевые слова: *Психологическое обеспечение; профессионально-психологическая подготовка; система профессионально-психологической подготовки; составляющие системы профессионально-психологической подготовки; психологическое моделирование.*

Summary

Mirshuk O. Candidate of Pedagogical Sciences,

National Academy of the National Guard of Ukraine

PROFESSIONAL-PSYCHOLOGICAL TRAINING SYSTEM IN THE NATIONAL GUARD OF UKRAINE

Introduction *The article examines the specificity and peculiarity of the tasks performed in the process of professional activity, which stipulates the need for professional and psychological training in the National Guard of Ukraine.*

Purpose *The purpose of the article is to analyze the current state of professional-psychological training, to specify its concepts, to describe the components of the system of professional-psychological training, to identify the elements that form them, to specify the tasks and purpose.*

Methods *Analysis and synthesis, comparison, generalization and concretization.*

Originality *The views of different authors and their contribution to the development of professional and psychological training in Guard-related structures, in particular the State Emergency Service of Ukraine, the National Police of Ukraine and other structures such as the State Penitentiary Service of Ukraine. Theoretical analysis has been made and modern views have been analyzed to define the concept of "professional-psychological training" and the optimal variant of this concept has been proposed. The purpose of psychological training and its main tasks at the present stage of the development of the troops*

have been specified and determined. The tasks of subjects of psychological and professional training have been determined. The system of professional and psychological training in the National Guard of Ukraine is outlined, which consists of five main components, namely: subjects, objects, forms, methods and means. Various categories of each of the components of this system are revealed by which it will be possible to realize the main purpose of professional-psychological training - formation of psychophysical abilities, individual-psychological characteristics and social-psychological qualities of servicemen that determine their professional-psychological readiness for successful fulfillment of their commitment to successful completion. For convenience, the above components and categories of the system have been illustrated as a diagram. Positive experience of the National Guard of Ukraine concerning the use of a wide range of various means of vocational and psychological training during daily activities has been determined. Emphasis is placed on the use of training camps as a necessary element of professional and psychological training. Conclusions are made and directions for further research in the field of psychological training are outlined, with the prospect of improving this area of psychological support in the National Guard of Ukraine.

Conclusion *The totality of the diversity of views on the subject of our study indicates the uncertainty of the affirmed standards. Our system of professional-psychological training is not fundamental, but according to an analysis carried out in the article, we can state that in the National Guard of Ukraine professional-psychological training is a complex of measures for the formation of psychophysical abilities, individual-psychological characteristics and socio-psychological qualities of military personnel that determine their professional and psychological readiness for successful completion of tasks on purpose. This system should consist of five main components: subjects, objects, forms, methods and means, which are interdependent and necessary for the successful completion of the tasks of professional-psychological training in the activities of the National Guard of Ukraine. Each of the components is divided into a variety of categories that realize the system. These categories act as implementers of the components of the system of professional and psychological training of the NGU. Perspective directions of research include delineation of the stages of professional-psychological training, correlation of tasks of professional-psychological training with the forms in which they are implemented. Consideration should also be given to the application of the method of psychological modeling in the National Guard of Ukraine.*

Keywords: *Psychological support; professional-psychological training; system of professional-psychological training; components of the system of professional-psychological training; psychological modeling.*

Семенов С. кандидат філософських наук, доцент,
Національна академія Національної гвардії України
ORCID ID 0000-0003-4134-0194

Слурденко Д. Національна академія
Національної гвардії України
ORCID ID 0000-0001-8080-7805

Шевченко В. Національна академія
Національної гвардії України
ORCID ID 0000-0003-3066-4361

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ СУЇЦИДАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

Зроблена спроба розкрити загальне поняття суїциду, дати психологічну характеристику основних складових суїцидальної поведінки військовослужбовця та розглянути організацію психологічної роботи стосовно діагностики і профілактики прояв самогубства членами військових колективів.

Ключові слова: суїцид; соціально-психологічна дезадаптація; військовослужбовець.

Постановка проблеми. Актуальність теми даного дослідження очевидна. Згідно з прогнозом Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ) до 2020 року, приблизно 1,5 млн. людей на землі помруть від суїцидів. Статистика стверджує: щодня в Україні здійснюється близько 500 суїцидальних спроб, в результаті яких гине 35-40 осіб. У нас від самогубства вмирає людей більше, ніж гине від рук вбивць і під час транспортних аварій.

Здавна існує проблема суїциду в армії. Жорстка регламентація та вимогливість військової служби, значні психологічні та фізичні навантаження, перенесення ряду негативних явищ із суспільства в армійське середовище, гострий дефіцит кваліфікованих спеціалістів-психологів та інші причини провокують суїцидальну поведінку у військовослужбовців.

Взагалі, природа і профілактика суїциду в армійському соціумі в стадії активного наукового вивчення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Методологічну основу даної роботи склали відповідні праці: Е. Дюркгейма, З. Фрейда, К. Юнга, К. Харні, М. Бердяєва, А. Амбрумової, А. Моховікова, В. Тихоненко, С. Жабокрицького, Т. Ларіної,

Т. Глушкової та інших дослідників. В ході висвітлення теми, нами використані також деякі методичні розробки вітчизняних фахівців, окремі ресурси інтернет-видань з означеної проблеми.

Мета статті. Мета дослідження полягає в розкритті загального поняття суїциду, дати психологічну характеристику основних складових суїцидальної поведінки військовослужбовця та розглянути організацію психологічної роботи стосовно діагностики і профілактики прояв самогубства членами військових колективів.

У статті знайшли відтворення наші власні спостереження і міркування, фактологічний матеріал, отриманий з різних офіційних джерел.

Методи дослідження. Аналіз, синтез, порівняння, узагальнення.

Наукова новизна дослідження. Удосконалено теоретико-психологічний підхід вивчення суїцидальної поведінки військовослужбовця та розглянуто організацію психологічної роботи стосовно діагностики і профілактики самогубств у військових колективах.

Виклад основного матеріалу. Для визначення сутності суїциду звернемось до наукових розробок цього поняття різними школами дослідників та

відслідкуємо наявність усталених тенденцій або закономірностей практичних проявів самогубства.

В науковій літературі суїцид зазвичай трактується як усвідомлений вчинок людини вільно та навмисно лишити себе життя, як само руйнівна форма людської поведінки. Відповідно, суїцидальний ризик – це намір, потенційна готовність індивіда покінчити зі своїм життям. Суїцидальною поведінкою прийнято називати будь-які внутрішні та зовнішні форми психічних активів, які пов'язані з реальними уявленнями і вчинками стосовно особистого фізичного самознищення. Підставою для прийняття людиною рішення про самогубство є суїцидогенний конфлікт, викликаний життєвою кризою. Під час такого конфлікту різко посилюється суб'єктивне переживання ефектної напруги, тривоги або суму, до «останньої краплі» виснажуються механізми психологічного захисту, втрачається сенс життя. Суїцидогенний конфлікт складається з двох, по-різному спрямованих тенденцій. Одну тенденцію представляє актуальна в даний момент потреба людини, а іншу – тенденція, яка перешкоджає її задоволенню. В колі вчених подібна невідповідність отримала назву протиріччя між бажаним і дійсним.

Неодмінно може виникнути слушне запитання: суїцид – це негативне чи позитивне явище, добро чи зло для конкретної людини і суспільства? Навіть серед відомих мислителів не має однозначності в оцінці самовбивства і самогубств. Так, наприклад Д. Дідро свого часу писав: «Загальновідомо, що інколи життя представляє собою суцільне нещастя. Коли істота дійшла до того, що бажає вмерти, не треба примушувати її жити» [2]. Подібної думки дотримується і японський дослідник суїцидів Ватару Цурумі, який видав книгу «Керівництво по самогубству». До речі, дана праця пережила більше 50-ти перевидань. Автор детально описав у ній всі шляхи і засоби зведення рахунків з життям. Взагалі ж його кредо наступне: «Кожен може вмерти тоді, коли він цього забажає. При такому

виборі завжди життя здається набагато легшим. Людина – господар своєї долі, і якщо вона хоче розлучитись з життям, не варто її зупиняти» [6].

Саме таке розуміння проблеми лежить в основі ідеї раціонального суїциду, яка сьогодні отримує розповсюдження в країнах Заходу. Правда її носії стверджують, що суїцид може бути морально виправданим у двох випадках – при невиліковній хворобі і при тяжкій фізичній інвалідизації.

А ось зовсім протилежна теза стосовно суїциду: «Самовбивець – це боягуз, котрий тікає до закінчення битви». Даний вислів належить Л. Бешерелю [2]. Певну вагу мають також наступні слова М. Бердяєва: «Коли людина вбиває себе тому що її чекають катування, а вона боїться здійснити зраду, то це, по суті, не є навіть самовбивство. Самовбивство може бути від цілковитого безсилля і від надміру сили» [1].

Не дивлячись на ці та інші міркування знаних осіб, в основній своїй масі суїцидальні наміри та вчинки відносяться, на наш погляд, до різновиду соціальної патології, психічної хвороби.

Існує декілька наукових концепцій самогубства. Вони базуються на соціологічних, психодинамічних, біологічних та гностичних орієнтаціях людської поведінки. Зокрема, сутність соціологічного напрямку у вивченні природи цього явища полягає в доказі того, що суїцид провокується виключно взаємодією між індивідом і навколишнім середовищем. Першим на важливість врахування соціального контексту при здійсненні суїциду вказав Е. Дюркгейм. В соціальному етюді «самогубство» він стверджував, що самогубство може бути краще пояснене, як реакція людини на особливості товариства, в якому вона живе. Згідно з його теорією є три види суїцидів.

Перший вид – це егоїстичні суїциди, коли саморуйнування обумовлюється тим, що індивід почуває себе відчуженим і роз'єднаним із товариством, родиною, друзями.

Другий вид – анемічні суїциди, що виникають, якщо людина зазнає невдачу в адаптації до соціальних змін.

Третім видом виступають альтруїстичні самогубства, коли індивід жертвує себе заради суспільних інтересів.

В психологічних теоріях стверджується, що суїцид – це лише продукт внутрішніх мотивів індивіда, в основі яких лежить тривога, провина, гнів, безпорадність і т. п. Серед авторів реальної спроби психологічного тлумачення слід назвати засновника психоаналітичної теорії З. Фрейда. У своїй роботі «Сум і меланхолія» він виділяє два типи людських потягів: один з них – інстинкт до життя – Ерос, інший – інстинкт або потяг до смерті, руйнування, агресії – Танатос. Згідно з теорією З. Фрейда, відбуваються постійні коливання між силою цих двох інстинктів. Самовбивство і вбивство інших людей являють собою прояв імпульсивного і руйнівного впливу Танатоса.

Представники біологічної концепції єдині в тому, що суїцид є генетичною схильністю, яку людина отримує у спадщину.

Гностичний підхід в науці до цього явища обґрунтовує – мотиви суїциду в спробі спілкування або вирішення іншої гострої проблеми в умовах, коли неможливо позбутися комунікативного вакууму.

На нашу думку прихильності заслуговує новий, нещодавно сформований російськими фахівцями в галузі суїцидології соціально-психологічний підхід при визначенні природи суїциду. Послідовники цієї концепції вбачають першопричину, джерело суїциду в душевному неблагополуччі людини, пов'язаному насамперед зі складністю її буття, або говорячи іншими словами, в соціально-психологічній дезадаптації індивіда в умовах гострої мікросоціальної конфліктної ситуації. За умови суб'єктивно тяжких обставин саме негативні психічні стани унеможливають для людини конкретне вирішення особистих проблем і

штовхають її до крайньої межі – лишитися життя. Перехід від дезадаптації до суїцидального вчинку залежить, як правило, від наявності двох обставин: якщо у людини відсутні буд-які варіанти розв'язання конкретного конфлікту або якщо наявні варіанти рішень вона розцінює як неефективні чи неприйнятні.

Для більш глибокого пізнання проблеми бажано, на наш погляд, у проявах суїцидальності відстежити усталені тенденції або закономірності.

Як вважають психологи, мета, завдання, стимули, методи реалізації суїцидальної поведінки та інше, властиві усім самогубствам і самогубцям.

Так, загальною метою суїцидів виступає пошук рішення по виходу із кризового стану. Такому пошуку властива своя логіка і доцільність. Щоб зрозуміти причину суїциду, слід віднайти проблеми, для розв'язання яких він був призначений.

Загальним завданням усіх суїцидів є припинення душевного болю. Відповідно до цього суїцид складається з трьох частин – наявності у людини, що впала у відчай постійного хвилювання, підвищеного рівня тривоги і високого летального потенціалу.

Загальним стимулом при суїциді виступає нестерпний психічний біль, від якого людина намагається втекти раз і назавжди.

Загальним стресором при суїциді є не задоволені психологічні потреби.

Загальною суїцидальною емоцією виступає безпорадність, безнадійність. В цьому стані людина начебто констатує: «Я нічого не можу зробити, крім самогубства, і ніхто не може мені допомогти, щоб полегшити біль, який я постійно відчуваю».

Загальним внутрішнім відношенням до суїциду являється суперечливість, амбівалентність – людина відчуває потребу у здійсненні самогубства і водночас бажає порятунку і втручання в її стан інших.

Загальною дією при суїциді стає втеча, щоб відображає намір індивіда покинути зону нещастя. Тому суїцид вважають радикальною межевою,

остаточною зміною обставин або своєрідних декорацій.

Загальною рисою суїциду виступає – відповідність суїцидальної поведінки стилю і характеру попереднього життя людини.

Так, науковцями доведено, що самогубство мало місце у всі часи. Правда ставлення до нього протягом епох було різне і часто залежало від пануючих релігійних поглядів та морально-етичних норм і традицій. Найдавніші самогубства носили, як правило, ритуальний характер, вони заохочувались суспільством, а ухилення від них вважалося великою ганьбою. Прикладами ритуальних самогубств є добровільне принесення себе в жертву богам, а також харакірі, сепуку і саті (обряд самоспалення індійських вдів). З появою християнства відношення до самовбивства стає різко негативним, церква оголошує його гріховною справою. У святому писанні говориться: «Якщо Бог дарує життя, то не можна легковажно поводитись з ним, а тим паче кидати цей дар до божих ніг, треба намагатися прожити відведений кожному відрізок часу до кінця». Життя оцінюється християнською релігією не задоволенням, а стражданнями (заради майбутнього існування в потойбічному світі).

Самогубство – це хвороба, властива багатим і не прокляття бідняків. Воно дуже «демократичне» і розподіляється пропорційно серед людей незалежно від їхнього майнового стану, матеріального забезпечення тощо. Це ж саме стосується розвинутих і відсталих в соціально-економічному відношенні країн. А ось «різкі повороти» в розвитку як перших, так і других можуть давати певні спалахи суїцидальності.

Самогубство має своє свої статеві переваги та вікові піки. Рівень суїцидів серед чоловічої статі завжди є вищим, аніж серед жіночої. Співвідношення чоловіків і жінок, які зводять рахунки з життям, становить 4:1 [1]. Статично виявлено два основні вікові піки суїцидентів: це пік молодості – від 15 до 23 років, і пік інволюції – після 40 років.

Невеликий відсоток самовбивць серед людей, що відвідують церкву.

Для суїцидентів має значення і пора року: найбільше самогубств реєструється навесні і під час різдвяних свят.

Ідея суїциду у людей рідко виникає випадково, вона визріває певний час. У суїцидальній поведінці будь-якої категорії громадян можна умовно виділити 3 фази:

а) фаза обдумування суїцидального вчинку;

б) фаза підготовки до скоєння самогубства;

в) фаза практичної суїцидальної спроби.

Фіксується високий ризик суїциду у людей, які перебувають в екстремальних умовах хвороба, голод, війна, природні та техногенні катастрофи тощо.

Причиною самогубства часто – густо виступають сімейні конфлікти. Взагалі суїцидальні прояви неможливо серйозно аналізувати поза контекстом будь-якого соціального оточення, в тому числі в сім'ї суїцидента. Обов'язково варто брати до уваги актуальні потреби, бажання та прагнення близьких, емоційний клімат сім'ї.

Рівень суїцидів також має прямий стосунок до процесів урбанізації суспільства.

Багато самогубств є наслідком швидкозмінних умов існування людей в суспільстві, що характерно і для України. Основні їх причини лежать у економічній, соціальній та психологічній сферах, а також пов'язані з безробіттям, втратою перспективи в житті, алкоголізмом, наркоманією і т.п.

Чимала кількість тих, хто вирішив стати на шлях самовбивства. Залишають передсмертні записки. Мабуть, це спроба уникнути всезагального осуду або хоча б пом'якшити про себе суспільну думку через письмове пояснення свого вчинку. Психологи стверджують, що такі записки пише майже кожен шостий суїцидент. Частини цих послань адресована конкретним людям, найчастіше найближчим родичам, коханим, друзям, знайомим, рідше – офіційним особам.

Більш-менш «сприятливим» місцем для скоєння самогубств є закриті або частково ізольовані від зовнішнього світу специфічні державні інституції та деякі людські осередки. Це військові частини, виправні-трудова колонії, слідчі ізолятори, окремі лікувальні та інтернатні установи, неформальні об'єднання громадян (компанії алкоголіків, бомжів, наркоманів, групи різного роду екстрималів і т.п.), релігійні громади тоталітарного спрямування тощо. В цьому переліку нас цікавлять перш за все військові структури та їхній особовий склад.

Проблема самогубства в армії існує здавна. Колись тут самовбивство вважалось засобом уникнення ганьби у разі військових поразок. Заради відстоювання особистих або корпоративних принципів нерідко прикладали до скроні заряджений пістолет і, не вагаючись, зводили курок офіцери російської царської армії, для котрих здебільшого мали особливі виміри порядності, гідності і честі. Завжди були у кожному війську і так звані «самостріли». Це самогубці із числа тих бійців, хто боявся брати участь у бойових діях, не витримував інших тягарів і складнощів військової служби. А скільки маємо прикладів солдатської і офіцерської самопожертви шляхом закриття своїм тілом ворожої амбразури, самознищення себе і одночасно багатьох оточуючих супротивників вибуховим пристроєм і т.п. Е. Дюркгейм подібний тип суїциду, а саме принесення індивідом себе в жертву заради суспільних інтересів називає альтруїстичним самогубством [8].

Нині до лав української армії призиваються на строкову службу молоді люди у віці 18 років. Саме цей вік вважається надзвичайно складним і відповідальним у плані соціального та професійного становлення особистості. Суворі регламентація способу буття, підвищена вимогливість, що панує в армійському середовищі, тривала відірваність від рідних та близьких, новий незвичний порядок існування і багато іншого викликають у воїнів строкової служби надмірні фізичні, моральні та

психологічні навантаження. Останні можуть провокувати появу стресових станів, підвищеної тривожності, депресії, а відтак і спроб суїциду.

Усі конфліктні ситуації у військових колективах, що спонукають до суїцидів, можуть бути кваліфіковані, за висновком Т. Глушкової, таким чином:

1. Конфлікти, зумовлені специфікою військово-професійної діяльності і військово-соціальної взаємодії: індивідуальні адаптаційні труднощі військової служби; зміна умов життєдіяльності; підвищені вимоги до виконання професійних обов'язків; міжособисті конфлікти з військовослужбовцями інших періодів служби; брак уваги, турботи з боку оточуючих.

2. Конфлікти, обумовлені специфікою особисто сімейних взаємостосунків військовослужбовця: конфлікти у родині; переживання за можливі наслідки розлучення з коханою, дружиною; зради коханої, дружини; самотність; тяжка хвороба та смерть близьких; інтимно-сексуальні конфлікти.

3. Конфлікти, пов'язані з антисоціальною поведінкою військовослужбовця: нестатутні взаємовідносини; побоювання кримінальної відповідальності за скоєний антисоціальний вчинок; боязнь ганьби, насмішок, приниження за невірні дії; самозасудження через аморальний вчинок; почуття провини.

4. Конфлікти, пов'язані зі станом здоров'я: психічні захворювання; хронічні тілесні захворювання; фізичні вади (дефекти мови, особливості зовнішності, які сприймаються як недолік тощо); сексуальна неспроможність та інші ексцеси в інтимних зв'язках.

Людину, в тому числі й військову, нерідко до самогубства штовхають не тільки особисті проблеми, певні конфліктні ситуації, але й так звані побічні чинники. До них можна віднести співчуття та наслідування спокусам друзів, кумирів, героїв книг і кінофільмів, а також співучасть в загрозливих колективних акціях, в яких відбувається

балансування між життям та смертю, імітація самовбивства тощо. Зупинимось більш детально на одному з таких чинників.

З 90-х років минулого століття в Інтернеті з'явилися сайти самовбивць, де підліткам та молоді пропонується вступити до відповідного віртуального клубу і домовлятися про здійснення одночасних суїцидальних дій. При цьому і вступ до клубу і сам акт суїциду подається у вигляді забавної, спокусливої гри. Перші слова, якими зустрічають відвідувачів сайту (його адресу з відомих причин ми не називаємо), мають такий зміст: «Смерть чарівна. Смерть не меч, що розсікає ваше життя, вона як квітка – остання квітка, яка розквітає в останній момент. Це пік. У смерті не має нічого поганого..., треба знати як жити і як померати. Є мистецтво жити і є мистецтво померати, друге найбільш цінне, а ніж перше...» і далі все в такому ж дусі. Потім подається інструкція про правила членства в клубі, а ще пропонується прийняти участь в колективній грі «Смерть у місті». І хоча зараз після серії скандалів такі сайти працюють закодовано і нелегально, знайти їх при бажанні ні для кого не складає особливих труднощів. Ховаючись за чужими іменами, молоді люди й сьогодні розповідають про те, як їм тісно та незатишно в цьому житті, що вони не бачать майбутнього, не мають цілей для свого подальшого існування і чекають від однодумців відповідних порад. У результаті міжнародна інформаційна павутина робить і надалі свою чорну справу, затягує в павутину смерті схильних до суїциду.

Необхідно мати на увазі, що суїцидальні конфлікти в процесі свого розвитку можуть підлягати генералізації, трансформації або переносу. Завдяки цьому відбувається перехід у військовослужбовця як і в будь-якого іншого суїцидента від внутрішніх до зовнішніх форм суїцидальної поведінки.

Внутрішні форми такої поведінки містять в собі: а) пасивні думки, уявлення, переживання на тему смерті, але ще не на тему умисного позбавлення себе життя.

Вони виникають час від часу майже у кожної людини, проте у більшості випадків надалі відкидаються, замінюються протилежними думками. Інакше ж, в особливо складних життєвих ситуаціях, думки про самогубство у особистості можуть мати постійний прояв, нав'язливий характер і, як правило, трансформуватися в подальші варіації психічного процесу; б) суїцидальні задуми і наміри, які набувають вигляду сталої тенденції. Задуми – це обміркування засобів суїциду, часу і місця його здійснення та інших питань, пов'язаних із запланованим самовбивством. Наміри передбачають практичну готовність до суїциду, приєднання до задуму вольового компоненту.

Зовнішніми формами суїцидальної поведінки є реальні спроби самогубства та завершені суїциди. На цій стадії можна отримати два результати. Перший – бажаний для оточуючих – коли людина самостійно або при втручанні інших людей перериває чи відкидає спробу до самознищення або в певний момент припиняє акт суїциду. Другий – небажаний – коли спроба вчинити самознищення завершується летальним кінцем.

Військова практика фіксує різноманітні методи суїциду: вогнепальні поранення, самоповішення, самоотруєння, самопорізи, падіння з висоти, самовтоплення, самоспалення, електротравми та інше. Зрозуміло, що більшість самогубств в армії здійснюється з використанням зброї.

Варто відрізнити істинні суїцидальні ризики від демонстративно-шантажних дій, коли індивід не ставить собі мету позбутися життя, а лише бажає через незначні тілесні пошкодження вплинути на оточуючих, привернути увагу до власної персони, вирішити конкретну проблему на свою користь.

Про істинність же суїцидальних намірів військовослужбовця свідчать, як правило, наступні показники: 1) заздалегідь вироблений план лишити себе життя; 2) посилені міри застережності, що здійснюються з метою запобігання

розкриття задуму; 3) відсутність спроб отримати допомогу під час або після здійснення суїциду; 4) повторюваність суїцидальних спроб; 5) активні, а не пасивні дії по самознищенню; 6) використання небезпечних засобів причинення собі шкоди; 7) наявність посмертної записки або заповіту; 8) стійкість і незмінюваність суїцидальних намірів.

Виділимо наявні ознаки суїцидальності у військовослужбовця, це:

1. Імпульсивний: раптове прийняття особою драматичних рішень під час виникнення проблеми і стресових ситуацій; наявність труднощів у словесному виразі емоційних переживань.

2. Компульсивний: прагнення у всьому досягти досконалості і успіху; виникнення труднощів при співвідношенні цілей та бажань з реальною ситуацією; будь яка зміна життя у такої особи в гіршу сторону може привести до суїциду.

3. Ризикуючий: балансування на межі загрози є привабливим і викликає приємне збудження; людина з таким стилем – гравець зі смертю.

4. Регресивний: зниження з різних причин механізмів психологічної адаптації; емоційна сфера характеризується недостатньою зрілістю і виразною примітивністю.

5. Залежний: безпорадність, безнадійність, пасивність, необхідність і постійний пошук сторонньої підтримки.

6. Амбівалентний: наявність одночасного впливу двох спонукань – до життя і до смерті.

7. Заперечуючий: превалювання магічного мислення, яке схиляє особу до заперечення кінцівки самовбивства і його наслідків; заперечення призводять до зниження контролю над вольовими спонуканнями що збільшує ризики суїциду.

8. Гнівний: відчуття труднощів у вираженні гніву по відношенню до значущих осіб, а також незадоволення до самого себе, за те, що відчувається гнів.

9. Звинувачуючий: звинувачування всіх і вся, у тому числі і себе особисто в

усіх бідах, складних питаннях, життєвих проблемах тощо.

10. Утікаючий: втікання від важкої ситуації за допомогою самогубства, стремління уникнути або покинути травмуючі обставини.

11. Нечутливий: притуплення емоційних переживань.

12. Покинутий: відчуття самотності, переживання порожнечі навколо себе, постійне сумування, скорбота з цього приводу.

13. Творчий: сприйняття самовбивства як нового і дуже вдалого засобу вийти з патової ситуації.

Парадокс суїциду заключається в тому, що задумане самознищення наповнюється для самовбивці, у тому числі і в армійських умовах, певним морально-психологічним змістом. Як заключає В. Тихоненко, існує п'ять основних типів особистісного сенсу самогубства: «протест», «заклик», «уникнення», «самопокарання» і «відмова» [9].

Зміст суїцидів типу «протест» зводиться до бажання самовбивці покарати кривдників, причинити їм шкоду хоча б фактом своєї смерті.

Сутність суїцидальної поведінки, яка має назву «заклик» полягає в тому, щоб активізувати реакцію оточуючих, викликати у них своєю смертю співчуття, жаль тощо.

Суїциди типу «уникнення» забезпечують як би відхід людини від нестерпної загрози її існування (невиліковної хвороби, неминучого покарання, ганьби та ін.).

Суїциди типу «самопокарання», можна охарактеризувати, як результат двобою у внутрішньому світі індивіда двох протилежних «Я»: «Я-судді» і «Я-підсудного». Звичайно, в ході такого протиборства в разі накладання особою на себе рук настає або летальний кінець, або отримуються тілесні ушкодження.

Що стосується суїцидів типу «відмова», то їм притаманна повна капітуляція людини перед важкими обставинами, так би мовити, здавання її відразу в «полон» смерті.

В реальній ситуації реакції самогубців, як правило, тяжіють до якогось одного із названих типів.

Таким чином, як попередня, так і дана інформація дозволяє військовим психологам, командирам, фахівцям з виховної роботи більш впевнено, професійно орієнтуватись в психологічних нетрях підлеглих, які схильні до самогубства.

Важливо також знати, що практично жодна людина не вчиняє суїцидального акту, не давши про це знати оточуючим. В реальному житті явних симптомів, що засвідчують підготовку військовослужбовця до самогубства дуже багато. Наведемо основні з них, зауваживши при цьому, що більшість таких прикмет нами віднайдено в інформаційно-методичній літературі [4], [5], [8]. До цих ознак належать:

- відкриті висловлювання про бажання покінчити з собою (товаришам по службі, командирам, у листах до родичів, близьких людей, знайомих);

- непрямі «натяки» на можливість скоєння суїциду – «репетиція самогубства» – прилюдна демонстрація петлі з ремня чи штанів, мотузки та ін., гра зі зброєю з імітацією самогубства;

- активна попередня підготовка, цілеспрямований пошук засобів покінчити з собою і створення умов (накопичення лікарських засобів, залишення і приховування патронів після навчальних стрільб, пошук і зберігання отруйних речовин, зміцнення мотузки тощо);

- фіксація на прикладах самогубства (підвищений інтерес, зацікавленість, часті розмови про самогубство взагалі);

- порушення міжособистісних стосунків, звуження кола контакту у військовому колективі, прагнення до усамітнення;

- надзвичайно наполегливі прохання про переведення до іншого підрозділу, про госпіталізацію, надання відпустки за сімейними обставинами;

- часті звертання військовослужбовця до рідних і знайомих з проханням направити до військової

частини «фіктивну» телеграму про важке сімейне становище;

- зміни у поведінці: непритаманна замкнутість та зниження рухливої активності – у рухливих («зловісний спокій» і зібраність), збентеження та підвищена активність спілкування – у малорухливих і мовчазних;

- порушення міжособистісних стосунків, звуження кола контактів у військовому колективі, прагнення до усамітнення аж до повного відречення від оточуючого середовища;

- раптовий прояв неправильних рішень військовослужбовців рис охайності, відвертості, щедрості (роздавання особистих речей, що часто супроводжується символічним прощанням);

- міркування на тему самогубства шляхом використання «художніх» прийомів (зображення у записниках, зошитах для занять малюнків, що ілюструють депресивний стан труни, хрестів тощо);

- розпорошеність уваги, нудьга, зловживання алкоголем, ліками, споживання наркотиків;

- прояви деяких ознак дитячої поведінки (інтонації в голосі, роздратованість та ін.);

- настирні пошуки номерів телефону відповідної соціальної служби для інтимного консультування або безпосереднє звернення по «телефону довіри».

Одним із важливих показників можливості суїциду є емоційні переживання людини. Більшість потенційних самогубць страждають від депресій. Депресія – це афективний стан людини для якої характерний негативний емоційний фон, кардинальні зміни мотивації та когнітивних уявлень, загальна негативність поведінки. Значна депресія у суїцидентів починається поступово, спочатку з'являється тривога і в'ялість. Люди можуть не усвідомлювати це. Вони тільки помічають, що останнім часом стали подавленими, сумними і хандрять. Майбутнє постає темним, дані особи вважають, що його неможливо

змінити самостійно, приходять до висновку, що хворі раком, психічною чи іншою невиліковною хворобою. Самогубці перед суїцидом часто думають про смерть. Їм стає важко виконувати навіть прості обов'язки. Кажуть: «Я навіть не можу ясно мислити». Вони не мають змоги прийняти найпростіше рішення, скаржаться на в'ялість, нестачу життєвої енергії та втому.

Про ризики початкової суїцидальності військовослужбовця свідчать, зазвичай, такі ознаки:

- втрата апетиту або інтенсивне переїдання, безсоння або підвищення сонливості протягом, в крайньому випадку, останніх днів;

- відчуття нудьги при проведенні часу в звичайному оточенні або при виконанні роботи, яка раніше приносила задоволення;

- раптові приступи гніву, які часто виникають із-за дрібниць;

- порушення уваги зі зниженням якості виконуваних завдань і обов'язків.

А особливо загрозливим для життя військовослужбовця, який обирає шлях суїцидента, вважаються прикмети наступного змісту:

- впадання в повну депресію, відчуття власної нікчемності;

- тунельна свідомість;

- визначення ідеї в який спосіб, де і коли буде здійснюватись самознищення і відкрите приготування до нього;

- постійні погрози, заяви типу: «Я не можу більше цього витримати», «Я не хочу більше жити», «Я хочу померти» і т. п.;

- реальне прощання з оточуючими людьми.

Якщо не звертати увагу на «сигнали» можливого суїциду, то кожний випадок самогубства може стати трагічною несподіванкою.

На основі різноманітних проявів поведінки можна вчасно виявити військовослужбовців з різним ризиком суїцидальних дій.

Найбільш важливими напрямками в психологічній роботі із суїцидентами є діагностика і профілактика самогубства. В

армії цими питаннями повинні предметно займатися не тільки військові психологи, командири та начальники але й товариші по службі, знайомі, родина воїна. Надання психологічної допомоги військовослужбовцям, які схильні до суїциду чи здійснили спробу самогубства покладається насамперед на психологічну службу військової частини.

На наш погляд дуже вдалою є методика визначення ризику суїцидальності військовослужбовця яка міститься у збірнику «Технології соціальної роботи з військовослужбовцем» [8].

Завдяки їй військовий психолог виявляє і оцінює ризики самогубств, які розрізняються на незначні (наявність суїцидальних думок без конкретних планів), середні (наявність таких думок і плану без терміну реалізації) і високі (є думки, розроблений план, продумані терміни та засоби його реалізації).

Що стосується профілактики суїцидальних то ця робота має бути системною, базуватись на виробленні конкретної превентивної стратегії.

Діяльність практичного психолога у війську з питань запобігання суїцидів включає декілька профілактичних рівнів: загальний, первинний, вторинний і третинний.

На етапі загальної профілактики суїциду психолог здійснює наступні заходи:

- вивчає особливості соціально-психологічного стану і адаптації військовослужбовців з метою своєчасної профілактики та ефективного подолання труднощів;

- бере участь у створенні системи психологічного супроводу військовиків (розв'язання конфліктів, психолого-педагогічна підтримка, психологічне консультування і т. ін.);

- надає поради, рекомендації під час розробки й проведення різних заходів, метою яких є сприяння формуванню позитивного образу «Я», унікальної і неповторної особистості, комунікативної компетентності, ціннісного відношення до життя тощо.

Первинна профілактика суїциду здійснюється стосовно військових так званої початкової «групи ризику» (наявні три і більше факторів суїцидального ризику). Не можна стверджувати, що ці особи обов'язково будуть реалізовувати суїцидальні наміри, проте, враховуючи комплекс суїцидальних факторів, необхідно стосовно цієї групи обов'язково вести профілактичні дії.

У першу чергу працівникам психологічної служби варто організувати комплекс заходів, що сприятимуть підвищенню компетентності команди та колег по службі стосовно розпізнання маркерів суїцидального ризику та надання підтримки військовослужбовцям, які опинились у складній життєвій ситуації.

З метою психологічної просвіти членів військового колективу та родини розробляються пам'ятки, які містять інформацію про те, як розпізнати гострий кризовий стан у людини і що робити, коли вона висловлює суїцидальні наміри. У військові колективи психологами запрошуються медичні працівники для проведення лекцій та бесід з проблем депресії і суїцидального ризику.

Практичними психологами також складаються і реалізуються індивідуальні програми супроводу військовослужбовця, що потрапив в коло суїцидентів.

Вторинна профілактика суїцидальної поведінки здійснюється з групами військовослужбовців різного рівня ризику, тобто тими, які проявляють опосередковано інтерес до суїциду або прямо говорять про суїцидальні наміри, чи мають конкретний план здійснення самознищення. Основна її мета – запобігання самогубства.

Залежно від рівня суїцидального ризику психологами застосовуються відповідні дії. При незначному ризику суїциду практичний психолог пропонує військовослужбовцю емоційну підтримку, припрацьовує суїцидальні почуття, фокусує увагу на сильних сторонах особи, організує зустрічі суїцидентам з психотерапевтами, психіатрами та іншими спеціалістами.

При середньому рівні ризику суїциду, окрім здійснення вже названих заходів, психолог обговорює з клієнтом альтернативи самогубства, укріплює бажання жити, встановлює зв'язок з родиною, друзями, заключає відповідний контракт.

При високому рівні ризику суїциду практичний психолог постійно знаходиться з військовослужбовцем, спостерігає за його станом, обмежує доступ до можливих засобів самогубства, організує госпіталізацію клієнта, інформує родину.

Третинна профілактика суїциду передбачає заходи, які б знизили наслідки та зменшили вірогідність парасуїциду, посилили соціальну та психологічну реабілітацію суїциданта. Здійснюється вона з тим хто вже вчинив спробу суїциду та за умови збереження джерела болю (фрустрації, конфлікту тощо) може піти на другу спробу «втечі» від проблеми. Практичний психолог на етапі третинної профілактики суїциду проводить таку роботу:

- визначає тип постсуїцидального стану клієнта;
- розробляє алгоритм соціально-психологічного супроводу (в тому числі із залученням медичних працівників);
- бере участь у роботі консиліуму щодо суїцидального випадку (в організації та роботі антикризової команди);
- здійснює індивідуальну корекційну роботу з клієнтом (за розробленою та затвердженою керівником психологічної служби програми);
- організує групову роботу з включенням в неї суїцидента з метою відновлення навиків адаптації (комунікативний тренінг, тренінг фрустраційної толерантності);
- консультує командирів та батьків (консультування в рамках антикризового штабу);
- веде моніторинг емоційного стану суїцидента (методом спостереження, інтерв'ю, опитування).

Самогубці-військовослужбовці – зазвичай, психічно здорові люди, які, не знайшовши підтримки в людському

соціуму, «заграють» зі смертю. На жаль, українці ще не звикли звертатися за порадою до психолога. Саме він у хвилини незлагоди із самим собою зміг би справді допомогти.

Будь-який командир, звісно, відповідає не тільки за високу боєздатність ввіреного йому підрозділу або військової частини в цілому, за створення матеріально-побутових умов для підлеглих, але і за здоровий морально-психологічний клімат в колективі. По-справжньому батьківське опікування кожного воїна, знання його психологічних настроїв – прямий обов'язок командира і начальника. Зрозуміло, що тут без володіння певними психолого-педагогічними навиками посадовим особам не обійтись.

Складовою роботи з профілактики суїцидальних проявів серед військовиків і обов'язковою є профілактична бесіда, необхідність якої виникає з моменту виявлення клієнтів, які перебувають у передсуїцидальному стані. Командиру для запобігання спроби самогубства підлеглих важливо вчасно встановити з особою, яка, потрапила у біду, людяний, довірливий контакт, вступити з ним у товариське спілкування.

Бесіди з клієнтом, який перебуває у стані психологічної кризи – справа дуже тонка, специфічна і потребує старанної, попередньої підготовки. Для більшої ефективності вона повинна складатися з кількох послідовних етапів, кожний з яких має своє специфічне завдання і передбачає використання специфічних прийомів.

Єдине попередження не бути психіатрами-любителями, не давати ніяких порад людям з розладами психіки. Тільки після закінчення заключення психолога і лікаря дозволяється проводити профілактичну роботу з підлеглими. Насамперед слід з'ясувати причину, такої реакції, і намагатись усунути її або максимально пом'якшити.

Вагому роль у проведенні суїцидальної превенції військовослужбовців відіграє турбота і психологічна підтримка їх з боку друзів,

знайомих, рідних, а також самодопомога. Суїциденти страждають від сильного почуття соціальної ізоляції та відчаю. Вони потребують обговорення свого болю, фрустрації, розуміння власних проблем. Іноді людині, що перебуває у кризовій ситуації, потрібний лише уважний добрий слухач. Друзі повинні допомагати їй визначити витoki психологічного дискомфорту, пропонувати альтернативні рішення проблем. Емоційні проблеми, що призводять до суїциду, рідко вирішуються швидко і головне завдання друзів – не залишати суїцидента наодинці, доки він повністю не адаптується до життя.

При наданні відповідної допомоги потенційному суїциденту можуть знадобитись його командир, рідним і друзям наступні практичні рекомендації:

1. Завжди підбирайте «ключі» до розгадки суїциду. Суїцидальна превенція полягає не лише в участі по наданню допомоги, а й у здатності розпізнати ознаки можливої небезпеки: суїцидальні погрози, які передують спробі самогубства: депресія, значні зміни поведінки чи особистості людини, а також приготування до останнього волевиявлення. Відзначте прикмети безпомічності й безнадії і з'ясуйте, чи не є ця людина самотньою та ізольованою.

2. Прийміть суїцидента як особистість. Припустіть, що, людина є дійсно суїцидальною особистістю. Не думайте, що вона не здатна і не зможе наважитися на самогубство.

3. Якщо ви думаєте, що комусь загрожує небезпека самогубства, дійте згідно зі своїми власним и почуттями й переконанням. Небезпека, що ви перебільшите потенційну загрозу, – ніщо в порівнянні з тим, що хтось може загинути через ваше невтручання.

4. Налагодьте турботливі стосунки. У цій ситуації є час для доброзичливої підтримки, яку потрібно висловлювати не лише словами, а й діями. У подальшому дуже багато залежатиме від якості ваших стосунків. Для того, хто відчуває, що він нікому не потрібний, турбота чуйної людини є могутнім підбадьорливим засобом. Саме приймаючи таку людину,

ви зможете проникнути в її ізольовану душу.

5. Будьте уважним слухачем. Якщо людина перебуває в депресійному стані, їй більше потрібно говорити самій, аніж слухати когось. Вона страждає від сильного почуття відчуження і не завжди готова сприйняти ваші поради, відгукнутися на ваші думки і потреби.

6. Не засуджуйте таку людину, пам'ятайте, що їй важко зосередитися на чомусь окрім своєї безвиході. Вона хоче позбутися болю, але не може знайти виходу. Спробуйте залишитися спокійним і розуміючим. Ви можете надати безцінну допомогу, вислухавши розповідь про почуття цієї людини.

7. Не сперечайтесь. Зустрічаючись із суїцидальною загрозою, керівники, друзі, родичі часто відповідають: «Подумай, ти живеш набагато краще, ніж інші, ти мав би дякувати долі» або «Ти розумієш, які нещастя і сором чекають на твою родину, або твій колектив». Такі відповіді одразу блокують подальше обговорення і викликають у нещасного ще більшу пригніченість. Бажаючи допомогти таким чином, співбесідники сприяють зворотному ефекту.

8. Ні в якому разі не виявляйте агресії, якщо ви присутні під час розмови про самогубство, і спробуйте не висловлювати обурення тим, що почули.

9. Частіше запитуйте суїцидента. Найкраще запитати: «Ти думаєш про самогубство?». Це не викличе подібної думки, якщо її раніше не було. Але якщо людина думає про самогубство і знаходить когось, кому небайдуже її хвилювання і хто згодний обговорити цю заборонену тему, то вона часто відчуває полегшення, одержує можливість зрозуміти свої почуття й досягнути катарсису.

10. Не пропануйте не виправданих утіх. Причина із якої суїцидент посвячує у свої думки, полягає у бажанні викликати занепокоєність його ситуацією. Якщо ви не виявите зацікавленості й чуйності, то депресивна людина може вважати судження на зразок: «Ви насправді так не думаєте», – виявом зневаги й недовіри. Суїциденти з презирством ставляться до

зауважень типу: «Нічого, в інших є такі самі проблеми, як і в тебе», оскільки вони різко контрастують із їхніми стражданнями. Подібні фрази лише принижують їхні почуття і примушують відчувати себе ще більш непотрібними.

11. Пропонуйте конструктивні підходи. Допомогти суїциденту визначити джерело психічного дискомфорту важко. Адже наміри бувають різні.

12. Зверніться по допомогу до спеціалістів.

13. Вселяйте надію.

14. Пам'ятайте! «В дев'яти випадках з десяти суїцидальна спроба-це не бажання покінчити з життям, а крик по допомогу» (Г. Отто).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Викладений матеріал дозволяє зробити такі основні висновки:

1. Суїцидальна поведінка людини взагалі і військовослужбовця зокрема-це психічна хвороба.

2. Джерело самогубства криється в душевному неблагополуччі індивіда, пов'язаному, насамперед, зі складністю його буття, в соціально-психологічній дезадаптації людини в умовах гострої мікросоціальної конфліктної ситуації.

3. Самогубство має свою історію, теорію і практику, а також перспективу подальшого існування і розвитку.

Про все це та інше йшла мова у даній роботі.

Потенційного суїцидента, в тому числі й військовослужбовця, можна вивести із будь-якого кризового душевного стану, головне – це своєчасно почути, розпізнати тривожні симптоми, зняти або пом'якшити конфліктні життєві ситуації. Для цього посадовим особам, товаришам по службі, рідним необхідно чітко орієнтуватись в причинах, тенденціях, формах і основних ознаках суїцидальної поведінки особистості та заходах стосовно її профілактики.

Певну допомогу у цьому відношенні може надати дана наукова робота, в якій зроблена спроба всебічно розкрити теорію питання та сформувані відповідні практичні рекомендації.

Список використаних джерел

1. Бердяев Н.А. О самоубийстве. [Текст] / Психологический журнал № 3. – 1992. – С. 96 – 106.
2. В поисках смысла. [Текст] / Сост. А.Е. Мачехин. Изд. 2-е, перераб. и доп. – М.: ОЛМА – ПРЕСС, 2005. – 912 с.
3. Глушкова Т.О. Профілактика суїцидів у військових частинах. [Текст] / Практична психологія і соціальна робота – 2000. – № 1, № 2. – С. 26 – 30, С. 27 – 29.
4. Методичні рекомендації з надання психологічної допомоги молоді, яка схильна до суїциду, чи здійснила спробу суїциду. [Текст] / Упорядник Лазаренко Б.П. – К.: УДЦССМ, 1998. – 44 с.
5. Причина суїцидальної поведінки. Методичні рекомендації. [Текст] Старокостянтинів, 2007. – 13 с.
6. Рыбалко Н.В. Проблемы суицида в молодежной среде. [Текст] / Молодёжь и будущее Украины. Материалы первой Всеукраинской студенческой научно-практической конференции (г. Донецк, 15. 04. 2003 г.) Отв. ред. В.И. Носков. Донецк, ДНУ, 2003. – С. 141 – 142.
7. Суицид. Хрестоматия по суицидологии. [Текст] Под ред. А. Моховникова, К.: УДЦССМ, 1994. – 602 с.
8. Технологія соціальної роботи з військовослужбовцями: [Текст] Інформаційно-методичний збірник / Упорядник І.В. Паша. – К.: УДЦССМ, 2003. – 335 с.
9. Тихоненко В. А. Жизненный смысл выбора смерти. [Текст] / Человек. – 1992. – № 6. – С. 19 – 29.

References

1. Berdiaev N.A. About suicide [O samoubyistve]. Psykholohycheskyi zhurnal No. 3. – 1992. – p. 96 – 106.
2. Machekhyn A.E. In search of meaning [V poyskakh smysla]. 2nd ed. – M.: OLMA – PRESS, 2005.
3. Hlushkova T.O. Prevention of suicides in military units [Profilaktyka suitsydiv u viiskovykh chastynakh]. Praktychna psykholohiia i sotsialna robota – 2000. – No. 1, No. 2. – p. 26 – 30, p. 27 – 29.
4. Lazarenko B.P. Methodical recommendations for providing psychological assistance to young people who are susceptible to suicide, or attempted suicide. [Metodychni rekomendatsii z nadannia psykholohichnoi dopomohy molodi, yaka skhylna do suitsydu, chy zdiisnyla sprabu suitsydu]. K.: UDTsSSM, 1998.
5. The cause of suicidal behavior. Guidelines. [Prychyna suitsydalnoi povedinky. Metodychni rekomendatsii], 2007. Starokostiantyniv.
6. Rybalko N.V., 2003. Problems of suicide in the youth environment [Problemy suitsyda v molodezhnoi srede]. In: Donetsk DNU, Youth and the future of Ukraine. Materials of the first All-Ukrainian Student Scientific and Practical Conference. [Molodezh y budushchee Ukrainy. Materyaly pervoi Vseukraynskoï studencheskoï nauchno-praktycheskoï konferentsyy] Donetsk, 15.04.
7. Mokhovnykova A.M. Suicide. Readings on suicidology. [Suitsydyd. Khrestomatyia po suitsydolohyy]. K.: UDTsSSM, 1994.
8. Pasha I.V. Technology of social work with servicemen: Informational and methodical collection [Tekhnolohiia sotsialnoi roboty z viiskovosluzhbovtiamy: Informatsiino-metodychnyi zbirnyk]. K.: UDTsSSM, 2003.
9. Tykhonenko V.A. The life meaning of the choice of death [Zhyznennyi smysl vybora smerty]. Chelovek. – 1992. – No. 6. – p. 19 – 29.

Резюме

*Семенов С. кандидат философских наук, доцент,
Национальная академия Национальной гвардии Украины
Слурденко Д.О. Национальная академия
Национальной гвардий Украины
Шевченко В. Национальная академия
Национальной гвардий Украины*

**ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПРОБЛЕМЫ СУИЦИДАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ
ВОЕННОСЛУЖАЩИХ**

Сделана попытка раскрыть общее понятие суицида, дать психологическую характеристику основных составляющих суицидального поведения военнослужащих и рассмотреть организацию

психологической работы по диагностике и профилактике проявления самоубийства членами воинских коллективов.

Ключевые слова: суицид; социально-психологическая дезадаптация; военнослужащий.

Summary

Semenov S. Candidate of philosophy sciences,

Associate Professor National Academy of National Guard of Ukraine

Slurdenko D. National Academy of National Guard of Ukraine

Shevchenko V. National Academy of National Guard of Ukraine

**THE PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF THE PROBLEM OF SUICIDAL BEHAVIOR
AMONG MILITARY PERSONNEL**

Introduction. According to the World Health Organization's forecast for 2020, approximately 1.5 million people on earth will commit suicide. Statistics say that about 500 suicidal attempts occur every day in Ukraine, resulting in 35-40 deaths. We have more people die from suicide than by murderers' hands and after car accidents. There has long been a problem of suicide in the National Guard of Ukraine. Rigid regulations, compulsory military service, significant psychological and physical pressure, the impact of negative trends in society on the military environment, acute shortages of qualified psychologists etc. causes provoke suicidal behavior among military personnel.

At this stage, the nature of suicidal activity and its prevention in military society is being actively studied in the scientific environment.

Purpose. The purpose of the study is to consider the concept of suicide, to determine the psychological characteristics of the main components of suicidal behavior of military units and to consider the organization of psychological activity for diagnostics for the prevention of suicidal activity among military personnel.

Methods. Analysis and synthesis, comparison, generalization.

Originality. We have improved the theoretical and psychological approach of studying the suicidal behavior of a serviceman and have considered the organization of psychological work on the diagnosis and prevention of suicidal activity in military personnel.

Conclusion. The presented material allows us to make the following conclusions:

1. Suicidal behavior of a person in general and a serviceman in particular is a mental illness.
2. The source of suicide activity is in emotional distress of a person first of all caused by complexity of his being, social and psychological maladaptation of a person in an acute micro-social conflict situation.
3. The social phenomenon of suicide has its history, theory and practice, as well as the prospect of its further existence and development.

A person who plans to commit suicide, including a serviceman, can be removed from any crisis state of mind. The main thing in this matter is to hear in a timely manner, to recognize disturbing symptoms, to resolve or to mitigate conflicting life situations. To do this, officials, co-workers, relatives need to be clear about the causes, tendencies, forms and main features of suicidal behavior of the individual and measures to prevent it.

Some assistance in this issue may be provided by this research work, which attempts to comprehensively uncover the theory of the issue and formulate appropriate practical recommendations.

Key words: suicide; psychosocial maladjustment; soldier.

Стріха С. кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник центру воєнно-стратегічних досліджень НУОУ імені Івана Черняхівського
ORCID ID 0000-0002-5937-7748

Комолаєва Т. молодший науковий співробітник центру воєнно-стратегічних досліджень НУОУ імені Івана Черняхівського
ORCID ID 0000-0003-4352-5897

АНАЛІЗ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИХ ПІДХОДІВ ДО ПРОБЛЕМАТИКИ ПРОФЕСІЙНОГО РОЗВИТКУ СПЕЦІАЛІСТІВ

Стаття присвячена проблематиці розгляду теоретико-методологічних підходів до проблематики професійного розвитку спеціалістів. Головна увага у статті приділяється опису теоретичних надбань науки та висвітленню поглядів вчених на зміст та структуру професійного розвитку спеціаліста. Увага акцентується саме на розвитку спеціаліста, не орієнтуючись на етап вибору майбутнього фаху, а також на можливості удосконалення відповідного рівня професійної майстерності.

Ключові слова: професійний розвиток; якісні характеристики професійної діяльності; концепції професійного розвитку та становлення.

Постановка проблеми. Для ефективного виконання професійних функцій будь-який спеціаліст, перш за все, має відповідати тим вимогам професії, в якій він відбувається як фахівець й має потенційні можливості щодо професійного зростання та самовдосконалення.

Разом з тим, не кожна людина, що має потенційні можливості (як індивідуально-особистісні, так і функціональні) може, зрештою, стати фахівцем високого класу. Передусім, ми будемо вести мову про одну із головних умов професійного становлення, зростання, а згодом і самовдосконалення – індивідуально-психологічних якостей спеціаліста. Однак щоб розглядати ті індивідуально-психологічні якості, що необхідні спеціалісту для ефективного виконання професійних функцій ми маємо визначити підходи щодо проблематики професійного розвитку у науковій літературі загалом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематикою професійного розвитку спеціалістів займалися такі вчені як: Агапов В.С., Деркач А.А., Зазикін В.Г., Зеєр Е.Ф., Кудрявцев Т.В., Мітіна Л.М., Поварьонков Ю.П., Ростунов О.Т., Джон Холланд,

Дональд Сьюпер, Е. Гінцберг та інші автори [1-10].

Мета статті полягає у визначенні поглядів вчених на проблематику професійного розвитку спеціалістів.

Завдання даної статті вирішуються у визначенні, змістовній характеристиці та складових елементах феномену професійного розвитку спеціалістів.

Виклад основного матеріалу. Визначаючи проблематику професійного розвитку особистості Зеєр Е.Ф. феномен професійного розвитку розглядав не лише як вдосконалення, тобто позитивні зміни, а як руйнування виникнення негативних тенденцій та розвитку професійно не бажаних новоутворень. На його думку, професійний розвиток обов'язково супроводжується виникненням професійних деструкцій, що негативно впливають на динаміку розвитку, змінюють профіль особистості та траєкторію професійного життя людини. Саме ці новоутворення є небажаними щодо професійного розвитку та виступають у вигляді психологічних перешкод та бар'єрів. Саме бар'єри стають необхідною умовою професійного розвитку спеціаліста [4].

Професійний розвиток будь-якого спеціаліста відбувається безпосередньо

під час професійної діяльності, яка обумовлює собою відповідну взаємодію соціально-економічних, медико-біологічних, психолого-педагогічних та санітарно-гігієнічних особливостей.

У професійній діяльності спеціалістів слід розглядати саме професіоналізм діяльності кожного спеціаліста, який за певних умов розвитку має вдосконалюватись. Розглядаючи сам феномен професіоналізму слід зауважити, що він має обумовлюватись, перш за все, якісними характеристиками професійної діяльності спеціаліста, а саме: високий рівень кваліфікації та компетентності; розвиток професійних умінь та виведення їх на рівень майстерності (тобто оригінального – своєрідного виконання визначених завдань); пошук відповідних рішень та реалізація як повсякденних, так і нестандартних завдань, точність та своєчасність виконання завдань; продуктивність професійної діяльності; стабільність продуктивної діяльності у часі.

Окремо слід сказати про ефективність професійної діяльності спеціалістів, саме тому, що ефективність має бути одним із джерел професійного розвитку. Слід пояснити, чому ми так вважаємо. Перш за все, ефективність професійної діяльності спеціалістів можна визначити як різницю між отриманим кінцевим результатом та тими ресурсами, що були задіяні для досягнення результату.

Ресурси ми можемо поділяти на матеріальні, виробничі та людські. Матеріальні ресурси (у нашому випадку не фінансові) – є тим матеріалом (чи сировиною) з якого виготовляється продукція. Виробничі ресурси – це є засоби виробництва, за допомогою яких матеріал (сировина) має перетворюватись у кінцевий продукт. Людські ресурси є найціннішим «капіталом» у досягненні кінцевого результату – створення продукту. Залежно від того яким шляхом, при допомозі яких технологій буде створено кінцевий продукт, ми можемо визначити витрати «людського капіталу».

Ми маємо вести мову про те, що саме від якості та сучасності як матеріальних, так і виробничих ресурсів значно залежить якість кінцевого продукту. Проте, на нашу думку, особливу увагу, у нашому випадку слід приділяти саме особистості фахівця. Як людина підходить до виконання, як вона здатна прораховувати можливості виконання визначених завдань, та мінімізувати ризики – залежить здебільшого від неї самої. Іншою мовою, при рівності матеріальних та виробничих ресурсів краще виконують завдання прозорливі, кмітливі та рішучі люди.

За висловом Зеєра Е.Ф. *професіоналізм* – інтегральна якість (новоутворення) суб'єкта діяльності, що характеризує продуктивне виконання професійних завдань, зумовлене творчою самодіяльністю та високим рівнем професійної самоактуалізації [4].

Зеєр Е.Ф. наголошує на тому, що центральною категорією, яка відображає сутність взаємодії людини та професії – є *професійний розвиток*, який у психології розглядається як фундаментальний процес зміни людини. Професійний розвиток, як правило ототожнюється з прогресивними змінами людини, а саме дозріванням, формуванням, саморозвитком та самовдосконаленням.

Зміна особистості під час опанування професії відтворюється у поняття професійне становлення та характеризується як індивідуально своєрідний шлях (траєкторію) особистості від початку формування уявлень про професію та професійних намірах по завершенню професійної біографії [4].

Для більш докладного розгляду проблематики професійного розвитку спеціаліста слід приділити увагу саме концепціям самого професійного розвитку.

Згідно *концепції професійного розвитку Мітіної Л.М.*, яка ґрунтується на положеннях концепції Рубінштейна Сергія Леонідовича про два способи життя, розглядаються моделі адаптивної поведінки та професійного розвитку особистості. Визначальним у концепції

Мітіної Л.М. є відсутність віку людини з її професійним розвитком [5].

Автор пропонує *модель адаптивної поведінки*, вказуючи на те, що у свідомості особистості домінує тенденція до підпорядкування професійної діяльності зовнішнім умовам та обставинам, застосуванню виробленим алгоритмам, шаблонам та стереотипам. Модель нараховує три стадії професійного функціонування, а саме: професійна адаптація; професійне становлення та професійна стагнація. На переконання автора запропонованої моделі, адаптивний тип поведінки є не конструктивним на всіх стадіях моделі.

Модель професійного розвитку передбачає здатність спеціаліста побачити цілісність власної професійної діяльності. Сама модель нараховує три стадії: самовизначення (здатність особистості якісно порівнювати себе з іншими та усвідомлювати необхідність змін та перетворень); самовираження (співставлення власної поведінки та мотивації); самореалізація (формування власної життєвої філософії як професіонала, усвідомлення сенсу життя). Професійний розвиток визначається протиріччям між Я – дійсним, відображеним та творчим.

Можна чітко визначити, що пропонуєма модель професійного розвитку Мітіної Л.М. ґрунтується на відповідному тристоронньому протиріччі особистості, що у підсумку і стимулює людини до професійного розвитку та самовдосконалення.

При розробці *концепції професійного становлення* Кудрявцев Т.В. надав великого значення кризовим ситуаціям, що обумовлювались неузгодженістю між очікуваним та досягнутим результатом, зламом старої концепції самого себе та побудовою нової.

Періодизація професійного розвитку визначається віковими межами людини. Автор професійне становлення особистості поділяє на відповідні стадії:

1. Виникнення професійних намірів здійснюється за критерієм соціально-

психологічно обґрунтованого вибору людиною відповідної професії.

2. Професійне навчання, метою якого є репродуктивне засвоєння професійних знань, навичок та вмінь, а критерієм оцінки – професійне самовизначення.

3. Процес активного входження у професію, що визначається за наведеними нижче критеріями: достатньо високі показники професійної діяльності; відповідний рівень розвитку професійно важливих якостей особистості; психологічний комфорт.

4. Повна реалізація особистості у професії. Рівень реалізації визначається тим, що: фахівець не лише опановує операційну сферу на високому рівні, а й використовує творчість у роботі; обирає індивідуальний стиль діяльності; постійно прагне до самовдосконалення [6].

Концепція Ростунова О.Т. Основою даної концепції є створення ефективної системи управління формуванням професійної придатності, під якою розуміється сукупність індивідуально-психологічних особливостей людини, що забезпечують найбільшу ефективність її суспільно корисну діяльність та задоволеність власним трудом. У концепції розглядається формування професійної придатності як систему, що має чотири функціональних блока: професійну орієнтацію; професійний відбір; професійну підготовку та професійну адаптацію. Кожен блок складається з декількох підсистем більш низького рівня, що забезпечує функціонування як відповідних підсистем так і всієї системи в цілому [8].

Періодизація професійного розвитку спирається на вік особистості, а стадії професійного розвитку збігаються із стадіями концепції Кудрявцева Т.В. та Зеєра Е.Ф.

Концепція Поварьонкова Ю.П. За одиниці періодизації професійного становлення особистості використовуються стадії, періоди та фази. Стадії здебільшого збігаються з етапами професійної соціалізації: допрофесійний розвиток особистості (підготовка до професіоналізації); пошук та вибір

професії, навчального закладу; професійне навчання; самостійна професійна діяльність [7].

Самі періоди є компонентами стадій та виникають як результат конкретизації концепції. Автор відокремлює чотири стандартних періоди: професійна адаптація (завершення професійного розвитку попередньої стадії); стійкий ріст показників; період найвищих досягнень; період спаду, якому може передувати стагнація.

Фази конкретизують ситуацію професійного становлення особистості. Вони пов'язані з вирішенням часткових завдань професійного розвитку. Кожен період ділиться на фази, залежно від завдань, що вирішуються: «післявступна ейфорія» та апробація довузівських форм навчальної діяльності; усвідомлення неефективності професійних форм професійної діяльності та формування нових; найвищий розвиток навчально-академічної діяльності студента. Хронологічною основою періодизації є «професійний вік» особистості, а саме тривалість професіоналізації, що виявляється більшою загально трудовою стажу.

В даній концепції, основою професійного становлення особистості є система зовнішніх та внутрішніх факторів, співвідношення яких і визначає базове протиріччя професійного розвитку.

Критеріями професійного становлення за концепцією Поварьонкова Ю.П. є: професійна продуктивність, професійна ідентичність і професійна зрілість.

Акмеологічна концепція розвитку професіонала має дві площини представлення системи поглядів: змістовну та структурно-процесуальну. Змістовний розвиток «суб'єкта праці» до рівня професіонала розглядається у контексті загального розширення суб'єктного простору особистості, її професійного та морального «збагачення». Безпосередньо процесуальний розвиток розглядається з системних позицій, а саме у зв'язку зі змінами і розвитком підсистем професіоналізму особистості та

діяльності, нормативного регулювання, мотивації на саморозвиток і професійні досягнення, рефлексивної самоорганізації та в плані розкриття творчого потенціалу особистості [3].

Підсистема професіоналізму діяльності характеризується поєднанням високої професійної компетентності із професійними та спеціальними базисними вміннями та навичками. Головним когнітивним компонентом цієї підсистеми, на думку авторів, є професійна компетентність, вказуючи на те, що професіоналізм особистості досягається під час та в результаті розвитку здібностей, професійно важливих і особистісно-ділових якостей, акмеологічних інваріантів професіоналізму, рефлексивної організації та культури, творчого та інноваційного потенціалу, мотивації досягнень, розкриття потенціалу і наявності сильної та адекватної мотивації. Сукупність умов і факторів, що стимулюють особистість до досягнень, утворюють мотиваційну основу розвитку професіонала, якій відводиться важлива роль.

Підсистема нормативності діяльності та поведінки забезпечує формування професійної та моральної системи регуляції поведінки, діяльності і відносин. Структура системи моральної регуляції діяльності та поведінки у професіоналів відрізняється складністю і включає в себе наступні базисні взаємопов'язані компоненти: мотиваційний (позитивне ставлення до даного виду діяльності, прагнення до самореалізації та досягненням, моральні та професійні установки та інтереси); когнітивний (знання про професійну етику, уявлення про моральність і моральні норми); регулятивний (володіння способами і прийомами, необхідними для розуміння змісту моральних норм і приписів); позиційний (позитивне ставлення до осіб, з якими здійснюються професійні взаємодії, обов'язковість і відповідальність перед ними); емоційно-вольової (здатність до морального співпереживання, здатність відчувати задоволення від роботи, ініціативність);

оцінний або рефлексивний (моральна самооцінка своєї підготовки, результатів діяльності та відносин) [2].

Підсистема формування продуктивної Я-концепції перш за все передбачає розвиток людини у професії до рівня професіонала лише за умови продуктивної Я-концепції. Сама продуктивна Я-концепція вимагає від людини чітко усвідомити власні уявлення про самого себе свої можливості та подальші перспективи розвитку, завдяки чому людина вибудовує свою взаємодію з оточенням налагоджуючи відповідні стосунки з ними.

Все це дає особистості можливість створити реальні як особистісні так і професійні стандарти, змоделювати програму власного розвитку та саморозвитку, а також вибудувати гармонійну та продуктивну систему професійної взаємодії з оточенням.

Я-концепцію слід розглядати як цілісний, проте не позбавлений внутрішніх протиріч образ власного «Я». Саме образ власного «Я» стає установкою стосовно самого себе та може включати такі складові елементи:

когнітивний елемент формує образ власних якостей, здібностей, соціальної значущості тощо, та проявляється у самосвідомості особистості;

емоційний елемент передбачає емоційне забарвлення власних дій, що виявляється здебільшого у самоповазі;

оціночно-вольовий елемент визначає прагнення фахівця завоювати повагу серед професійного оточення.

Основою Я-концепції є різноманітні уявлення про самого себе, що відрізняються між собою різним ступенем адекватності та реалістичності, а саме: «Я» реалістичне в теперішньому часі; «Я» ідеальне (тобто до чого прагне людина, ким вона бажає стати орієнтуючись на моральні норми взаємодії з іншими фахівцями; «Я» динамічне характеризує спрямованість та наміри особистості щодо майбутнього професійного розвитку; «Я» фантастичне орієнтує особистість у тому якого рівня професіоналом бажав би стати

спеціаліст, при наявності умов та можливостей [1].

На думку Зеєра Е.Ф. концептуальними положеннями психології професійного розвитку є: професійний розвиток – мета та цінність професійної культури; професійний розвиток детермінується природно обумовленими, біологічними та соціальними чинниками індивідуально-психологічними властивостями індивіда, а також випадковими подіями; професійний розвиток – відкритий та творчий процес; індивідуально-професійний розвиток має власні межі; професійний розвиток супроводжується подоланням зовнішніх та внутрішніх психологічних бар'єрів [4].

Розглядаючи зарубіжні концепції професійного розвитку спеціаліста ми маємо на меті приділити увагу теорії Е. Гінцберга, концепції «кар'єрної зрілості» Дональда Сьюпера та типологічній теорії Джона Холланда.

Теорія Е. Гінцберга. Професійний вибір є достатньо довгим, що може тривати більше десяти років – це процес, що включає в себе низку взаємопов'язаних рішень. Автор акцентує увагу на незворотності цього процесу, тому що попередні рішення обмежують подальші можливості, і закінчується він компромісом між зовнішніми (кон'юнктура, престиж) і внутрішніми факторами (індивідуальні особливості). Вдале самовизначення характеризується наявністю широкого кола особистісно значущих позитивних цінностей або «ціннісної насиченістю», що дає можливість своєрідного маневру, а невдале – вузьким спектром або відсутністю таких цінностей, «ціннісної порожнечею». Основним методом дослідження Е. Гінцберга використав інтерв'ювання. Під час проведення інтерв'ювання фіксувалася емоційна забарвленість проблем, які бачать перед собою підлітки і вирішення яких визначає перебіг професіоналізації. Дослідження автора дали можливість визначати професійний розвиток як послідовність якісно специфічних фаз, де розділовим критерієм виступають зміст і форма

переведення індивідуальних імпульсів у професійні бажання. Надалі, ґрунтуючись на концепції Е. Гінцберга, Дональд Сьюпер створив теорію в якій були враховані деякі недоліки розглянутої концепції: невикористання загально-психологічних закономірностей, механічне співвідношення професійних бажань і професійних реалій, недостатність методичного оснащення.

Концепція «кар'єрної зрілості» Дональда Сьюпера. Ця теорія об'єднує феноменологічні концепти і диференційну психологію. Професійний розвиток автор вважає за тривалий, цілісний процес розвитку особистості [9].

Дональд Сьюпер виділяє стадії професійного розвитку, що мають самостійні завдання: «пробудження»; «дослідження»; «збереження»; «зниження». Стадії співвідносяться з етапами життєвого шляху, тобто з віком людини. Одночасно з поняттям стадіальності автор вводить поняття професійної зрілості, що відноситься до особистості, поведінка якої відповідає завданням професійного розвитку, характерним для даного віку.

Типологічна теорія Джона Холланда. Процес професійного розвитку обмежується визначенням самим індивідом особистісного типу, до якого він належить, пошуком професійної сфери, відповідної до власного типу, вибором одного з чотирьох

кваліфікаційних рівнів цієї сфери, що визначається розвитком інтелекту і самооцінки [10].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, розглянувши підходи науковців до такого поняття як професійний розвиток можна зробити такі висновки:

1. Професійний розвиток особистості можна розглядати як комплекс відповідних дій людини, умов та особливостей досягнення визначеної мети на шляху досягнення нею відповідного стану професіоналізму.

2. Складовими елементами професійного розвитку спеціаліста слід вважати: досягнення високого рівня професійної кваліфікації та компетентності; розвиток професійних умінь до рівня майстерності; пошук відповідних рішень та їх реалізація, як у повсякденних, так і у нестандартних ситуаціях; точність та своєчасність виконання завдань; продуктивність професійної діяльності, а також стабільність продуктивної діяльності у часі.

Подальший розвиток проблематики професійного розвитку спеціаліста ми вбачаємо у визначенні необхідних індивідуально-психологічних якостей особистості, що дозволяють їй ефективно виконувати функціональні завдання за посадою.

Список використаних джерел

1. Агапов В.С. Становление Я-концепции личности: теория и практика. М.: Институт молодежи, 1999. – 164 с.
2. Богданов Е.Н. Формирование и развитие профессионально-нравственной культуры будущего учителя: дис. докт. псих. наук / Е.Н.Богданов. – М., 1995. – 594 с.
3. Деркач А.А., Зазыкин В.Г. Акеология. – СПб., 2003. – 256 с.
4. Зеер Е.Ф. Психология профессий: Учебное пособие для студентов вузов. – 2-е изд., перераб., допол. – М.: Академический проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2003. – 336 с.
5. Коррекционно-обучающие программы повышения уровня профессионального развития учителя: Уч. пос. – М.: Моск. псих.-соц. ин-т; Воронеж: Изд-во НПО «МОДЭК», 2001. – 188 с.
6. Кудрявцев Т.В. Психология профессионального обучения и воспитания / Т.В.Кудрявцев. – М.: Изд-во МЭИ, 1986. – 108 с.
7. Поварёнков Ю.П. Психологическое содержание профессионального становления человека. – М.: Изд-во УРАО, 2002. – 160 с.
8. Ростунов А.Т. Формирование профессиональной пригодности / А.Т.Ростунов. – Минск: Вышэйшая школа, 1984. – 176 с.
9. Super D.E. et al. Vocational Development: A Framework of Research. – New York, 1957. – 142 p.
10. Holland Y.L. Explorations of a theory of vocational choice // J. Appl. Psychol., 1968. V. 52. № 1.

References

1. Agapov V.S. (1999). Stanovleniye Ya-kontseptsii lichnosti: teoriya i praktika. [Self-concept of personality: theory and practice]. M.: Institut molodezhi. – 164 s. (in Russian).
2. Bogdanov E.N. (1995). Formirovaniye i razvitiye professional'no-nravstvennoy kul'tury budushchego uchitelya. [The formation and development of professional and moral culture of the future teacher]: dis. dokt. psikh. nauk / E.N.Bogdanov. – M. – 594 s. (in Russian).
3. Derkach A.A., Zazykin V.G. (2003). Akeologiya. [Akeology]. – SPb. – 256 s. (in Russian).
4. Zeyer E.F. (2003). Psikhologiya professiy. [Psychology of professions]: Uchebnoye posobiye dlya studentov vuzov. – 2-ye izd., pererab., dopol. – M.: Akademicheskiiy proyekt; Yekaterinburg: Delovaya kniga. – 336 s. (in Russian).
5. Korrektsionno-obuchayushchiye programmy povysheniya urovnya professional'nogo razvitiya uchitelya. [Correctional and educational programs to increase the level of professional development of a teacher]: Uch. pos. – M.: Mosk. psikh.-sots. in-t; Voronezh: Izd-vo NPO «MODEK», 2001. – 188 s. (in Russian).
6. Kudryavtsev T.V. (1986). Psikhologiya professional'nogo obucheniya i vospitaniya. [Psychology of vocational training and education]. / T.V.Kudryavtsev. – M.: Izd-vo MEI. – 108 s. (in Russian).
7. Povaronkov Yu.P. (2002). Psikhologicheskoye sodержaniye professional'nogo stanovleniya cheloveka. [The psychological content of the professional development of man]. – M.: Izd-vo URAO. – 160 s. (in Russian).
8. Rostunov A.T. (1984). Formirovaniye professional'noy prigodnosti. [Formation of professional suitability]. / A.T.Rostunov. – Minsk: Vysheyschaya shkola. – 176 s. (in Belarusian).
9. Super D.E. et al. Vocational Development: A Framework of Research. – New York, 1957. – 142 p. (in English).
10. Holland Y.L. Explorations of a theory of vocational choice // J. Appl. Psychol., 1968. V. 52. № 1 (in English).

Резюме

Стриха С. кандидат психологических наук, старший научный сотрудник центра военно-стратегических исследований НУОУ имени Ивана Черняховского
Комолаева Т. младший научный сотрудник центра военно-стратегических исследований НУОУ имени Ивана Черняховского

АНАЛИЗ ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИХ ПОДХОДОВ К ПРОБЛЕМАТИКЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ СПЕЦИАЛИСТОВ

Статья посвящена проблематике рассмотрения теоретико-методологических подходов к проблематике профессионального развития специалистов. Главное внимание в статье уделяется описанию теоретических достижений науки и освещению взглядов ученых на содержание и структуру профессионального развития специалиста. Внимание акцентируется именно на развитии специалиста, не ориентируясь на этап выбора будущей специальности, а также на возможности совершенствования соответствующего уровня профессионального мастерства.

Ключевые слова: профессиональное развитие; качественные характеристики профессиональной деятельности; концепции профессионального развития и становления.

Summary

Strikha S. candidate of psychological sciences, Senior Researcher Center for Military and Strategic Studies of the National Defence University of Ukraine named after Ivan Chernyakhovskyi

Komolaeva T. Junior Researcher Center for Military and Strategic Studies of the National Defence University of Ukraine named after Ivan Chernyakhovskyi

ANALYSIS OF THEORETICAL AND METHODOLOGICAL APPROACHES TO ISSUES OF PROFESSIONAL DEVELOPMENT SPECIALISTS

Introduction. Formulation of the problem. For the effective performance of professional functions, any specialist, first of all, must meet the requirements of the profession in which he will take place as a specialist and has the potential for professional growth and self-improvement. At the same time, each person has potential capabilities (both individual-personal and functional) can, in the end, become a high-class specialist. First of all, we will talk about one of the main conditions for professional formation, growth, and then self-improvement – the individual psychological qualities of a specialist. However, in

order to consider those individual psychological qualities necessary for a specialist to effectively perform professional functions, we must determine approaches to the problems of professional development in the scientific literature as a whole.

Purpose. The purpose of the article is to determine the views of scientists on the problems of professional development of specialists. The objectives of this article are solved in the definition, substantive characterization and constituent elements of the phenomenon of professional development of specialists.

Methods. The article is devoted to the issue of review of theoretical and methodological approaches to issues of professional development specialists. The focus of the article on describing the theoretical achievements of science and scientists coverage views on the content and structure of professional development specialist. Attention is focused on the development of a specialist is not focusing on the stage of choosing a future profession, as well as the possibility of improving the appropriate level of professional skills.

Originality. Statement of the main material. The professional development of any specialist occurs directly during professional activity, determines the appropriate interaction of socio-economic, biomedical, psychological, pedagogical and sanitary-hygienic features. In the professional activity of a specialist, it is precisely the professionalism of the activity of each specialist that should be improved under certain development conditions. Considering the phenomenon of professionalism itself, it should be noted that it is determined, first of all, by the qualitative characteristics of the professional activity of a specialist, namely: high level of qualification and competence; the development of professional skills and bringing them to the level of skill (that is, original – a kind of specific tasks); search for appropriate solutions and implementation of both everyday and non-standard tasks, accuracy and timeliness of tasks; professional performance; stability of productive activity over time. Separately, it should be said about the effectiveness of professional activities of a specialist, precisely because effectiveness should be one of the sources of professional development. It should be explained why we think so. First of all, the effectiveness of a specialist's professional activity can be defined as the difference between the final result obtained and those resources that were used to achieve the result. We can divide resources into material, production and human. Material resources (in our case, financial) are the material (or raw materials) from which the products are made. Productive resources are the means of production by which the material (raw material) must be transformed into the final product. Human resources are the most valuable "capital" in achieving the final result – the creation of a product. Depending on which way, with the help of which technologies the final product will be created, we can determine the costs of "human capital". We must talk about the fact that the quality of the final product largely depends on the quality and modernity of both material and production resources. However, in our opinion, in our case, special attention should be paid specifically to the personality of a specialist. How a person approaches execution, how he is able to calculate the ability to perform certain tasks, and minimize risks – depends mainly on him-self. In another way, with the equality of material and production resources, it is better for the tasks of visionary, quick-witted and decisive people.

Conclusions and prospects for further research. Thus, having examined the approaches of scientists to such a concept as professional development, the following conclusions can be drawn:

1. Professional development of an individual can be considered as a complex of a person's response, conditions and characteristics of achieving a specific goal on the way to achieving an appropriate state of professionalism.

2. The following should be considered as components of professional development of a specialist: achievement of a high level of professional qualification and competence; development of professional skills to the level of mastery; search for appropriate solutions and their implementation, both in everyday and in non-standard situations; accuracy and timeliness of tasks; the productivity of professional activities, as well as the stability of productive activities over time.

We see the further development of the problems of professional development of a specialist in determining the necessary individual psychological qualities of a person that enable her to efficiently perform functional tasks according to her position.

Key words: professional development; quality characteristics of professional activity; professional development and concept formation.

ОСОБЛИВОСТІ І ЗАКОНОМІРНОСТІ РОЗВИТКУ МОТИВАЦІЙНОЇ СФЕРИ МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ В ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ

У статті представлено результати аналізу наукового доробку вчених, зусилля яких спрямовані на вивчення мотиваційної сфери майбутніх психологів. Психологічний дискурс проблеми розвитку мотиваційної сфери майбутніх психологів в процесі навчання дозволив виокремити певні особливості і закономірності мотивації навчальної діяльності студентів-психологів. Зокрема, автором констатується, що мотивація навчальної діяльності студентів-психологів має певну ієрархію, в якій виокремлюються домінуючі і супутні мотиви. За період навчання в ієрархії мотивів відбуваються значні зміни, обумовлені низкою чинників як зовнішнього, так і внутрішнього характеру. Зважаючи на полімотивованість навчальної діяльності, до групи мотивів, що стабільно опосередковують цю діяльність, входять професійні, пізнавальні, прагматичні, соціальні і мотиви особистого престижу. Існують певні лінії розвитку мотивації, які складають генезис мотивації навчально-професійної діяльності, що має свої критичні точки (наприклад, послаблення мотивації навчання у період «розчарування» у професії). Зазначається, що на систему мотивів, яка є рухливою і динамічною структурою, можна впливати під час навчання, наприклад, через рівень викладання, організацію навчального процесу, використання активних форм навчання і т. п., що дозволяє вносити достатні корективи до мотивації навчальної діяльності.

Ключові слова: мотиваційна сфера, система мотивів, майбутні психологи, процес навчання, мотивація навчальної діяльності.

Актуальність дослідження. Навчально-професійна діяльність студентів-психологів, як і будь-яка інша діяльність, спонукається не одним, а цілою системою різноманітних взаємообумовлених і взаємоопосередкованих мотивів, які перебувають у певній ієрархічній структурі. Як зазначають А.О.Вербицький і Т.А. Платонова, становлення особистості фахівця обумовлене, передусім, формуванням системи його потреб і мотивів, ієрархія яких «характеризує цілісну особистість в усіх сферах її діяльності, спонукає людину ставити проблеми, концентрувати зусилля на їхньому вирішенні» [5, с. 45]. В процесі професіоналізації різні потреби особистості знаходять свій предмет у навчально-професійній діяльності, і так відбувається формування структури мотивів вчення і їх усвідомлення. У зв'язку з тим, що мотивація є однією з найбільш важливих ланок в процесі оволодіння професією, вирішального значення набуває проблема вивчення мотивації навчально-професійної

діяльності майбутніх психологів. Це дозволяє виявити особливості і закономірності цього процесу із метою підвищення ефективності підготовки майбутніх психологів на етапі їхнього навчання.

Аналіз досліджень та публікацій. За останні роки різні аспекти мотиваційної сфери студентів-психологів досліджували І.П. Андрійчук (формування позитивної Я-концепції особистості майбутніх практичних психологів у процесі професійної підготовки), Г.В. Католик (психологія формування професійної Я-концепції практичного психолога), К.О. Міхно (структура та динаміка уявлень про майбутню професію студентів-психологів), В.М. Мицько (психологічні особливості аксіогенезу майбутніх психологів), К.П. Радзівіл (динаміка професійних очікувань майбутніх психологів у навчальному процесі), С.О. Хілько (психологічні умови формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів), С.С.Чеботарьов (мотиваційні ресурси професійно-

особистісного розвитку практичного психолога в процесі навчання у виші) та ін.

Постановка завдання. Аналіз наукового доробку вчених, зусилля яких спрямовані на вивчення мотиваційної сфери майбутніх психологів.

Мета статті – проаналізувати психологічний дискурс проблеми розвитку мотиваційної сфери майбутніх психологів в процесі навчання.

Виклад основного матеріалу. Мотиваційна сфера студента відображає суто індивідуалістичну спрямованість особистості (лише на себе), тобто суспільний сенс продукту діяльності є байдужим для особистості. Ця діяльність використовується нею лише як засіб задоволення індивідуальних потреб. Смыслоутворюючий мотив відображає спрямованість особистості на інших людей, тобто конкретна діяльність є небайдужою для особистості лише тому, що вона представляє цінність для інших: батьків, викладачів, друзів і т. п. У цьому випадку діяльність особистості є засобом задоволення потреби у схваленні інших, суспільства у цілому. Смыслоутворюючий мотив студента-психолога відображає спрямованість особистості «на справу», на професію, тобто особистість у першу чергу цікавить сама діяльність, її зміст. Проте за своїм індивідуальним змістом вона може не співпадати із тим сенсом, який є у суспільному продукті [2]. Розглянуті вище типи спрямованості особистості у діяльності відображають ту обставину, що людина, задовольняючи різні види потреб (індивідуальні, суспільні, професійні), спочатку активізується різними мотивами діяльності. У зв'язку із цим мотиви навчально-професійної діяльності студентів-психологів можна поділити на дві великі групи. Перша група містить мотиви, які безпосередньо пов'язані зі змістом самої навчальної діяльності і процесом її виконання. Друга - мотиви, які будуть пов'язані із ширшими взаємовідносинами студентів-психологів із навколишнім світом.

До першої - можна віднести пізнавальні мотиви особистості, які будуть

спрямовані на задоволення потреби в інтелектуальній активності, в оволодінні новими вміннями, навичками і знаннями, у розвитку спеціальних здібностей і т. п. До другої - широкі соціальні мотиви, які будуть пов'язані із задоволенням потреб у спілкуванні з іншими людьми, в оцінці і схваленні оточення, у бажанні посісти певний місце у система суспільних відносин і т.п. Причому, у навчально-професійній діяльності обидві ці групи мотивів будуть потрібні для успішного здійснення цієї діяльності. Мотиви, опосередковані самою діяльністю, справляють вплив на когнітивну сферу суб'єкта, допомагаючи йому долати труднощі, що перешкоджають цілеспрямованому і систематичному її оволодінню. Мотиви, що визначають діяльність суб'єкта із зовні і що справляють вплив на його ціннісно-смыслову сферу, допомагають йому відстежувати адекватність власної поведінки у діяльності і дають деякі орієнтири, обумовлені суспільними нормами і цінностями. Вузкоособистісні мотиви будуть, у цьому випадку, будуть виступати як супутні основній групі мотивів, оскільки будь-яка діяльність має свій суспільний зміст і систему вимог до неї. Тому, обираючи та освоюючи ту або іншу діяльність, людина усе одно орієнтується на цей зміст і лише потім заломлює його через вузкоособистісні потреби.

Мотиви навчально-професійної діяльності може бути визначено не лише за їхнім відношенням до навчальної діяльності, але і відповідно до тієї функції, яку вони виконують як спонукачі цієї діяльності. Одні із них, будучи достатньо важливими, наприклад, усвідомлення необхідності системи знань для майбутньої професійної діяльності, почуття обов'язку та ін., можуть бути недостатньо дієвими. Інші, супутні навчанню, наприклад, мотив особистого престижу, уникнення покарання і т. п. можуть мати велику спонукальну силу. Нормальний перебіг навчально-професійної діяльності забезпечується динамічним поєднанням мотивів, їхню

особливою «ієрархією», що характеризується наявністю провідного мотиву і системи супідрядних із ним.

Результати досліджень, проведених за останні роки демонструють, що провідними мотивами вчення студентів є «професійні» і «пізнавальні» мотиви [11; 12; 13; 14]. Менш значущими є «прагматичні» мотиви (отримати диплом) і мотиви «особистого престижу». Але на різних курсах роль домінуючих мотивів змінюється. На 1-му курсі провідним мотивом є «професійний», на 2-му – «особистого престижу», на 3-4 курсах – обидва ці мотиви і «пізнавальний» мотив, на 5-му до них додається ще і «прагматичний». На успішність навчання більшою мірою впливає «професійний» і «пізнавальний» мотиви. «Прагматичні» мотиви в основному є характерними для неуспішних студентів. Така динаміка мотивів пояснюється тим, що навчання у ЗВО у першу чергу задовольняє потребу молодих людей у професійному самовизначенні, ось чому «професійні» і «пізнавальні» мотиви, найчастіше, є смислоутворюючими, домінуючими. Мотиви «особистого престижу» на 2-му курсі, очевидно, акумулюють активність студентів-психологів у навчальному процесі на тлі загального зниження інтересу до обраної спеціальності (за В.А. Якуніним - ефект розчарування у професії). На 3-4 курсах, коли відбувається поступова інтеграція у навчально-професійну діяльність, формується досвід оволодіння нею, відбувається усвідомлення значущості професійних знань для майбутньої діяльності, «пізнавальні» мотиви починають виходити на перше місце в ієрархії мотивів. І, нарешті, на 5-му курсі, коли студент-психолог замислюється про працевлаштування, на перше місце виходять «прагматичні» мотиви.

Схожі дані отримані і іншими дослідниками. Так, було встановлено, що на першому (стартовому) етапі переходу абітурієнта до студентських форм життя і навчання провідним є мотив престижу (ствердження себе у статусі студента), на другому місці - пізнавальний інтерес, а на

третьому професійно-практичний мотив. Відзначається, що серед мотивів навчання у студентів-психологів значну роль відіграють загальносоціальні мотиви (розуміння високої соціальної значущості вищої освіти) [8]. На думку А.О.Реана, мотивація навчальної діяльності у ЗВО містить професійний, пізнавальний, прагматичний, соціально-суспільний, особово-престижний компоненти, а розвиток кожного з останніх, у свою чергу, обумовлений змістом і динамікою розвитку загальної мотивації.

А.С. Борисюк серед мотивів навчання у ЗВО на основі змісту, системи цілей і потреб виокремлює: професійні мотиви (визначаються потребою отримати професію, стати висококваліфікованим фахівцем, ці мотиви тісно пов'язані із професійною спрямованістю); пізнавальні мотиви (визначаються потребою одержати нові знання і задоволення від самого процесу пізнання); прагматичні мотиви (визначаються потребою добре засвоїти поточний навчальний матеріал, щоб отримати професію з високою заробітною платнею), широкі соціальні мотиви (визначаються потребою приносити користь людям, державі і суспільству), мотиви особистого престижу (визначаються потребою у досягненнях, бути прикладом для інших, отримувати схвалення із боку викладачів, мати високий статус у суспільстві) [3].

За даними А.К. Дусавицького, на усіх курсах перше місце за значущістю посів «професійний» мотив. Друге місце на 1-му курсі посідає «пізнавальний» мотив, але на подальших курсах на це місце виходить загальносоціальний мотив, відтіснивши «пізнавальний» мотив на третє місце. «Утилітарний» (прагматичний) мотив на усіх курсах посідає четверте місце. Характерним є те, що від молодших до старших курсів його рейтинг знижується, тоді як рейтинги «професійного» і «загальносоціального» мотивів зростають. В успішних студентів професійний, загальносоціальний і пізнавальний мотиви виражені більше, ніж у тих, хто є менш успішним, а утилітарний мотив в останніх виражений сильніше, ніж у перших.

Характерним є і те, що в успішних студентів пізнавальний мотив посідає друге місце, а у студентів із середньою успішністю - третє [7].

В інших дослідженнях відзначаються такі переміщення в ієрархії мотивів вчення у студентів-психологів - мотив творчого досягнення і потреба досягнення збільшуються від 3-го до 4-го курсу, а мотив «формально-академічного» досягнення знижується від 2-го до 4-го курсу. При цьому мотив творчого досягнення на усіх курсах значно переважає над мотивом «формально-академічного» досягнення. Під мотивом творчого досягнення розуміється прагнення до вирішення якої-небудь наукової задачі і до успіху у науковій діяльності. Мотив «формально-академічного» досягнення розуміється ними як мотивація на відмітку, високу успішність; «потреба досягнення» означає яскраву вираженість того і іншого мотиву.

Певні відмінності в отриманих даних пояснюються декількома причинами. По-перше, специфікою тієї або іншої спеціальності, яка, очевидно, спочатку (вже при виборі професії) визначається різними мотивами. По-друге, ці відмінності, поза сумнівом, пов'язані із конкретними соціально-економічними змінами у суспільстві. Так, наприклад, у період економічної нестабільності на перше місце, очевидно, виходять прагматичні мотиви і мотиви особистого престижу. По-третє, специфікою конкретного ЗВО, в якому навчається студент-психолог, формою здобуття освіти.

В.К. Вилюнас відмічає, що у розвитку мотивації можна виокремити дві лінії: ситуативний та онтогенетичний вектори розвитку. При цьому здатність ситуативних мотиваційних значень спричинити зміну стійких мотиваційних стосунків дозволяє розглядати ситуативний розвиток мотиваційних стосунків як першу фазу онтогенетичного розвитку або як необхідну, але недостатню його умову [6]. А.К. Маркова вказує на такі напрями розвитку мотивації: зміна складу мотивів і зміна

якісних характеристик мотивів (епізодичне стає стійким, поруч розташоване - ієрархічним, неусвідомлюване - усвідомлюваним, спостерігається перехід від результативних мотивів до процесуальних, від мотивів професійної діяльності до мотивів спілкування і професійного розвитку особистості) [10].

С.С. Чеботарьов вказує у зв'язку із цим, що «критичними моментами у генезисі мотивації навчально-професійної діяльності є прийняття професії і розкриття особистого сенсу діяльності. На різних етапах професіоналізації провідними стають різні мотиви - відбувається «дрейф» мотивів» [15, с. 74]. Відповідаючи на питання: які мотиви характерні для діяльності майбутнього психолога - він відмічає, що «провідним у цьому процесі є мотив професійного та особистісного самовдосконалення, як похідна потреби у самоактуалізації і професійній діяльності. Крім того, важливими мотивами, точніше мотиваційними установками, які можуть ініціювати, спонукати і спрямовувати діяльність з професійно-особистісного самовдосконалення, а також процес професійного зростання психологів у цілому, є професійний інтерес, прагнення до творчого характеру діяльності, прагнення займати високу професійну позицію» [15, с. 75].

Навчально-професійна діяльність студентів-психологів пов'язана безпосередньо з її результатами, як близькими (наприклад, підсумки сесії), так і далекими (наприклад, рівень професійної підготовки студента-психолога як фахівця). Чинники, що впливають на успішність навчання, можна поділити на 2 категорії: ті, з якими студент прийшов до ЗВО, - їх лише можна брати до уваги, і ті, які з'являються в процесі навчання, - ними можна управляти. До першої категорії належать: рівень підготовки, система цінностей, відношення до навчання, інформованість про реалії ЗВО, уявлення про своє професійне майбутнє. Чинники першої категорії «працюють» переважно на етапі адаптації, коли першокурсник

намагається знайти відповідь на питання: «Куди я потрапив»? і «Хто мене оточує?». Студент-психолог повинен швидко зорієнтуватися, і з нових позицій освоїти способи і методи навчальної діяльності, зрозуміти систему норм і правил, існуючих на факультеті і в його навчальній групі, розробити власну систему цінностей по відношенню до навчання, майбутньої роботи, викладачів. Поступовий вплив першої групи чинників слабшає і вирішальну роль починають відігравати чинники другої групи. До них можна віднести організацію навчального процесу, рівень викладання, тип взаємовідносин викладача і студента, вид мотивації до навчання. Саме це значною мірою визначає професійний і психологічний вигляд людини, яка через п'ять років поповнить ряди професійних психологів.

Таким чином, успішному формуванню мотивів учіння у ЗВО сприяє, зокрема, врахування чинників, що впливають на ефективність оволодіння студентами-психологами цією діяльністю. Наприклад, незнання студентами вимог до них як суб'єктів навчального процесу, власних реальних здібностей до виконання майбутньої роботи, вимог до професії із боку суспільства і т. п. веде до того, що структура мотивації вибору спеціальності до кінця навчання у ЗВО суттєво змінюється.

Розвиток мотиваційної сфери формується і проявляється у відношенні до навчання. Так, низький авторитет знань, культури у суспільстві перешкоджає формуванню у студентів-психологів добросовісного ставлення до навчання і тому переважна більшість опитаних студентів вважають, що до навчання вони ставляться не завжди сумлінно [1]. Якщо у абітурієнтів і студентів 1-го курсу домінуючу роль у професійному виборі відіграють схильності і здібності до обраної спеціальності, то у випускників питома вага цього мотиву знижується приблизно на 13%. Підвищується роль таких чинників, як можливість працевлаштування у великих містах і

наукових центрах, матеріальна забезпеченість і т. п. Це пояснюється, передусім, тим, що до моменту закінчення ЗВО у молодого фахівця формуються потреби, які пов'язані, у першу чергу, із прагненням працевлаштуватися за фахом. Для випускника стає важливим, наскільки професія є затребуваною, який діапазон умов життя вона припускає і т. п.

Формування мотивації учіння, за логікою О.М. Леонтьєва, зумовлює і післявузівську активність фахівця, оскільки ієрархічні зв'язки мотивів, що склалися, закріплюються у структурі особистості [9]. Студент-психолог, навчання якого знаходить мотив у самому змісті навчально-професійної діяльності, зростає до рівня ініціативного, творчого фахівця. Той же його колега, що вчився лише заради іспитів і заліків (яких-небудь інших зовнішніх, поверхневих мотивів), найчастіше стає фахівцем, який у своїй професійній активності орієнтується на мінімум, необхідний для звітів і перевірок.

Таким чином, мотивація навчання схильна до змін. У перші місяці навчання у ЗВО у більшості студентів-психологів вона посилюється і лише у третій частині їх залишається майже без змін. На мотивацію навчання впливають зміст знань, методика викладання, особистість викладача, взаємовідносини у студентському колективі, досягнуті результати, здорова конкуренція між студентами і т. п. Сила і характер мотивів навчання залежать від значущості передбачуваного результату навчальної діяльності, від того сенсу, який вкладає у нього студент. Проведені експериментальні дослідження зі студентами-психологами дозволяють визначити деякі умови, від яких залежить формування позитивних мотивів до навчання. Це усвідомлення найближчих (безпосередніх) і кінцевих (перспективних) цілей навчання; усвідомлення теоретичної і практичної значущості засвоєних знань; емоційний виклад наукової інформації; нарощування змісту і новизна навчального матеріалу; професійна спрямованість навчання; вибір адекватних завдань, що створюють інформаційні пізнавальні суперечності у самій структурі навчальної діяльності;

підтримка допитливості і «пізнавального психологічного клімату» у навчальній групі.

Таким чином, на розвиток мотивації навчання і особистості у цілому опосередковано впливають міра здатності до навчання студента-психолога, рівень організації і зміст процесу навчання, залежно від яких змінюється уся сукупність мотивів навчальної діяльності і ставлення до процесу професійної підготовки, а, отже, і до майбутньої професії. Тому у навчально-професійній діяльності необхідно формувати мотиви, стимулюючи максимальний розвиток внутрішнього потенціалу студента-психолога, його прагнення до професійного вдосконалення. Джерела розвитку мотивів навчальної діяльності містяться у самій функціонально-предметній і соціальній природі навчання. Тому, досліджуючи особливості і закономірності розвитку навчально-професійної мотивації студентів-психологів, необхідно враховувати чинники взаємообумовленості і взаємовпливу усіх змістовних компонентів процесу навчання. Зважаючи на те, що провідною діяльністю для студентів-психологів є навчально-професійна діяльність Б.С. Братусь, аналізуючи розвиток особистості у зрілому віці, виокремлює два аспекти цього процесу: потребово-мотиваційну сферу особистості та операційно-технічну сферу діяльності [4]. Тобто, соціально організована і стимулююча діяльність людини є основою, засобом та умовою не лише для розвитку мотивації діяльності, але і для становлення особистості як майбутнього професіонала.

Висновки. Таким чином, можна виокремити такі особливості і закономірності мотивації навчальної діяльності студентів-психологів. По-

перше, мотивація навчальної діяльності має певну ієрархію, в якій виокремлюються домінуючі і супутні мотиви. За період навчання в ієрархії мотивів відбуваються значні зміни, обумовлені низкою чинників (як зовнішнього, так і внутрішнього характеру). По-друге, не зважаючи на полімотивованість навчальної діяльності, до групи мотивів, що стабільно опосередковують цю діяльність, входять професійні, пізнавальні, прагматичні, соціальні і мотиви особистого престижу. По-третє, необхідно розрізняти мотиви вступу до ЗВО і власне мотиви навчально-професійної діяльності. Останні формуються не на порожньому місці, а на основі перших (закономірність розвитку мотивів), у свою чергу, будучи основою для формування мотивів професійної діяльності вже в процесі її освоєння молодим фахівцем. По-четверте, відмінності у мотивах навчальної діяльності студентів-психологів залежить від різних чинників (конкретних соціально-психологічних умов; специфіки обраної спеціальності; особливостей ЗВО і т.п.), які необхідно враховувати при вивченні мотивів навчання у ЗВО, для усвідомленого і цілеспрямованого впливу на мотиваційну сферу особистості. По-п'яте, існують певні лінії розвитку мотивації, які складають генезис мотивації навчально-професійної діяльності, що має свої критичні точки (наприклад, послаблення мотивації навчання у період «розчарування» у професії). По-шосте, на систему мотивів, яка є рухливою і динамічною структурою, можна впливати під час навчання, наприклад, через рівень викладання, організацію навчального процесу, використання активних форм навчання і т. п., що дозволяє вносити достатні корективи до мотивації навчальної діяльності.

Список використаної літератури

1. Андрійчук І.П. Формування позитивної Я-концепції особистості майбутніх практичних психологів у процесі професійної підготовки: дис. канд. психол. н. Тернопіль 2002. 208 с.
2. Бодров В.А., Ложкин Г.В., Плющ А.Н. Нелинейная модель мотивационной сферы личности. *Психологический журнал*, 2001. Т.2. №2. С.90-100.
3. Борисюк А.С. Психологічні особливості формування професійних якостей майбутнього медичного психолога: дис. канд. психол. н. Івано-Франківськ: Прикарпатський університет імені Василя Стефаника. 2004. 206 с.
4. Братусь Б.С. Смысловая сфера личности. *Психология личности в трудах отечественных психологов*. СПб: Издательство «Питер», 2000. С.130-138.

5. Вербицкий А.А., Платонова Т.А. Формирование познавательной и профессиональной мотивации студентов. М.: НИИВШ, 1986. - 40 с.
6. Вилюнас В.К. Психологические механизмы мотивации человека. М.: Изд-во МГУ, 1990. 285 с.
7. Дусаевичкий А.К. Мотивы учебной деятельности студентов: Учебное пособие. Харьков: ХГУ, 1987. 55с.
8. Католик Г.В. Психологія формування професійної Я-концепції практичного психолога: дис. д-ра психол. н. Інститут психології імені Г.С.Костюка НАПН України, К., 2017. 353 с.
9. Леонтьев В.Г. Мотивация и психологические механизмы её формирования. Новосибирск: Изд-во Пединститута, 2002. 261 с.
10. Маркова А.К. Проблема мотивации учения. *Московская психологическая школа: История и современность*: В 3 т. Т. II. М.: ПИРАО, МГУ, 2004. С. 288-298.
11. Міхно К.О. Структура та динаміка уявлень про майбутню професію студентів-психологів: дис. канд. психол. н. К.: Інститут психології ім. Г.С. Костюка. 2008. 180 с.
12. Мицько В.М. Психологічні особливості аксіогенезу майбутніх психологів: дис. канд. психол. н. Івано-Франківськ: Прикарпатський університет імені Василя Стефаника. 2007. 195 с.
13. Радзівіл К.П. Динаміка професійних очікувань майбутніх психологів у навчальному процесі: дис. канд. психол. н. Хмельницький: Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького. 2018. 227 с.
14. Хілько С.О. Психологічні умови формування толерантності до невизначеності у майбутніх психологів: дис. канд. психол. н. К.: Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих. 2018. 279 с.
15. Чеботарёв С.С. Мотивационные ресурсы профессионально-личностного развития практического психолога в процессе обучения в вузе: дисс. канд. психол. наук. Белгород, 2002. 196 с.

References

- 1 Andrijchuk I.P. Formuvannja pozytyvnoi' Ja-koncepcii' osobystosti majbutnih praktychnyh psihologiv u procesi profesijnoi' pidgotovky: dys. kand. psyhol. n. Ternopil' 2002. 208 s.
- 2 Bodrov V.A., Lozhkin G.V., Pljushh A.N. Nelinejnaja model' motivacionnoj sfery lichnosti. *Psihologicheskij zhurnal*, 2001. T.2. №2. S.90-100.
- 3 Borysjuk A.S. Psihologichni osoblyvosti formuvannja profesijnyh jakostej majbutn'ogo medychnogo psihologa: dys. kand. psyhol. n. Ivano-Frankivs'k: Prykarpats'kyj universytet imeni Vasylja Stefanyka. 2004. 206 s.
- 4 Bratus' B.S. Smyslovaja sfera lichnosti. *Psihologija lichnosti v trudah otechestvennyh psihologov*. SPb: Izdatel'stvo «Piter», 2000. S.130-138.
- 5 Verbickij A.A., Platonova T.A. Formirovanie poznavatel'noj i professional'noj motivacii studentov. М.: NIIVSH, 1986. 40 s.
- 6 Viljunas V.K. Psihologicheskie mehanizmy motivacii cheloveka. М.: Izd-vo MGU, 1990. 285 s.
- 7 Dusavickij A.K. Motivy uchebnoj dejatel'nosti studentov: Uchebnoe posobie. Har'kov: HGU, 1987. 55s.
- 8 Katolyk G.V. Psihologija formuvannja profesijnoi' Ja-koncepcii' praktychnogo psihologa: dys. d-ra psyhol. n. Instytut psyhologii' imeni G.S.Kostjuka NAPN Ukrai'ny, K., 2017. 353 s.
- 9 Leont'ev V.G. Motivacija i psihologicheskie mehanizmy ejo formirovanija. Novosibirsk: Izd-vo Pedinstituta, 2002. 261 s.
- 10 Markova A.K. Problema motivacii uchenija. *Moskovskaja psihologicheskaja shkola: Istorija i sovremennost'*: V 3 t. T. II. М.: PIRAO, MGU, 2004. S. 288-298.
- 11 Mihno K.O. Struktura ta dynamika ujaven' pro majbutnju profesiju studentiv-psihologiv: dys. kand. psyhol. n. K.: Instytut psyhologii' im. G.S.Kostjuka. 2008. 180 s.
- 12 Myc'ko V.M. Psihologichni osoblyvosti aksiogenezu majbutnih psihologiv: dys. kand. psyhol. n. Ivano-Frankivs'k: Prykarpats'kyj universytet imeni Vasylja Stefanyka. 2007. 195 s.
- 13 Radzivil K.P. Dynamika profesijnyh ochikuvan' majbutnih psihologiv u navchal'nomu procesi: dys. kand. psyhol. n. Hmel'nyc'kyj: Nacional'na akademija Derzhavnoi' prykordonnoi' sluzhby Ukrai'ny imeni Bogdana Hmel'nyc'kogo. 2018. 227 c.
- 14 Hil'ko S.O. Psihologichni umovy formuvannja tolerantnosti do nevyznachenosti u majbutnih psihologiv: dys. kand. psyhol. n. K.: Instytut pedagogichnoi' osvity i osvity doroslyh. 2018. 279 s.
- 15 Chebotarjov S.S. Motivacionnye resursy professional'no-lichnostnogo razvitija prakticheskogo psihologa v processe obuchenija v vuze: diss. kand. psihol. nauk. Belgorod, 2002. 196 s.

Резюме

Филатова Т. аспірант Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тычины

**ОСОБЛИВОСТИ І ЗАКОНОМІРНОСТІ РОЗВИТКУ МОТИВАЦІЙНОЇ СФЕРИ
МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ В ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ**

В статті представлені результати аналізу наукового вкладу учених, зусилля яких направлені на вивчення мотиваційної сфери майбутніх психологів. Психологічний дискурс проблеми розвитку мотиваційної сфери майбутніх психологів в процесі навчання дозволив виділити певні особливості і закономірності мотивації навчальної діяльності студентів-психологів. Зокрема, автором констатується, що мотивація навчальної діяльності студентів-психологів має певну ієрархію, в якій виділяються домінуючі і супутні мотиви. За період навчання в ієрархії мотивів відбуваються значущі зміни, зумовлені рядом факторів як зовнішнього, так і внутрішнього характеру. Приймаючи до уваги полімотивованість навчальної діяльності, в групу мотивів, стабільно опосередковують цю діяльність, входять професійні, пізнавальні, прагматичні, соціальні і мотиви особистого престижу. Існують певні лінії розвитку мотивації, які формують генезис мотивації навчально-професійної діяльності, маючи свої критичні точки (наприклад, послаблення мотивації навчання в період «розчарування» в професії). Відзначається, що на систему мотивів, яка є рухомою і динамічною структурою, можна впливати в час навчання, наприклад, через рівень викладання, організацію навчального процесу, використання активних форм навчання і т. п., що дозволяє вносити достатні корективи в мотивацію навчальної діяльності.

Ключові слова: мотиваційна сфера, система мотивів, майбутні психологи, процес навчання, мотивація навчальної діяльності.

Summary

Filatova T. PhD student of the Uman state pedagogical university named by Pavlo Tychina, Uman city

**FEATURES AND CONFORMITIES OF DEVELOPMENT OF MOTIVATIONAL SPHERE OF
FUTURE PSYCHOLOGISTS IN THE PROCESS OF STUDIES**

In the article presented the results of analysis of scientific deposit of scientists, that efforts directed to research of motivational sphere of future psychologists. Psychological discurs of problem of development of motivational sphere of future psychologists in the process of studies allowed to distinguish certain features and conformities to law of motivation of educational activity of students-psychologists. In particular, established an author, that motivation of educational activity has a certain hierarchy dominant and concomitant reasons are distinguished in that. For period of studies in the hierarchy of reasons there are the considerable changes conditioned by the row of factors of both external and internal character. Not having regard to many motivational of educational activity, to the group of reasons that nondirect influencing this activity stably, the professional enter, cognitive, pragmatic, social and reasons of the personal prestige. It is necessary to distinguish reasons of prelude of establishment of higher education and actually reasons of educational-professional activity. The last are formed not on blank space, but on the basis of the first (conformity to law of development of reasons), in turn, being basis for forming of reasons of professional activity already in the process of her mastering by a young specialist. In reasons of educational activity of students-psychologists depends a difference on different factors (certain social-psychological terms; specifics of select speciality; features of establishment of higher education and others like that) that must be taken into account at the study of reasons of studies in establishment of higher education, for the realized and purposeful influence on the motivational sphere of personality. There are certain lines of development motivations, that form genesis of motivation of educational-professional activity that has the critical points (for example, reduction of motivation of studies in a period "disappointment" in a profession). On the system of reasons, that is a movable and dynamic structure, it is possible to influence during studies, for example, from the level of teaching, organization of educational process, use of active forms of studies and m. n., that allows to bring in sufficient corrections to motivation of educational activity.

Key words: motivational sphere, system of reasons, future psychologists, process of studies, motivation of educational activity.

Широбоков Ю. кандидат психологічних наук,
доцент, Харківський національний університет
Повітряних Сил імені Івана Кожедуба
ORCID ID 0000-0001-7220-7340

ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ФІЗИЧНОГО НАСИЛЬСТВА, ТОРТУР ТА ЖОРСТОКОГО ПОВОДЖЕННЯ ПО ВІДНОШЕННЮ ДО ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ

Стаття присвячена проблемі військового полону. У статті наводяться дані застосування по відношенню до військовополонених фізичного насильства, тортур та жорстокого поводження під час антитерористичної операції на сході України. Наведено опис обставин, процедур та способів потрапляння військовослужбовця у полон. Розглянуто процедури, що імітували діяльність органів дізнання, слідства чи судових органів на окупованих територіях, а саме: затримання, допити, засудження.

Ключові слова: військовослужбовці; військовополонені; фізичне насильство; торттури; жорстоке поводження; полон; антитерористична операція.

Постановка проблеми.

Питання жорстокого поводження з полоненими завжди ставали центром уваги як закордонних так і вітчизняних вчених [1; 2; 3]. Особливої гостроти ця проблема набрала під час збройної агресії з боку Російської Федерації на Сході України. Великого значення набувають аспекти порушення міжнародних норм з прав людини в умовах гібридного протистояння на Донбасі. Як показує військова практика антитерористичної операції та операції Об'єднаних сил, втрати серед військовослужбовців фіксуються не тільки в бою, а й у полоні [4]. В цих умовах дуже важливим стає дослідження психологічних особливостей впливу, який здійснюється на військовослужбовців захоплених у полон на тимчасово окупованих територіях. Праць, спеціально присвячених вивченню особливостей застосування фізичного насильства, тортур та жорстокого поводження по відношенню до військовополонених, в сучасній психологічній літературі недостатньо [5], тому сама проблема залишається невирішеною: відсутні чіткі уявлення про способи впливу, з метою посилення фізичних та психологічних страждань військовополонених на непідконтрольних територіях, не розкрито зв'язок видів сучасного полону з процесом застосування тортур до військовополонених.

Таким чином, актуалізація питань застосування фізичного насильства, тортур та жорстокого поводження по відношенню до військовополонених зумовлює

необхідність проведення самостійного дослідження особливостей цих процесів в умовах сучасного конфлікту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблема жорстокого поводження з полоненими має складності у дослідженні саме через те, що ті хто утримує полонених не готовий відповідати перед міжнародною спільнотою за скоєні військові злочини, як це відбувалося після II Світової війни. Саме тому більшість із тих, хто застосовує торттури та інші засоби морального та фізичного насильства унеможлиблює подальше документування власних злочинів, а саме вдається до страт полонених.

Усі сучасні дослідження жорстокого поводження з полоненими можна розділити на такі напрямки: по-перше, застосування фізичного насильства, тортур та жорстокого поводження по відношенню до військовополонених як засіб створення умов, перебування у яких призводитиме до фізичного знищення бранців [6]; по-друге, це напрямок пов'язаний з використанням полонених для медичних досліджень мілітаристською Японією [7] та нацистською Німеччиною [8]; по-третє, це напрямок дослідження психологічних особливостей допиту полоненого [9].

Також відомо, що під час ведення бойових дій в Афганістані душмани або вбивали їх після жорстоких катувань, або зберігали життя тим військовополоненим, хто виявляв бажання перейти в іслам та повернути зброю проти власної армії. [10].

Але досліджень пов'язаних з сучасними військовим конфліктом на Донбасі на сьогоднішній момент не достатньо [5], крім того більшість пов'язана саме з питаннями психологічної допомоги та реабілітації.

Таким чином, питання застосування фізичного насильства, тортур та жорстокого поводження по відношенню до військовополонених не є достатньо вивченим та зумовлює необхідність проведення самостійного дослідження.

Мета статті

Визначити психологічні особливості застосування тортур до військовополонених у ході сучасного військового конфлікту

Методи дослідження

Під час дослідження використовувався наступні методи: контент-аналіз інтернет-ресурсів та інтерв'ювання військовослужбовців, які перебували у полоні.

Для проведення контент-аналізу був визначений перелік веб-ресурсів з визначеної тематики, який постійно збільшувався у ході проведення дослідження. Матеріали з цих веб-ресурсів підлягали регулярному моніторингу щодо наявності інформації про військовослужбовців, які перебували у полоні. Інформація, що належить до напрямку нашого наукового пошуку (фото, відео, скріншоти), копіювалася до певної бази даних для подальшого аналізу.

Інтерв'ю проводилося з військовослужбовцями, які перебували у полоні та були звільнені з неволі на протязі 2014-2019 років. Інтерв'ю здійснювалися у форматі приватної бесіди з респондентами за їх письмової згоди. В ході інтерв'ю, звільнені в обстановці без емоційного слухання розповідали власну історію потрапляння у полон, утримання (експлуатація, допити, фізичний та моральний тиск) та звільнення. Крім того колишнім військовополоненим ставилися запитання для уточнення та деталізації фактів, що забезпечувало конфіденційність і недоторканність приватного життя колишнього бранця, а також допомагало уникнути неправдивих свідчень, перебільшення та домислення; все це сприяло досягненню належного рівня вірогідності даних, підтверджених заявами респондентів.

У ході інтерв'ю кожному респонденту пропонувалося викласти власну історію з

наступних аспектів: обставини захоплення; опис локацій та умов утримання; допити та примусова експлуатація в місцях утримання; інформація про тих, хто залишився у полоні; інформація про застосування фізичного насильства, тортур та жорстокого поводження, отримані травми, ушкодження та хвороби; інформація про наявність на окупованих територіях військовослужбовців Російської Федерації; обставини звільнення; застосування моральних та фізичних засобів впливу; додаткова інформація.

В межах дослідження оцінка надійності свідка ґрунтувалась на визначенні ступеня ризику надання недостовірної інформації з наступною прогресивною шкалою:

- 30% і нижче - високонадійні свідчення;
- від 30% до 50% - достатньо надійні свідчення;
- від 50% до 70% - свідчення під сумнівом;
- вище 70% - ненадійні свідчення.

Для визначення ступеня ризику надання недостовірної інформації використовувались індикатори:

1) наявність обґрунтованих підстав вважати особу завербованою службами так званих "ЛНР", "ДНР" чи Російської Федерації;

2) складний психологічний стан колишнього військовополоненого, наявність негативного висновку психолога чи психіатра щодо адекватності стану особи;

3) наявність підозр щодо факторів які спотворюють інформацію, зокрема: бажання спотворити інформацію через вчинення злочину, матеріальні інтереси, психологічні потреби.

Для уникнення повторного травмування військовослужбовців, які перебували у полоні, респондентів детально інформували про цілі та завдання інтерв'ю, отримували письмову згоду на його проведення. Окремим моментом було отримання згоди респондента на обробку його персональних даних.

Виклад основного матеріалу.

Для проведення дослідження була обрана група респондентів, які на протязі 2014-2019 року були звільнені з полону (усього 240 осіб). Загальна характеристика контингенту досліджуваних наведена у табл. 1.

Загальна характеристика контингенту досліджуваних

№	Характеристики респондентів		Звільнені по роках%						
			2014	2015	2016	2017	2018	2019	Разом
1	Статус	Офіцери	1,7	3,8	1,3	2,5	0	3,3	12,5
		Сержанти	9,6	5,8	1,7	3,8	0	3,8	24,6
		Солдати	39,6	8,3	1,7	5,8	0,4	4,6	60,4
2	Стать	Чоловіки	50,8	17,9	4,6	11,7	0	11,7	96,7
		Жінки	1,7	0,8	0	0,4	0,4	0	3,3
3	Вік (років)	До 25	26,7	4,6	0	0,4	0	4,6	36,7
		26-35	15	7,5	2,5	8,8	0,4	4,6	38,8
		36-45	7,9	5,8	2,1	9,6	0	1,3	26,7
		46 і більше	1,3	0,8	0	1,7	0	1,3	4,6
4	Термін утримання у полоні	До 1 місяця	6,7	5	0	0	0	0	11,7
		До 1 року	44,2	13,8	3,8	8,8	0,4	11,7	82,5
		1-2 роки	0	0	0,8	1,3	0	0	2,1
		3-4 роки	0	0	0	2,1	0	0	2,1
5	Підрозділ	ЗС України	35,4	9,6	4,6	7,5	0	11,7	69,2
		МВС України	13,8	7,9	0	1,7	0,4	0	23,8
		Добробати	1,7	1,3	0	2,9	0	0	5,4

З табл. 1. видно що, у дослідженні приймали участь респонденти з різною приналежністю до військової служби, життєвим та професійним досвідом, різної статі та віку, крім того групи досліджуваних також мали відмінності у термінах перебування в полоні. Такі відмінності впливали на якість інтерв'ювання респондентів, так жінки, які повернулися з полону демонстрували контактність та готовність до участі у дослідженнях, на відміну від чоловіків. Крім того, вікові відмінності так само впливали на контактність респондентів, так вікові групи до 25 років та ті, кому понад 46 років так само більш охоче брали участь у процесі опитування, а категорії респондентів від 26 до 45 років ставилися до інтерв'ю з недовірою.

Найбільш сильний негативний вплив на якість отриманої інформації мали наслідки довготривалого перебування у примусовій ізоляції, так 2,1 % респондентів, які перебували у неволі більше 3-х років

Таким чином розподіл респондентів за соціально-демографічними характеристиками, досвідом та приналежністю дозволяє стверджувати, що отримані результати відображають загальну специфіку контингенту повернутих після полону, та дозволяють виявити, що на якість інтерв'ю впливають більше всього гендерні та вікові відмінності респондентів, а також терміни їх перебування у полоні.

Крім того, близько 69,2% осіб потрапили у полон під час безпосереднього виконання завдань за призначенням, в тому числі у зв'язку із потраплянням під обстріли та у засідки ворога. В приблизно 30,8% військовослужбовців потрапили у полон з пораненнями різного ступеню тяжкості. За свідченнями військовослужбовців, які потрапляли у полон з пораненнями, медична допомога їм надавалась, у обсязі, необхідному для врятування життя: робились перев'язки, у найскладніших випадках - проводились операції у медичних закладах. Однак, подальший медичний супровід не здійснювався, зокрема, зняття швів після операцій проводили полонені один одному.

За свідченнями військовослужбовців, які мали під час потрапляння у полон поранення (44,2%), наявність поранень та проведені складні операції не позбавляли їх від тортур та жорстокого поводження з ними, а також застосування щодо них фізичного чи психологічного насильства. Затримання військовослужбовців відбувалось, в основному в умовах бойових дій. Під час затримання до поранених військовослужбовців у багатьох випадках застосовувалось фізичне насильство без наявних для того підстав, зокрема, щодо обеззброєних, зв'язаних та навіть непритомних осіб.

У 96,7 % проаналізованих випадків допити супроводжуються застосуванням

тортур, фізичного чи психологічного насильства, погрозами чи іншими засобами тиску. Як показала більшість респондентів в основному, щодо військовополонених допити проводились особами, які закривали обличчя та не називали власних імен або позивних. Інколи військовополонені могли дізнатися чи встановити особу, яка проводила допити, зокрема, якщо ця персона займала високу посаду чи була відомою, а також встановити підрозділ незаконного збройного формування, у якому проводився допит. Зокрема, декілька осіб (2,5%) стали жертвами тортур, що вчинялись безпосередньо ватажком так званої “ДНР” Захарченко О.В., який імітував розстріл цих осіб.

Допити проводили працівники так званих “МГБ ЛНР”, “МГБ ДНР”, особи, яких неможливо було встановити через закриття очей військовополоненим, або закриття обличчя особам, які допитували. Однак, допити із застосуванням тортур, фізичного чи психологічного насильства, погрозами чи іншими засобами тиску проводились з усіма полоненими як частина процедури слідства, в приміщеннях “органів влади ЛНР” чи “органів влади ДНР”. Наявна інформація дає підстави вважати, що застосування вказаних форм допитів санкціонована російсько-терористичною владою цих псевдореспублік.

Військовослужбовці, які перебували у полоні, зазначають декілька місць їх утримання. З перших годин незаконного утримання полонених направляють до приміщень підрозділів, які практикують застосування різних видів тортур, фізичного чи психологічного насильства чи інших засобів тиску. Період тримання в таких приміщеннях коливається від кількох днів до кількох місяців.

За свідченнями 82,5% респондентів приміщень, в яких щодо затриманих осіб застосовуються тортури, фізичне та психологічне насильство, відносяться:

1. Підвал приміщення “МГБ ЛНР”, адреса: місто Луганськ, вулиця Радянська, будинок 81.

2. Підвал приміщення “МГБ ДНР”, адреса: місто Донецьк, бульвар Шевченко, будинок 26.

3. Приміщення колишнього Заводу теплоізоляційних матеріалів «Ізоляція», адреса: місто Донець, Буденовський район, вулиця Светлого путі, будинок 3.

4. Підвал колишнього приміщення Управління Служби безпеки України в Донецькій області: місто Донецьк, вулиця Щорса, будинок 62.

5. Підвал будівлі, що відноситься до так званого «Міністерства внутрішніх справ Луганської Народної Республіки», адреса: місто Луганськ, вулиця Гастелло, будинок 40а.

Серед вказаних місць особливо небезпечним, з точки зору застосування тортур, на думку 60,4% опитаних, вважається так звана “Ізоляція” - приміщення колишнього Заводу теплоізоляційних матеріалів «Ізоляція», адреса: місто Донець, Буденовський район, вулиця Светлого путі, будинок 3.

Із безпосередніх свідчень полоненого:

“...потім, коли з ще одного місця почали звозити, це був засекречений об'єкт, про нього ніхто не знав, ну там катівня там була, де людей “урабативали”, деякі від туди взагалі не поверталися, їх там вбивали, замордовували ... ми дізналися про цю ізоляцію...”

Про утримання полоненні в зазначених місцях окупаційні органи влади не повідомляють, зв'язок з зовнішнім світом заборонено.

Із безпосередніх свідчень полоненого:

“... Ну я тоді не знав, що це завод ізоляції, що це база МГБ, де вони тримають ось, незаконно. Незаконно там взагалі, цих людей. І навіть родичі не знають де вони. Вони навіть не дають інформації, де вони, що вони у них знаходяться...”

У подальшому, за свідченнями 60,4% респондентів, полонених переводили до псевдо-офіційних місць утримання.

Крім того, 96,7% відсотків опитаних, які повернулись з полону свідчать про застосування до них різних форм фізичного насильства, тортур, жорстокого поводження. 1,3%, щодо яких заходи фізичного впливу не застосовувались, свідчать про різні форми психологічного тиску, зокрема, погрози щодо рідних.

Найбільш розповсюдженим засобом насильницького впливу на думку 100% є побиття: руками, ногами, гумовими палками, предметами меблів по різних частинам тіла. У побитті могли брати участь як одна так і декілька осіб. Побиття, було характернее для військових підрозділів, які утримували полонених, воно могло тривати до 12 годин, при чому особи, які приймали участь у побитті, змінювались. Крім того, до полонених також застосовувались і позбавлення їжі та сну. Наявність поранень, встановлених за результатом огляду лікаря струсів мозку не ставало підставою для припинення допитів із застосуванням фізичного насильства. Місцями здійснення побиття були всі місця тримання полонених, до часу потрапляння до псевдо-офіційних установ утримання: слідчі ізолятори, колонії.

З безпосередніх свідчень полоненого:

“... під час допиту я втратив свідомість, мене привели до тьми, знову стукнули по голові і я знов втратив свідомість. Я прокинувся в іншому кабінеті, поряд була лікар (особа в білому халаті) яка сказала, що в мене струс і мене не можна допитувати. Вона зробила мені укол ... Після цього мене знов повернули до кабінету де проводили допит і почали бити по ребрам і ниркам...”

З безпосередніх свідчень полоненого:

“... я прокинувся зв'язаний скотчем біля машини, подій майже не пам'ятаю. Медичної допомоги не надали. Нас почали бити великою толпою били руками, ногами, зброєю, по всьому тілу. Мені зломали ніс, по всьому тілу були гематоми, зломали зуби та ребра. Після того підвішували за руки на ланцюгах...”

За свідченнями 15% респондентів емітація розстрілу, як вид впливу застосовувався як до цивільних осіб так і до військовослужбовців. Як визначають ті, що пережили подібний вплив, такі заходи, сильно і негативно впливають на психічний стан полоненого, особливо коли таких емітацій проводилося декілька.

Із безпосередніх свідчень полоненого:

“... Вночі мене вивели з камери, наділи мішок на голову, посадили до автомобіля... Мене вивезли за місто, там була вирита

яма, вивели з машини, збили з ніг, заставили молитися, О.В.Захарченко спитав про останнє бажання, я сказав щоб повернули тіло додому. До потилиці приставили зброю, я почув клацання курка. Почали бити, підняли. Знов збили з ніг, поставили на коліна, стали сзаду та вистрелили з АПС над правим вухом...”

58,3% осіб, які перебували у полоні свідчать про застосування під час допитів в якості тортур електричного струму, зокрема – приєднання дротів, зєднаних з віськовопольовим телефонним апаратом (так званий “тапик”). Дроти від “тапику” могли приєднуватися до різних частин тіла: нижніх та верхніх кінцівок, пальців рук і ніг, геніталій. Для посилення болю дроти могли приєднати до наручників, поклавши на голову мокру ганчірку. У випадку значного реагування на цей вид тортур, електричний струм могли застосовувати по декілька десятків разів, в тому числі, за відсутності потреби дізнатися будь-яку інформацію. Такий тип тортур був більше характерний для найманців. При чьому, “Тапик” застосовували як до незаконно жінок, так і до чоловіків.

З безпосередніх свідчень полоненого:

“... Через декілька днів мого перебування в полоні під час допитів почали застосовувати дроти з током, приєднавши їх до ТА - 57 (військово-польовий телефонний апарат, або “Тапик”). Мене виводили з камери, одягали мішок на голову та везли у невідомому напрямку. Мене привозили до невідомого приміщення, садили на стілець, прикручували дроти до наручників, клали мокру ганчірку на голову та били током до втрати свідомості. Такі тортури вчинялись щодо мене приблизно 40 днів. Перші 10 разів мені задавали питання, потім нічого не питали, били током без наміру дізнатися інформацію чи примусити щось робити...”

30,4% респондентів засвідчили про застосування до них тортур у вигляді придушення із використанням пакету. Насильницький вплив через придушення здійснювався до моменту, поки полонений не втрачав свідомість. Зазначене повторювалося декілька разів підряд.

З безпосередніх свідчень полоненого:

“... били куди попало. Ну в основному по спині. Ну й по голові також, і по началу, ну коли нас оце били у мене пакет був на голові. Ну понадівали пакети, скотчем. То били, то перекривали повітря, ну щоб дихати не міг. Думав, що удушуть...”

За свідченням 75,4% опитаних крім зазначених вище видів насильства, підрозділами найманців, до полонених застосовувались інші способи впливу, з метою посилення фізичних та психологічних страждань.

До таких заходів відносяться:

- різання тіла та погрози щодо цього

З безпосередніх свідчень полоненого:

“... мені погрожували, що відріжуть пальці на лівій руці. Зафіксували руку, підклали під руку пакет, взяли військовий тактичний ніж. Розмахуючи ножем, мені зрізали нігтьову пластину з часткою пальця, почала бігти кров...”

- пиляння зубів напильником, виривання зубів плоскогубцями;

- підвішування за руки на ланцюг;

- встромляння дротів у вуха для пробиття барабанної перетинки, гасіння цигарок у вухах;

- заборона відвідування туалету для справляння природних потреб;

- залишення у камері самого без світла на кілька тижнів;

- ненадання їжі, води;

- інші тортури.

Деякі респонденти (6,7%) визначили піддавання привселюдному приниженню, як досить дієвий засіб насильницьких дій. Зокрема, військовополонених примусили вибачатися за дії ЗС України, які приписувались їм пропагандистськими джерелами російсько-терористичних військ.

З безпосередніх свідчень полоненого:

“... Нас поставили на кригу, охоронці стояли поряд з автоматами, націленими на нас. До нас підійшов чоловік, ... Він оголосив, що ми двоє заїхали на територію ДНР на танках. Частина цивільних людей, що там перебували, були щодо нас вороже налаштовані: почали лаятися, хотіли нас побити... нам повідомили, що ми маємо просити у всіх присутніх прощення інакше нас розстріляють.

Нас збили з ніг, вдаривши ззаду під колінами прикладами автоматів, ми впали на коліна. Нас змусили просити прощення...”

Під час проведення опитування були встановлені факти зґвалтувань як жінок (1,7%), так і окремих чоловіків (2,9%). Особи, які перенесли такий важкий вплив, особливо чоловіки, висловлювали небажання говорити про такі факти, але відмічали, що такий вчинок дуже сильно травмує психіку полоненого. У більшості випадків до таких дій вдавалися представники банд формувань, з метою схилення полоненого та його рідних до виплати “викупу”.

Однією з основних цілей застосування насильницького впливу на військовополонених було примушення їх до участі у зйомці постановочних відео за попередньо підготованим сценарієм. Близько 82,5% колишніх полонених, свідчать, що були піддані примусовому фільмуванню. Однак не всі відзняті сюжети вийшли в ефір та або були завантажені до мережі Інтернет. Деякі відео знімалися представниками банд формувань лише з метою отримання наживи. Примусове фільмування відбувалось через примушення до зачитування підготовлених текстів.

Зазначені відео мали чітко визначені теми та чітко спрямовані цілі інформаційного впливу на населення, як України так і Російської Федерації. Основними темами “зізнань” військовослужбовців були наступні:

- 1) наклеп та очорнення Збройних Сил України, добровольчих підрозділів (розповіді про вживання ними алкоголю та наркотиків, нестачу військової техніки та особового складу);

- 2) свідчення перехід на бік незаконних збройних формувань через нестерпні умови під час служіння в Збройних Силах України

Таким чином, у кінцевому результаті усіх військовополонених примушують до експлуатації, а для прискорення процесу застосовують фізичне насильство, тортури та жорстоке поводження.

Висновки та перспективи подальших досліджень.

1. Застосування фізичного насильства, тортур та жорстокого поводження по відношенню до військовополонених в умовах сучасного конфлікту має чітко виражену мету – примушення бранця до співпраці (надання свідчень, участь у фільмуванні та примусове самозвинувачення), що створює створює свої унікальні умови для схиляння полоненого до колаборації.

2. В умовах гібридної війни, захоплення військовослужбовців у полон має психологічні особливості у залежності від виду підрозділу, який їх утримує та характеризується різною метою, для військових підрозділів це в основному необхідність припинення спротиву ворога, а також демонстрація сили і майстерності та залякування противника. Для них характерним було побиття полонених та позбавлення їх сну та їжі, під час допитів, з метою запобігання втечі та схиляння до

співробітництва. Професійні найманці мали на меті залякування противника та демонстрацію сили і майстерності. Допит професійними найманцями характеризувався жорстоким катуванням, застосуванням під час допитів в якості тортур електричного струму, придушення із використанням поліетиленового пакету та іншими способами впливу, а також насиллям та вбивствами військовополонених. Для бандформувань характерними були обмін на своїх, отримання викупу. Характерною особливістю допиту, який проводився представниками банд формувань були знущання над полоненими з метою наживи.

3. Перспективним напрямком подальшого наукового пошуку, на наш погляд є дослідження методик діагностики та психологічної роботи з травмою для кожного конкретного випадку (згвалтування, ампутації, кастрації та ін.).

Список використаних джерел

1. Калкутіна Н. В. Міжнародно-правове регулювання військового полону та правовий статус іноземних військовополонених в СРСР на початку XX ст. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. Серія : Історичні науки*. Миколаїв, 2014. Вип. 3.37. С. 63—67.
2. Nachtigal R. Kriegsgefangenschaft an der Ostfront 1914–1918. Literaturbericht zu einem neuen Forschungsfeld. Frankfurt am Main, 2005. 162 p.
3. Moritz V. Gefangenschaft und Revolution: Deutschösterreichische Kriegsgefangene und Internationalisten in Russland 1914 bis 1920. Viena: University of Vienna, 1995. P. 28—42.
4. Єна А. І. Актуальність і організаційні засади медико-психологічної реабілітації учасників антитерористичної операції. *Науковий журнал МОЗ України*. Київ, 2014. № 1. С. 5—16.
5. Ті, що пережили пекло: свідчення жертв про місця незаконних ув'язнень на Донбасі / Коаліція громадських організацій та ініціатив «Справедливість заради миру на Донбасі». Белоусов Ю.Л., Кориневич А.О., Мартиненко О.А., Матвійчук О.В., Павліченко О.М., Роменський Я.В., Швець С.П.; за редакцією авторів. Київ, 2015. 84 с.
6. Франкл В. Сказать жизни «Да!»: Психолог в концлагере Пер. с нем. 2-е изд. Москва, 2011. 239 с.
7. Акияма Х. Особый отряд 731 Akiyama H., Tokushu Butai Nanasanichi. Tokyo: San'ichi shobo, 1956 Пер. с яп. М. А. Гусева, В. А. Зломанова, А. Г. Рябкина, Н. Н. Тулинова. Москва, 1958. 152 с.
8. George J. Annas Edward R. Utlely Professor of Health Law, Medicine Michael A. Grodin Associate. Oxford, 1992. 400 p.
9. Сыропятов О.Г. Психология допроса военнопленных. Киев, 2013. 156 с.
10. Маков В. О судьбах пропавших в Афганистане. *livejournal*. 29 марта 2013. Режим доступа: <http://yarodom.livejournal.com/688455.html>.

References

1. Kalkutina, N. (2014). Mizhnarodno-pravove rehuliuвання viiskovoho polonu ta pravovyi status inozemnykh viiskovopolonenykh v USSR na pochatku XX st. [International Legal Regulation of Captivity and Legal Status of Foreign Prisoners in the USSR in the Early Twentieth Century.]. *Naukovyi visnyk Mykolaivskoho natsionalnoho universytetu imeni V.O. Sukhomlynskoho. Seriya : Istorychni nauky*. Mykolaiv, 2014. Vyp. 3.37. S. 63—67 (in Ukrainian).
2. Nachtigal, R. (2005). Kriegsgefangenschaft an der Ostfront 1914–1918. Literaturbericht zu einem neuen Forschungsfeld. Frankfurt am Main. 162 p.

3. Moritz, V. (1995). Gefangenschaft und Revolution: Deutschösterreichische Kriegsgefangene und Internationalisten in Russland 1914 bis 1920. Viena: University of Vienna. P. 28—42.
4. Yena A. (2014). Aktualnist i orhanizatsiini zasady medyko-psykholohichnoi reabilitatsii uchasnykiv antyterorystychnoi operatsii. [Topicality and organizational principles of medical and psychological rehabilitation of participants of anti-terrorist operation]. Naukovyi zhurnal MOZ Ukrainy. Kyiv. № 1. S. 5—16 (in Ukrainian).
5. Bielousov, Yu., Korynevych, A., Martynenko, O., Matviichuk, O., Pavlichenko, O., Romenskyi, Ya., Shvets, S. (2015). Ti, shcho perezhlyli peklo: svidchennia zhertv pro mistisia nezakonnykh uviaznen na Donbasi [The survivors of hell: testimonies of victims of illegal detention in Donbass]. Koalitsiia hromadskykh orhanizatsii ta initsiatyv «Spravedlyvist zarady myru na Donbasi». Kyiv. 84 s (in Ukrainian).
6. Frankl, V. (2011). Skazat zhyzny «Da!»: Psykholoh v kontslahere. [Saying yes to life: A psychologist in a concentration camp]. Per. s nem. 2-e yzd. Moskva. 239 s (in Ukrainian).
7. Akiyama, Kh. (1956). Osobyi otriad 731. [Special Detachment 731]. Akiyama H., Tokushu Butai Nanasanichi. Tokyo: San'ichi shobo. Per. s yap. M. A. Huseva, V. A. Zlomanova, A. H. Riabkina, N. N. Tulynova. Moskva. 152 s (in Ukrainian).
8. George, J. (1992). Annas Edward R. Utley Professor of Health Law, Medicine Michael A. Grodin Associate. Oxford. 400 p.
9. Syropiatov, O. (2013). Psykholohyia doprosa voennoplennykh. [Psychology of interrogation of prisoners of war]. Kyev, 156 s (in Ukrainian).
10. Makov, V. (2013). O sudbakh propavshykh v Afhanystane. [The fates of the missing in Afghanistan]. livejournal. 29 marta 2013. Rezhym dostupu: <http://yarodom.livejournal.com/688455.html> (in Ukrainian).

Резюме

Широбоков Ю. кандидат психологических наук,
доцент, Харьковский национальный университет
Воздушных Сил имени Ивана Кожедуба

**ОСОБЕННОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ ФИЗИЧЕСКОГО НАСИЛИЯ, ПЫТОК И
ЖЕСТОКОГО ОБРАЩЕНИЯ ПО ОТНОШЕНИЮ К ВОЕННОПЛЕННЫМ**

Статья посвящена проблеме военного плена. В статье приводятся данные применения по отношению к военнопленным физического насилия, пыток и жестокого обращения во время антитеррористической операции на востоке Украины. Приведено описание обстоятельств, процедур и способов попадания военнослужащего в плен. Рассмотрены процедуры, имитирования деятельности органов дознания, следствия или судебных органов на оккупированных территориях, а именно: задержание, допросы, осуждение.

Ключевые слова: военнослужащие; военнопленные; физическое насилие; пытки; жестокое обращение; плен; антитеррористическая операция.

Summary

Shyrobokov Yu. PhD in Psychology, Kharkiv National
University of Air Force named after Ivan Kozhedub

**FEATURES OF THE USE OF PHYSICAL VIOLENCE, TORTURE AND ILL-TREATMENT
TO PRISONERS OF WAR**

Introduction. The military conflict which is being carried out in the east of Ukraine, brings forward new requirements to various aspects of the military's life activity. Aspects of the troops capture by the opposing party become much more important. The questions of survival of the military in captivity in the course of contacts with people who escort soldiers after the capture, guards and local population when traveling on enemy territory in case of escape turn out to be of current interest. The vast majority of prisoners faced the conditions that they could not even imagine in their life environment before war (another level of living, restrictions, humiliation, bullying, violence, beatings, torture, etc.), which encourage them to strive to achieve a common goal - to survive. As a result of non-stop interrogations, constant beatings and abuse soldiers in captivity have changes in the nature of the physiological and psychological activity.

In our opinion, the question of the application of torture to prisoners of war is very relevant, especially their impact on the psyche of soldiers and psychological consequences of staying in these conditions.

Purpose: to identify the psychological features of torture against prisoners of war in the current military conflict.

Methods: content analysis of online resources and interviews.

Originality. The article presents data on the use of physical violence, torture and ill-treatment in relation to prisoners of war during the anti-terrorist operation in the East of Ukraine. The description of the circumstances, procedures and methods of getting a soldier into captivity is provided. The procedures that imitated the activities of the bodies of inquiry, investigation or judicial bodies in the occupied territories, namely, detention, interrogation, conviction, are considered. The article reviews the places of illegal detention of prisoners of war and identifies the possibility of using various types of torture, physical or psychological violence or other means of pressure in these conditions. The article analyzes the most common means of violent influence (beatings, simulated shooting, electric current, strangulation, public humiliation, etc.). The most common means of violence is beating: with hands, feet, rubber sticks, pieces of furniture, on various parts of the body. One person as well as and several people participated in the procedure of beating the prisoner. The data on application during interrogations an electric current as a torture, by means of the military telephone device is presented. The article presents data on the use of torture in the form of suppression using a plastic bag. Violent influence due to suppression was carried out until the person lost consciousness. This was repeated several times in a row. In addition to the above types of violence, other methods of influence were applied to the military servants who were in captivity in order to increase physical and psychological suffering (public humiliation, rape, threats against close people and family members, etc.). The article determines that one of the main purposes of the use of violent influence on persons who were in illegal isolation was to force them to participate in the shooting of staged videos according to a pre-prepared scenario.

Conclusion.

1. Being a soldier in the psychological environment of "cultural trauma" leads to deformation of the personality of a prisoner, in some cases it can result in personal growth, in others it leads to regressive behaviors and degradation that could be considered as boundaries of this psychological environment.

2. In a hybrid war capturing of soldiers has psychological characteristics depending on the type of unit that they are held captive at and has different purposes, for military units it is mainly the need to cease resistance of the enemy, and to demonstrate the strength, skill and intimidate the enemy, beatings of prisoners and depriving them of sleep and food was common among them, interrogations were carried out to prevent escape and induce cooperation. Professional mercenaries intend to intimidate the enemy and demonstrate the strength and skill, interrogations of professional mercenaries were characterized by brutal torture, violence and murders of prisoners of war. Exchanges and buyouts were typical for gangs. The characteristic feature of interrogation, conducted by the gang units, was abuse of prisoners for profit.

3. In our opinion, the perspective direction of further scientific research is the study of methods of diagnosis and psychological work with trauma for each particular case (rape, amputation, castration, etc.).

Key words: *servicemen; prisoners of war, physical violence, torture, ill-treatment, anti-terrorist operation.*

Якимчук Б. кандидат психологічних наук, доцент,
декан факультету початкової освіти, Уманський
державний педагогічний університет імені Павла Тичини
ORCID ID 0000-0002-3303-6478

ФЕНОМЕНОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ КРЕАТИВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ ЯК ТВОРЧОГО СУБ'ЄКТА ПЕДАГОГІЧНОГО ПРОСТОРУ

У статті презентовано теоретико-методологічні підходи до розгляду творчості як форми суб'єктної активності особистості у педагогічному процесі. Відзначається необхідність розгляду креативності з позицій цілісної особистості, її структурно-динамічних особливостей і системної організації. Аналізується представленість категорії «соціальна креативність» у понятійному апараті психологічної науки, феноменологія соціальної креативності, співвідношення з іншими психологічними характеристиками особистості, змістовне наповнення компонентів соціальної креативності, їхні особистісні підстави.

Творчий процес у зв'язку із цим представлений як одна з форм вираження суб'єктності (вища форма суб'єктної активності), що проявляється у перетворенні навколишнього простору, створенні чогось нового, унікального, «свого», автентичного природі особистості. Розглядаються спонукальні основи особистості - мотиваційні особливості і тенденції, їхня рівнева організація, мотиваційна структура, аналізуються проблеми вивчення мотиваційних компонентів, що спонукають особистість до активної життєдіяльності, зокрема творчої. Спонукальні підстави особистості розглядаються як внутрішні мотиваційні тенденції, які спрямовують поведінку і діяльність людини. Розглядаються особливості взаємодії особистості з одним з реальних професійних просторів - соціономічним: простором явищ, подій, ситуацій і процесів соціального світу.

Ключові слова: соціальна креативність; суб'єктна активність особистості; творчий процес; суб'єктність; спонукальні підстави особистості.

Актуальність дослідження.

Закономірне ускладнення і мінливість сучасного світу обумовлюють запит суспільства на особистість із креативними характеристиками. Потреба у творчому потенціалі не лише виникає з боку суспільства, але і є природною необхідністю, яку усвідомлює окрема людина, що прагне до повноцінного буття [11]. Тим самим виправданим є безперервний інтерес до проблем психології творчості і креативності, особливо до їхніх особистісних засад і специфіки залежно від конкретної сфери особистісного буття [17].

Аналіз досліджень та публікацій. У сучасній психології активно розвивається розуміння особистості як суб'єкта організації просторів власного буття, а також ідея про активність особистості в процесі перетворення буттєвих просторів (С.Д. Максименко, І.П. Маноха, В.О. Татенко, Т.М. Титаренко та ін.). У зв'язку із розглядом особистості як активного, свідомого суб'єкта, що прагне до

повноцінного буття, творчість розглядається як оптимальний варіант реалізації особистістю власного внутрішнього змісту. Таким чином у психологічній науці і практиці долається «недосяжність» творчості і креативності, але і до цих пір не припиняється дискусія про змістовне наповнення зазначених феноменів.

Довгий час креативність як важлива психологічна характеристика особистості викликала суперечки, і декілька поколінь психологів заперечували її значущість. Безліч робіт із цієї проблеми пов'язана з іменами Т.Амабайль, Ф.Барона, Дж.Гілфорда, Е.Торренса, С.Медника, Дж.Рензуллі, А.Маслоу, К.Роджерса, Р.Стернберга, Г.Уоллеса, К.Урбана, Е.Боно та ін.). В українській психології особливий вклад у дослідження цього напрямку внесли фундаментальні праці як А.О. Іванченко, В.В. Клименка, Л.П. Мищихи, В.О.Моляко та ін. Накопичено великий і змістовний матеріал, який дав

певні результати як у теоретичному, так і у практичному аспектах.

Виокремлення специфічних видів креативності представляється як вирішення проблеми суперечності уявлень про взаємозв'язки із нею різних психологічних особливостей, що виникають при вивченні креативності у загальному аспекті [1; 3; 7; 9; 10; 14 та ін.]. Можливість специфікації креативності пов'язана також із розвитком психології буття у реальних сферах людського життя (зокрема, професійного). У зв'язку із мінливістю і різноманіттям соціального світу конкретні професії, в яких соціономічний простір є місцем особистісної реалізації, висувають до особистості особливі вимоги. Для того, щоб не вбудовуватися, а оволодівати і переструктурувати цей простір, необхідно проявляти творчий потенціал, і у цьому сенсі треба бути професіоналом [2; 14; 16]. Конкретний професійний соціономічний простір, зокрема педагогічний, припускає соціальну творчість і соціальну креативність, що забезпечують його. Виокремлюючи для аналізу відносно нову психологічну категорію, відмітимо певну, але недостатню розробленість терміну «соціальна креативність», відсутність його у психологічних словниках [4; 5].

Постановка завдання. Розкриття феноменології соціальної креативності, її співвідношення з іншими психологічними характеристиками особистості у педагогічному процесі.

Мета статті – висвітлення характеру взаємозв'язку соціальної креативності із спонукальним базисом особистості (тенденції до самоактуалізації і досягнень, спрямованість, особистісні цінності).

Виклад основного матеріалу. Інтерес до спонукальних засад творчого потенціалу особистості обумовлений суперечністю даних про мотиваційний компонент креативності. Неефективність мотивування творчих проявів особистості впливом зовнішніх підкріплень підтверджує, що стимулювання проявів креативності відбувається у принципово

іншій якості: на перше місце висуваються мотиви внутрішні, що належать самій особистості і спонукають її до реалізації власних стратегій і сенсів. Питання про мотиваційний компонент креативності може бути спірним, і вивчення спонукального базису соціальної креативності є одним із способів його вирішення.

Особистість розуміється як структурне полісистемне утворення, інтегративна система, що формується під впливом різних просторів буття і яка здатна до оволодіння цими просторами. На думку З.І. Рябікіної особистість представляється як суб'єкт формування буттєвих просторів, що реалізовує тенденцію до самоактуалізації, експансії «Я» у зовнішні простори, до переструктурування просторів буття згідно із структурою особистісних сенсів [15]. Творчий процес у зв'язку із цим представлено як одну із форм вираження суб'єктності (вища форма суб'єктної активності), що проявляється у перетворенні навколишнього простору, створенні чогось нового, унікального, «свого», автентичного природі самої особистості.

С.С. Занюк, О.М. Леонтьєв, В.Е. Мільман, С.Г. Москвічов та ін. розглядають спонукальні основи особистості - мотиваційні особливості і тенденції, їхню рівневу організацію, мотиваційну структуру (аналізуються проблеми вивчення мотиваційних компонентів, спонукаючих особистість до активної життєдіяльності, зокрема творчої. Спонукальні засади особистості розглядаються як внутрішні мотиваційні тенденції, що спрямовують її поведінку і діяльність [8; 13].

На основі уявлень про особистість як суб'єкта самоактуалізації у соціономічному просторі буття з'являється проблема його творчої активності по відношенню до цього простору. Процес соціальної творчості у зв'язку із цим можна представити як одну із форм вираження суб'єктності соціонома, що проявляється у перетворенні соціономічного простору, створенні

особистістю нових способів вирішення соціономічних завдань, оригінальних і нестандартних підходів у взаємодії із соціальним світом. У зв'язку із цим слід виокремити специфічну властивість особистості - соціальну креативність, що потенційно забезпечує можливості для її соціальної творчості. Особистісні засади когнітивного компонента соціальної креативності - це: розвинені соціальний інтелект і соціальна компетентність як системи, що забезпечують можливість створення когнітивний складного, багатоаспектного образу соціального світу; характеристики і процеси соціального мислення: проблематизація, самостійне виявлення суперечностей соціальної дійсності, проблемне бачення і постановка особою соціономічних завдань; трансформація та імплікація, припущення про можливий розвиток соціальних ситуацій, подій, явищ; синергічність як вміння комбінувати суперечливі розрізнені, слабо пов'язані елементи соціальної реальності; дивергентні характеристики соціального мислення - побіжність, гнучкість, оригінальність, продуктивність та ін.; інтуїція як приховане дивергентне мислення, що виявляє імпліцитні (побічні, неявні) знання про реалії соціальної дійсності; розвинена уява, уявне оперування соціальними уявленнями, створення образів неіснуючих моделей соціального світу, його оригінальних комбінацій і форм.

Особистісний базис конативного компонента соціальної креативності - це: надситуативна активність, «неадаптивна» поведінка у соціальних ситуаціях і подіях; вихід за межі соціальної ситуації і наявних можливостей для вирішення соціономічних завдань, активне соціальне пізнання, пошук нового досвіду взаємодії із соціальною реальністю; трансгресивні дії, які розширюють і перетворюють соціальний простір особистості; флексибільність у поведінці і незалежність від соціальних норм, стереотипів, структур соціального світу, що склалися.

Особистісний базис афективного компонента соціальної креативності - це:

соціальний інтерес, почуття цікавого, що спонукає до соціальної активності; творче ставлення до простору соціономічних явищ; дивергентне відчуття і гнучке емоційне ставлення до соціального світу.

Соціальна креативність результативно визначається як властивість особистості, що забезпечує творче суб'єктне перетворення соціономічного простору (а це і є процес соціальної творчості), що виражається у створенні особистістю нових і нестандартних способів вирішення соціономічних завдань, створення нових відносно особистості і суспільства продуктів соціальної реальності: соціальних структур і ситуацій; форм і способів соціальної поведінки; динаміки переживань і стосунків між явищами соціального світу.

Соціальна креативність структурно визначається як властивість особистості, що об'єднує творчо-особистісні особливості (що дозволяють створювати новий продукт у соціальному просторі), а також особистісно-процесуальні характеристики креативності (прояви особистості в процесі взаємодії із соціономічним простором буття, в процесі виконання діяльності, постановки і вирішення соціономічних завдань) і припускає їхню спрямованість на соціальну сферу буття.

Як зазначає Н.Ф. Вишнякова, до творчо-особистісних особливостей соціальної креативності належать оригінальність, допитливість, уява, інтуїція, творче мислення, емоційність, почуття гумору, творче ставлення до професії [6]. Як зазначає Д.Л. Джонсон, до особистісно-процесуальних характеристик соціальної креативності належать: чутливість до проблеми, перевага складнощів, побіжність, гнучкість, винахідливість, здібності до структуризації, оригінальність, продуктивність, незалежність, самодостатня поведінка [18]. Соціальна креативність системно визначається О.Ю. Чичук як інтеграційна багатоаспектна властивість особистості, що об'єднує у собі елементи поведінкової, пізнавальної і

спонукальної систем особистості, що проявляються в процесі створення особою нових форм буття соціономічного простору [17]. Цей вид креативності набуває своєї специфіки згідно з особливостями соціономічного простору, в якому ця властивість проявляється.

Проблема діагностики креативності докладно вивчалася Дж.Гілфордом, Е.Торрансом, С.Медником, М.К. Акімовою, К.М. Гуревичем, Д.Б. Богоявленською, Л.Б. Єрмолаєвою-Томіною та ін.), які обґрунтовували необхідність розробки комплексного підходу до виміру соціальної креативності як специфічного різновиду креативності, детально описали методологічні і дослідницькі принципи, що є основою для діагностики соціальної креативності.

Низка мотиваційних тенденцій особистості, таких як самоактуалізація, мотивація досягнень, спрямованість, особистісні цінності є спонукальним компонентом креативності, який конкретизується для її специфічних видів. Спонукальним базисом соціальної креативності є певні особливості таких мотиваційних характеристик, як тенденції до самоактуалізації і до досягнень, особистісні цінності і спрямованість. Соціальна креативність ґрунтується на високому рівні самоактуалізації, а також певній вираженості конкретних особливостей самоактуалізації особистості, таких як ціннісні орієнтації, підтримка, синергія, пізнавальні потреби, сензитивність до себе, спонтанність, креативність. Для особистості із низьким рівнем соціальної креативності характерним є помірний рівень самоактуалізації та її окремих параметрів, а також «невротичні» форми креативності. Особистість із високим рівнем соціальної креативності перебуває у діапазоні високої самоактуалізації за усіма параметрами, окрім компетентності у часі, прийняття агресії, контактності, пізнавальних потреб, загальної креативності, виражених помірно.

Таким чином, соціальна креативність припускає виражене орієнтування на особистісне зростання, розвиток і

самовдосконалення, вона ґрунтується на творчому ставленні до життя і соціономічної сфери. Вона підтримується «внутрішньою» мотивацією, внутрішнім локусом контролю, незалежністю цінностей і переконань, а також підвищеною свідомістю, рефлексією потреб, почуттів і прагнень, суб'єктною позицією особистості по відношенню до соціального світу. Соціальна креативність припускає природне, у тому числі цілеспрямоване, але спонтанне реагування і вираження почуттів.

Особистість із високим рівнем соціальної креативності відрізняється переважанням ціннісних орієнтацій, вона є такою, що самоактуалізується, більш цілісним сприйняттям соціального світу і навколишніх людей, легше зв'язує протилежності. Висока соціальна креативність припускає специфікацію пізнавальної потреби, ставлення до пізнання не як до простого накопичення досвіду, а як до породження нового. Крім того, така особистість відрізняється оптимальною мотивацією досягнень, що забезпечує потенційно більший успіх. Її відрізняє помірно висока мотивація на успіх у поєднанні із слабким мотивом уникнення (успішною орієнтацією на досягнення), вони більш впевнені і продуктивні у реалізації власних цілей, мають більше шансів добитися високих та ефективних результатів, досягти позитивного і гармонійного світовідчуття. Це особистості із реалістичним рівнем домагань, із переважанням орієнтації на успіх, які відрізняються упевненістю у власних силах, наполегливістю у досягненні мети, більшою продуктивністю, критичністю в оцінці досягнутого.

Низькокреативних особистостей часто відрізняє неадекватність, тобто завищеність або заниженість домагань, мотивація до уникнення, що проявляється у поведінці як вибір занадто важких або занадто легких цілей, у підвищеній тривожності, невпевненості у власних силах, тенденції уникати ситуації змагання, некритичності в оцінці досягнутого, у помилковості прогнозів і т. п.

Спонукальним базисом соціальної креативності є вираженість різноманіття ціннісних орієнтирів і значущості конкретних сфер соціальної активності, особливо при сильно виражених показниках цієї властивості. При високих показниках соціальна креативність взаємозв'язана зі значущо вираженими цінностями як групи гуманістичних, так і групи прагматичних цінностей - цінності розвитку, креативності, матеріального благополуччя, престижу і збереження індивідуальності.

Величина показника соціальної креативності особистості залежить не стільки від змісту ціннісної системи особистості, скільки від сили і вираженості ціннісних орієнтирів, полімотивованості особистості. Висококреативна особистість відрізняється від низькокреативної тим, що свідомо надає перевагу сфері активності і не відрізняється за перевагами цінностей. У соціономічній професії для особистості із прагматичною спрямованістю більш характерними є низькі показники соціальної креативності, тоді як соціономи із гуманістичною спрямованістю найчастіше демонструють високу соціальну креативність.

Висновки. Соціальна креативність пов'язана із самоактуалізацією, що є спонукальним базисом особистості. При цьому окремі параметри самоактуалізації порізному взаємозв'язані із соціальною креативністю. Розвинена соціальна креативність припускає творчу спрямованість особистості у сфері самореалізації, самопідтримку особистості (інтернальність, внутрішня незалежність, позитивна свобода, автономність), виражену орієнтацію на цінності самоактуалізації, підвищену чутливість до себе, спонтанність поведінки і безпосередність вираження почуттів, відношення до пізнання як до породження нового.

У соціономічній професії соціальна креативність пов'язана із спрямованістю як спонукальним базисом особистості. Для особистості із високою соціальною креативністю понад усе характерна

гуманістична спрямованість, рідше - прагматична і подвійна; для особистості соціонома із низькою соціальною креативністю більш характерною є прагматична спрямованість, зовсім нехарактерною є подвійна. Розвинена соціальна креативність пов'язана із високою особовою значущістю цінностей як спонукальних засад особистості, при цьому високі показники соціальної креативності ґрунтовані на загальній сильній вираженості ціннісної мотивації, на полімотивованості особистості.

Соціальна креативність пов'язана із вираженою значущістю для особистості сфер соціальної активності, прагненнями особистості до активності в усіх сферах соціального буття (окрім сфери фізичної активності). Висока соціальна креативність припускає перевагу (свідомий вибір) особистістю реалізації прагнення до освітньої активності, розширення кругозору, підвищення рівня вченості, вдосконалення знань; низька соціальна креативність припускає концентрацію особистості на професійній активності, підвищеній включеності у виробничий процес, орієнтацію на відповідність нормам і вимогам професії.

Перспективними напрямками подальших досліджень можуть бути вироблення додаткових діагностичних критеріїв оцінки соціальної креативності, вдосконалення процедури її виміру; поглиблення психологічного змісту її мотиваційного, когнітивного і поведінкового компонентів; відстежування динаміки соціальної креативності у різні вікові періоди, на різних етапах професіоналізації; вивчення соціальної креативності і соціальної творчості у «соціально несхвалюваних» формах, у морально-етичному аспекті; розробка психотехнологій розвитку і супроводу соціальної креативності із врахуванням мотиваційно-потребового стану особистості; розробка тренінгових програм з професіоналізації, підтримки креативного потенціалу фахівців соціономічних професій, зокрема тих, хто працює у педагогічному просторі.

Список використаної літератури

1. Андрейченко А.О. Личностные основания социальной креативности. Научное сообщество студентов XXI столетия. Гуманитарные науки: сб. ст. по мат. IX междунар. студ. науч.-практ. конф. №9. URL: <https://sibac.info/archive/humanities/9.pdf>
2. Банюхова А.Е. Социальное поведение творческой личности. *Вестник СПб. ун-та*. 2009. №2. С. 271-276.
3. Барышева Т.А. Креативность. Диагностика и развитие: монография. СПб.: Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 2002. 257 с.
4. Болтівець С.І. Українська психологічна термінологія: словник-довідник / Укл. С.І. Болтівець, Н.В. Слободяник, М.-Л.А. Чепе, Н.В.Чепелева / За ред. М.-Л. А. Чепе. К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2010. 302 с.
5. Бродовська В.Й., Патрик І.П., Яблонько В.Я. Тлумачний словник психологічних термінів в українській мові : словник. 2-е видання. К.: Професіонал, 2005. 224 с.
6. Вишнякова Н.Ф. Психологические основы развития креативности в профессиональной акмеологии: дисс. д-ра психол. н. М., 1996. 394 с.
7. Єрмоленко К.В. Психологічні закономірності соціальної креативності майбутніх психологів на стартовому етапі професійної підготовки. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. №1. Т.2. С. 48-52.
8. Занюк С.С. Психологія мотивації. К.: Либідь, 2002. 304 с.
9. Іванченко А.О. Психологія креативності особистості: теоретико-методологічний та прикладний аспекти: дис. д-ра психол. наук. Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України. К., 2017. 440 с.
10. Ильиных А.Е. Социальная креативность личности: психологическая структура. *Известия Саратовского университета*. Сер. Философия. Психология. Педагогика. 2011. Вып. 3. Т.11. С. 74-76.
11. Маноха І.П. Психологія потенціалу індивідуального буття людини: онтологічно орієнтований підхід: дис. д-ра психол. наук. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. К., 2002. 373 с.
12. Міщиха Л.П. Творчий потенціал особистості у період пізньої дорослості: дис. д-ра психол. наук. Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України. К., 2015. 397 с.
13. Москвичев С.Г. Проблема мотивации в психологических исследованиях. К.: Мир, 1975. 235 с.
14. Розова Т.М. Креативність як чинник розвитку професійно-комунікативних здібностей майбутніх психологів: дис... канд. психол. наук. К., 2007. 196 с.
15. Рябикина З.И. Субъектно-бытийный подход к изучению развивающих личность противоречий. *Психологический журнал*. 2008. Том 29. №2. С.78-87.
16. Стратегії творчої діяльності: школа В.О. Моляко. К.: «Освіта України». 2008. 702 с.
17. Чичук Е.Ю. Побудительные основания социальной креативности личности (на материале социологических профессий): дисс. канд. психол. н. Краснодар, 2006. 239 с.
18. Johnson D.L. Social interaction and creativity in communication system. 1979. 322 p.

References

1. Andrejchenko A.O. Lichnostnye osnovaniya social'noj kreativnosti. Nauchnoe soobshchestvo studentov XXI stoletija. Gumanitarnye nauki: sb. st. po mat. IX mezhdunar. stud. nauch-prakt. konf. №9. URL: <https://sibac.info/archive/humanities/9.pdf>
2. Banjuhova A.E. Social'noe povedenie tvorcheskoy lichnosti. *Vestnik SPb. un-ta*. 2009. №2. S. 271-276.
3. Barysheva T.A. Kreativnost'. Diagnostika i razvitie: monografija. SPb.: Izd-vo RGPU im. A.I. Gercena, 2002. 257 s.
4. Boltivec' S.I. Ukrai'nc'ka psyhologichna terminologija: clovnyk-dovidnyk / Ukl. S.I. Boltivec', N.V. Clobodjanyk, M.-L.A. Chepa, N.V.Chepeljeva / Za red. M.-L.A. Chepa. K.: DP «Informacijno-analitychne agentctvo», 2010. 302 c.
5. Brodovc'ka V.J., Patryk I.P., Jablon'ko V.Ja. Tlumachnyj clovnyk psyhologichnyx terminiv v ukrai'nc'kij movi : clovnyk. 2-e vydannja. K.: Profecional, 2005. 224 c.
6. Vishnjakova N.F. Psihologicheskie osnovy razvitija kreativnosti v professional'noj akmeologii: diss. d-ra psihol. n. M., 1996. 394 s.
7. Jermolenko K.V. Psyhologichni zakonomirnosti social'noi' kreatyvnos-ti majbutnih psyhologiv na startovomu etapi profesijnoi' pidgotovky. *Teorija i praktyka suchasnoi' psyhologii'*. 2019. №1. T.2. S. 48-52.

8. Zanjuk S.S. *Psychologija motyvacii*. K.: Lybid', 2002. 304 s.
9. Ivanchenko A.O. *Psychologija kreatyvnosti osobystosti: teoretyko-metodologichnyj ta prykladnyj aspekty: dys. d-ra psyhol. nauk. Instytut psihologii imeni G.S. Kostjuka NAPN Ukraï'ny*. K., 2017. 440 s.
10. Il'inyh A.E. *Social'naja kreativnost' lichnosti: psihologicheskaja struktura. Izvestija Saratovskogo universiteta. Ser. Filosofija. Psihologija. Pedagogika*. 2011. Vyp. 3. T.11. C. 74-76.
11. Manoha I.P. *Psychologija potencialu indyvidual'nogo buttja ljudyny: ontologichno orijentovanyj pidhid: dys. d-ra psyhol. nauk. Kyi'vs'kyj naciona-l'nyj universytet imeni Tarasa Shevchenka*. K., 2002. 373 s.
12. Mishhyha L.P. *Tvorchyj potencial osobystosti u period pizn'oi' doros-losti: dys. d-ra psyhol. nauk. Instytut psihologii imeni G.S. Kostjuka NAPN Ukraï'ny*. K., 2015. 397 s.
13. Moskvichev S.G. *Problema motivacii v psihologicheskikh issledovanijah*. K.: Mir, 1975. 235 s.
14. Rozova T.M. *Kreatyvnist' jak chynnyk rozvytku profesijno-komunikatyvnyh zdibnostej majbutnih psihologiv: dys... kand. psy-hol. nauk*. K., 2007. 196 s.
15. Rjabikina Z.I. *Sub#ektno-bytijnyj podhod k izucheniju razvivaju-shhih lichnost' protivorechij. Psihologicheskij zhurnal*. 2008. Tom 29. №2. S. 78-87.
16. *Strategii tvorchoi' dijal'nosti: shkola V.O. Moljako*. K.: «Osvita Ukraï'-ny». 2008. 702 c.
17. Chichuk E.Ju. *Pobuditel'nye osnovanija social'noj kreativnosti lichnosti (na materi ale socionomicheskikh professij): diss. kand. psihol. n. Krasnodar*, 2006. 239 s.
18. Johnson D.L. *Social interaction and creativity in communication system*. 1979.

Резюме

Якимчук Б. кандидат психологичних наук, доцент,
декан факультету начального образования, Уманський
державний педагогічний університет імені Павла Тичини

ФЕНОМЕНОЛОГИЯ СОЦИАЛЬНОЙ КРЕАТИВНОСТИ ЛИЧНОСТИ КАК ТВОРЧЕСКОГО СУБЪЕКТА ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ПРОСТОРУ

В статье представлены теоретико-методологические подходы к рассмотрению творчества как формы субъектной активности личности. Отмечается необходимость рассмотрения креативности с позиций целостной личности, её структурно-динамических особенностей и системной организации. Анализируется представленность категории «социальная креативность» в понятийном аппарате психологической науки, феноменология социальной креативности, соотношение с другими психологическими характеристиками личности, содержательное наполнение компонентов социальной креативности, их личностные основания.

Творческий процесс в этой связи представлен как одна из форм выражения субъектности (высшая форма субъектной активности), проявляющаяся в преобразовании окружающего пространства, создании чего-то нового, уникального, «своего», аутентичного природе личности. Рассматриваются побудительные основы личности – мотивационные особенности и тенденции, их уровневая организация, мотивационная структура, анализируются проблемы изучения мотивационных компонентов, побуждающих личность к активной жизнедеятельности, в частности творческой. Побудительные основания личности рассматриваются как внутренние мотивационные тенденции, направляющие поведение и деятельность человека. Рассматриваются особенности взаимодействия личности с одним из реальных профессиональных пространств – социальным: пространством явлений, событий, ситуаций и процессов социального мира.

Ключевые слова: социальная креативность; субъектная активность личности; творческий процесс; субъектность; побудительные основания личности.

Summary

Yakimchuk B. associate Professor in psychological sciences,
Uman Pavlo Tichina State Pedagogical University

PHENOMENOLOGY OF SOCIAL CREATIVITY OF PERSONALITY AS A CREATIVE SUBJECT OF PEDAGOGICAL SPACE

In the article presented theoretically-methodological approaches to consideration the creativity as a form of subject activity of personality. Understanding of personality opens up from positions of subject-activital approach and empiric psychology of life. The theoretical analysis of the basic going comes true near consideration of the phenomena of work and creativity in psychological science. The necessity of consideration of creativity is marked from positions of integral personality, it's structurally-dynamical features and system organization. Expediency of study of the separate types of creativity, related to the

displays of creativity-transformational activity of personality in the certain real spaces of her life, is grounded. At the location of creativity in the structure of personality and system of the psychical phenomena the problem of inconsistency of scientific data registers in researches of creativity and it's intercommunication with personality features. The specification of creativity, selection of it's different kinds, is described depending on the area of work. «Social creativity» is analysed to the presentness category in the concept vehicle of psychological science, phenomenology of social creativity, correlation with other psychological descriptions of personality, rich in content filling of components of social creativity, their personality grounds. Personality is understood as structural polysystem education, integrative system formed under influence of different spaces of life and apt at a capture these spaces. Personality appears as a subject of forming of life spaces, realizing a tendency to selfactualization, expansions «I» in external spaces, to transform the structure of life's spaces according to the structure of personality senses. A creative process is in this connection presented as one of forms of expression of subject (higher form of subject activity), showing up in transformation of surrounding space, creation something new, unique, «it», authentic to nature of personality. Incentive bases of personality are examined are motivational features and tendencies, their level organization, motivational structure, problems are analysed of study of motivational components, propulsive personality to the active vital functions in particular creative. The incentive grounds of personality are examined as internal motivational tendencies, directing behavior and activity of man. The features of cooperation of personality are examined with one of the real professional spaces - socionomical: by space of the phenomena, events, situations and processes of the social world.

Key words: social creativity, subject activity of personality, creative process, subject, incentive grounds of personality.